

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

На правах рукопису

МАКОГОНЧУК Євгенія Сергіївна

УДК 159.923:343.82 – 056.26

**ГАНДИКАПІЗМ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ Я
ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
**ГОШОВСЬКИЙ ЯРОСЛАВ
ОЛЕКСАНДРОВИЧ**
доктор психологічних наук,
професор

ЛУЦЬК - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ Я ТА ГАНДИКАПІЗМУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Образ Я особистості як науково-психологічна проблема.....	12
1.2. Психологія гандикапізму як негативного ставлення до осіб з вадами здоров'я.....	21
1.3. Психологічні особливості впливу гандикапізму на становлення образу Я людини в умовах позбавлення волі.....	36
1.3.1. Психологічна гандикапна специфіка формування образу Я підлітків у пенітенціарному закладі.....	52
Висновки до першого розділу.....	63

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ГАНДИКАПІЗМУ НА СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ Я В ПІДЛІТКІВ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Методи дослідження особистості підлітка-колоніста, який зазнає гандикапних впливів.....	68
2.2. Процедурно-організаційні засади й умови емпіричного дослідження...	82
2.3. Аналіз результатів емпіричного дослідження впливу гандикапізму на становлення образу Я підлітків-колоністів.....	91
2.3.1. Порівняльна характеристика особливостей впливу гандикапізму на становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру.....	100
Висновки до другого розділу.....	130

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕВІТАЛІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ПІДЛІТКАМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ

3.1. Специфіка ревіталізаційної діяльності з депривованими підлітками-колоністами, які зазнають негативного впливу гандикапізму.....	136
3.2. Генетично-психологічний розвивально-тренінговий підхід до оптимізації становлення образу Я в підлітків-колоністів.....	143
3.3. Порівняння результатів виконання методик підлітками-колоністами, підлітками – вихованцями спеціальної школи-інтернату і підлітками з навчально-реабілітаційного центру.....	156
3.4. Організація та результати формувального експерименту.....	161
Висновки до третього розділу.....	189
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
ДОДАТКИ.....	230

ВСТУП

Актуальність дослідження. На зламі тисячоліть в умовах соціально-економічних трансформацій нашого соціуму істотно зростають прояви девіантної та делінквентної поведінки, а також антисоціальних вчинків, які з боку суспільства знаходять відповідь у пенітенціарному вирішенні, тобто у виправно-трудоному підході як позбавленні волі у формі покарання за скоєний злочин.

Досить часто процес адаптації людини до деприваційно-ізоляційних умов в'язниці відбувається ускладнено, болісно і травмогенно, й особистісні психотипічні зміни здебільшого набувають негативних модальностей, зокрема підвищується рівень агресії/автоагресії, частішають міжособистісні конфлікти, проявляються сегрегація й дискримінація та інші форми поведінкових відхилень. Ситуація істотно ускладнюється, якщо об'єктом деструктивних впливів в таких умовах постають люди з обмеженими фізичними можливостями або помітними конституційно-морфологічними вадами і спотвореннями зовнішності. Їхнє життєіснування в місцях позбавлення волі зазнає постійних агресивних вербальних або інструментальних нападів, а система зневажливої та погордливої комунікації спонукає до застосування ними найрізноманітніших механізмів психологічного захисту.

Особливим складнощам піддається процес становлення і функціонування самосвідомості, Я-концепції, образу Я, самооцінки та інших компонентів людської самості. Негативне й упереджене ставлення до фізично неповносправних людей породжує гандикапізм як розгалужений соціально-психологічний феномен, що в умовах пенітенціарного закладу набуває крайніх загострених форм свого прояву, особливо у сфері самоусвідомлення.

Проблему ресоціалізації як надання різнобічної ревіталізаційної допомоги висвітлено здебільшого в контексті соціально-педагогічного супроводу процесу виправлення неповнолітніх правопорушників (І. Башкатов, О. Беца, П. Вівчар, С. Горенко, А. Гусак, В. Кривуша,

Г. Радов, В. Синьов, В. Сулицький, С. Хачатурян та ін.). У сучасній психологічній науці існує низка досліджень феноменології депривованої та делінквентної поведінки (О. Глотчкін, Я. Гошовський, Н. Гук, К. Лебединська, В. Оржихівська, О. Пірожков, В. Синьов, В. Худик та ін.), а також проблеми гандикапного ставлення до неповносправної людини (О. Мурав'єв, В. Назаров, О. Ставицький та ін.), однак спеціального поглибленого вивчення впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу не здійснювалося. Особливо актуальною є проблема впливу гандикапності на становлення самосвідомості, зокрема образу Я у засуджених осіб з вадами здоров'я в умовах тривалого позбавлення волі. Важливим просоціальним завданням є необхідність розробки засобів психокорекційного впливу на становлення образу Я такого контингенту осіб.

Виходячи з актуальності окресленої проблематики, її недостатньої розробленості в сучасній психології, в тому числі й пенітенціарній, а також її значущості у вирішенні практичних завдань ресоціалізації та психологічної допомоги депривованій неповносправній особистості, було обрано тему дисертаційної роботи «Гандикапізм як чинник становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, здійснене в межах науково-дослідної теми «Вікові та педагогічні виміри психогенези особистості: норма і девіація» та є складовою комплексної державної теми «Психогенеза ревіталізації депривованої особистості» (номер державної реєстрації 0113U002218).

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 29.12.2011 р.) й узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з

педагогічних та психологічних наук в Україні НАПН України (протокол № 6 від 29.09.2015 р.).

Мета дослідження – здійснити теоретико-емпіричне вивчення психологічної специфіки становлення образу Я в осіб, які зазнають гандикапних впливів в умовах пенітенціарного закладу.

Виходячи з мети дисертаційної роботи, потрібно вирішити такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми образу Я та гандикапізму в науковій та навчально-методичній психолого-педагогічній літературі.

2. Емпірично дослідити проблему психологічних особливостей впливу гандикапізму на становлення образу Я людини в умовах позбавлення волі.

3. Провести порівняльний аналіз специфіки прояву гандикапних впливів на становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру.

4. Розробити, апробувати й запровадити у ревіталізаційну діяльність пенітенціарної установи програму розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості.

Об'єкт дослідження – гандикапізм як чинник становлення самосвідомості особистості в умовах позбавлення волі.

Предмет дослідження – психологічні особливості впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення про взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників у становленні самосвідомості особистості (Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, Г. Костюк, С. Максименко, В. Столін, П. Чамата та ін.); розгляду станів психічної дезадаптації в контексті позбавлення людини волі та впливу гандикапізму (Ю. Александровський, Б. Карвасарський, Л. Собчик, О. Ставицький та ін.); специфічність особистісного розвитку в умовах депривації (В. Васютинський,

Я. Гошовський, Й. Лангмейєр, З. Матейчек, Л. Осьмак, А. Прихожан, А. Рузська, Н. Толстих, П. Фрейре, А. Фройд, Т. Юферєва та ін.); необхідність ресоціалізації/ревіталізації неповносправної депривованої особистості в пенітенціарних умовах (Н. Барінова, Я. Гошовський, А. Гусак, М. Кондратьєв, Н. Крейдун, Ю. Лобков, В. Медведєв, І. Мудрак, О. Низовець, В. Пірожков, В. Синьов, С. Яковенко та ін.).

Для вирішення поставлених завдань використано комплекс **методів**, до якого увійшли: *теоретичні методи* – аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, зіставлення психологічних даних за темою дослідження, моделювання – з метою визначення умов та чинників негативного впливу гандикапізму на самосвідомість неповнолітніх засуджених; *емпіричні методи* – вивчення особових справ, спостереження, анкетування, соціометрія, тестування («Тест-опитувальник самоствалення» (В. Столін, Л. Пантелеєв), «Шкала самоповаги» (М. Розенберг), «Тест самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них» (М. Алексєєва, О. Насонова), «Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі), методики «САН», «Методика діагностики рівня невротизації» (за Л. Вассерманом), «Шкала самотності» (Д. Рассел і М. Фергюсон), «Методика діагностики особистісної тривожності» (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін), «Шкала тривожності» (А. Прихожан), «Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойко)); *математико-статистичні* – описова математична статистика, статистичне порівняння середніх значень (*t*-критерій Ст'юдента), дисперсійний та факторний аналізи. Обробка даних виконувалась за пакетом програм SPSS (версія 13.0).

Організація та експериментальна база дослідження. Експериментальна робота здійснювалася триетапно упродовж 2011–2015 рр. на базі пенітенціарної установи (виховної колонії), навчально-реабілітаційного центру, спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

На *першому етапі* (2011–2012 рр.) вивчався стан проблеми самосвідомості й гандикапізму особистості в умовах пенітенціарної установи

та її висвітлення у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, психолого-педагогічній практиці; опрацьовувався базовий понятійний апарат дослідження, обиралися методологічні засади дисертаційної роботи, проводилось пілотажне дослідження, розроблялися концептуальні позиції та програма емпіричного констатувального дослідження.

На другому етапі (2012–2013 рр.) проведено констатувальний експеримент, здійснено кількісну обробку та якісну інтерпретацію даних, узагальнено здобуті результати, уточнено програму дослідження.

На третьому етапі (2014–2015 рр.) розроблено й апробовано ревіталізаційну розвивальну тренінгову програму, проведено формувальний експеримент, здійснено систематизацію та узагальнення отриманих результатів дослідження, їхнє концептуальне обґрунтування та формулювання загальних висновків.

Гетерогенну вибірку досліджуваних склали: на пілотажному етапі експерименту 375 осіб підліткового віку; на констатувальному етапі 228 осіб (вибірка була гомогенною за статевою маскулінною ознакою) – підлітки з Луцького навчально-реабілітаційного центру Луцької міської ради ($n = 96$), підлітки з Липлянської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату ($n = 28$) і підлітки з пенітенціарного закладу «Ковельська виховна колонія» ($n = 104$); на формувальному етапі 50 осіб (експериментальна група ($n = 25$) та контрольна група ($n = 25$)).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше здійснено цілісне вивчення психологічних особливостей становлення і функціонування образу Я підлітків з вадами здоров'я з пенітенціарної установи в умовах негативного впливу гандикапізму, суть яких зводиться до того, що деприваційний режим пенітенціарної ізоляції істотно підвищує рівень сегрегаційного ставлення до осіб з психофізичними та іншими обмеженнями розвитку; розроблено програму ревіталізаційного соціально-психологічного тренінгу з підлітками-колоністами, базовою ознакою якої є надання фахової психолого-педагогічної допомоги,

спрямованої на активізацію саморуху, зокрема психозахисних і самореалізаційних потенціалів підлітків, що сприяє покращанню процесів становлення образу Я та функціонування всієї самосвідомості;

уточнено значення негативного впливу гандикапізму, насамперед таких чинників, як високий рівень невротизації, тривожності, самотності на успішність задіяння ресоціалізації/ревіталізації колоністів з вадами здоров'я, зокрема найважливішими визнано соціальний ізоляціонізм, різновидову депривацію та субкультурно-кримінальний мікроклімат пенітенціарного закладу;

поглиблено наукові уявлення щодо показників і чинників процесу становлення образу Я в гандикапованих неповносправних підлітків-колоністів, ключовою ознакою яких є субкультурна сегрегаційна статусно-рольова диференціація, культивована в пенітенціарній установі;

дістала подальшого розвитку проблема обґрунтування психологічних особливостей функціонування образу Я в підлітків з психофізичними обмеженнями, які навчаються в різнотипних закладах – загальноосвітній школі пенітенціарного закладу, спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, й навчально-реабілітаційному центрі, однак мають істотні спільні складнощі, спричинені гандикапізмом.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в розробці ревіталізаційної програми для психологів і соціальних педагогів пенітенціарних закладів щодо превенції та корекції гандикапних впливів на підлітків, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі та мають істотні проблеми із становленням образу Я та самосвідомості. Базові теоретико-емпіричні положення і сформульовані на їх основі психологічні висновки можуть бути використані у процесі фахової підготовки та професійної діяльності психологів, соціальних педагогів, учителів, вихователів, адміністрації виховних колоній, шкіл-інтернатів, реабілітаційних центрів з метою розробки рекомендацій для оптимізації та гуманізації роботи

з депривованими підлітками-колоністами та всіма дітьми, які мають психофізичні обмеження здоров'я.

Основні результати дослідження **впроваджено** в практику підготовки студентів у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (довідка № 03-29/02/4364 від 31.12.2015 р.); у виправно-реабілітаційну діяльність управління державної пенітенціарної служби України у Волинській області (довідка № 02/5710/Гр від 24.12.2015 р.); Ковельської виховної колонії (довідка № 02/2476/5 від 24.12.2015 р.), комунального закладу «Луцький навчально-реабілітаційний центр Луцької міської ради» (довідка № 02-15/11 від 13.01.2016 р.), Луцької спеціалізованої школи I-III ступенів № 1 (довідка № 01-13/319а від 20.11.2015 р.).

Апробація роботи. Основні положення і результати дисертаційної роботи були апробовані на: *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Проблема аутизму і шляхи її вирішення» (Луцьк, 2010), «Сучасні підходи до інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами» з циклу «Психолого-педагогічні основи інклюзивної освіти: проблеми, здобутки, перспективи» (Луцьк, 2011), «Актуальні проблеми сучасної психології» (Луцьк, 2011), «Психогенеза особистості: норма і девіація (турбота про дітей з порушеннями: багаторівневий підхід)» (Луцьк, 2012), «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2012, 2013, 2014), «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави» (Львів, 2013); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: конференція Секції психодрами Української спілки психотерапевтів «Звільнення від залежностей, або «Школа успішного вибору» (Луцьк-Львів, 2012), «Актуальні проблеми сучасної психології : здобутки і перспективи» (Луцьк, 2015); «Шості Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2015); *науково-практичних семінарах з міжнародною участю* «Феноменологія депривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс» (Луцьк, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016), «Афективна психорегуляція особистості з проблемами розвитку: робота з дітьми з розладами спектру аутизму» (Луцьк, 2013);

міжрегіональних науково-практичних семінарах: «Депривація та вікові кризи особистості: базові симптомокомплекси» (Луцьк, 2011), «Вікові кризи в контексті психогенези особистості» (Луцьк–Глухів, 2012), «Актуальні проблеми практичної психології» (Глухів, 2012), «Проблеми та досягнення в сфері аутизму в світі та Україні» (Луцьк, 2015); засіданнях «круглих столів» «Девіантна поведінка як психолого-педагогічна проблема» (Луцьк, 2014), «Сучасні аспекти волонтерської діяльності студентської молоді» (Луцьк, 2014), «Особливості та фактори впливу формування здорової чоловічої та жіночої сексуальності в підлітковому та юнацькому віці» (Луцьк, 2015); засіданнях професорської ради і кафедр загальної та соціальної психології, педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображено в 15 одноосібних публікаціях (з яких 4 статті опубліковано у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології, 1 стаття – в зарубіжному періодичному виданні, 2 розділи в колективній монографії, 8 публікацій – в матеріалах конференцій і семінарів).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (259 найменувань, з них – 9 іноземною мовою), додатків (31 сторінка). Загальний обсяг дисертації – 260 сторінок, з них основний обсяг – 200 сторінок. Робота містить 2 таблиці, 26 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ Я ТА ГАНДИКАПІЗМУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Образ Я особистості як науково-психологічна проблема

Аналітичний огляд стану вивчення феноменології образу Я особистості засвідчує багатовекторність існуючих науково-психологічних уявлень [61; 81; 92; 96; 126; 141; 214; 215]. Більшістю дослідників відзначається, що стан наукових досліджень феноменології образу Я характеризується відсутністю цілісного бачення як механізмів становлення, так і специфіки його численних вікових, соціальних, особистісних та інших трансформацій і модифікацій на різних відтинках життєвого шляху [61; 96; 127; 215].

У контексті самосвідомості особистості образ Я як складне й багатогранне утворення потребує чіткого виокремлення й окреслення своїх змістових і функціональних параметрів. Упродовж формування наукових поглядів на феномен образу Я зауважуємо цілу парадигму близькоспоріднених пояснень, кожне з яких викристалізовує або певний ракурс образності людської самості, або є конгломератом рис і параметрів суміжних понять (“Я-концепція”, “картинка Я”, “образ самого себе”, “Я”, “образ “Я”, “Я-система”, “Я-конструкт”, “Я-образ”, Я-імідж та ін.). Також зауважуємо багато спроб цілої низки вчених розвести ці споріднені терміни та вибудувати певну ієрархію та супідрядність одних щодо інших (М. Лісіна, 1980; В. Столін, 1983; А. Прихожан, Н. Толстих, Т. Юферєва, 1990; Т. Дмитрова, 1993; Я. Гошовський, 1995; Р. Моляко, 2006; А. Грись, 2009 та ін.). Існують навіть спеціальні наукові розвідки цього ракурсу, зокрема детальний аналіз проблеми співвідношення категорій “самість”, “самосвідомість” і “Я” здійснено І. Булах, яка до того ж виважено і скрупульозно висвітлює генезис різних аспектів „Я” у структурі самосвідомості підлітка [43].

Виходячи з окресленого, у сучасній психологічній науці образ Я трактується полімодально: як базова мета-психологічна категорія самосвідомості (Т. Дмитрова, В. Каган, С. Максименко, В. Петровський, О. Соколова, В. Столін та ін.); як ментальний і духовно-моральний ракурс становлення суб'єктності (М. Боришевський, О. Колісник, І. Котик, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.); як інтегративне відображення системи міжособистісних взаємин (О. Асмолов, О. Бодальов, І. Бех, О. Гуменюк, О. Захарова, М. Лісіна та ін.); як когнітивна складова фізичного (тілесного) Я особистості (Я. Василенко, І. Кон, Є. Креславський, Р. Моляко, І. Слободянюк, Т. Щербак та ін.); як феномен у психогенезі депривованої, девіантної, акцентуованої особистості (І. Бушай, Г. Валіцкас, Я. Гошовський, А. Грись, Т. Журжу, А. Кацero, В. Пушкар та ін.).

Отож дослідницьке поле вивчення окресленої проблематики є дуже широким і охоплює розгляд генези образу Я у багатьох змістово-функціональних вимірах: вікових, соціальних, патологічних, девіантних та ін. [61; 64; 66; 74; 81; 86; 96; 141; 214].

В усталених і загальновідомих психологічних концепціях образ Я розглядається в контексті набуття особистістю самості, зокрема як сукупність уявлень людини про саму себе та як складова Я-концепції (Р. Бернс, К. Роджерс), як аспект самосвідомості особистості (С. Рубінштейн, О. Леонт'єв), як складова досліджень самоідентичності (Е. Еріксон, К. Юнг) та інших ракурсах [27; 186; 214]. Традиційно виокремлюють такі найтипівіші підходи до вивчення образу Я особистості: *логіко-гносеологічний*, у рамках якого досліджується змістове наповнення образу Я та система його взаємозв'язків з іншими психологічними феноменами; *генетичний*, в якому розкривається генеза образу Я, а також вплив психологічних передумов його формування та розвитку на специфіку прояву; *конкретно-історичний*, в якому вивчаються історичні детермінанти особливостей, форм та інших характеристик образу Я залежно від конкретних умов життєдіяльності особистості; *функціональний*, спрямований

на визначення всього спектру функцій, що їх виконує образ Я в процесі тривалого й скланого соціально-духовного розвитку особистості; *структурно-психологічний, пов'язаний з розвитком і диференціацією внутрішньої структури образу Я та характеристикою взаємовпливу її елементів* [61].

Дослідниками вивчаються різні аспекти становлення і формування образу Я на різних етапах онтогенезу, зокрема : Р. Бернс стверджує, що це є система настановлень, спрямованих на самого себе, яка складається з трьох основних компонентів: когнітивного, емоційно-оцінного та поведінкового, виконує стабілізаційну та оптимізаційну функції у процесі самоусвідомлення [27]; Я. Гошовський вводить поняття «депривований образ Я» та інтерпретує його як інтерференцію із закладовим (інтернатським) депривованим мета-образом Я (Ми) [61]; А. Грись вивчає адаптивні функції образу-Я неповнолітніх [64]; Т. Дмитрова розглядає образ Я як ключовий регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності [74] ; Т. Говорун розглядає образ Я як складову Я-концепції та основний рушій статевої соціалізації [42]; Л. Вереїна досліджує формування позитивної афективно-емоційної орієнтації образу Я [23]; І. Бушай розглядає особливості когнітивного компоненту образу Я; Є. Клопота досліджує особливості формування «Я-образу» в осіб з вадами зору [66]; І. Федоришина – вплив образу Я на складні процеси професійного становлення [219]; Р. Моляко крізь призму особливостей становлення та деформації образу фізичного Я аналізує його у пацієнтів з косметичними вадами [66].

Безперечно, образ Я як інтегративний компонент самосвідомості особистості є результатом її самопізнання, своєрідним синтезом уявлень про себе, наслідком позитивної самоакцептації як багатогранного самоприйняття, а отже й підґрунтям та запорукою подальшої творчої самореалізації. Процес творення образу Я є тісним поєднанням не лише свідомої та цілеспрямованої осмисленої діяльності людини, спрямованої на виявлення й оптимізацію

власних сил, потенціалів, обдарувань, здатностей та повномірну реалізацію власного Я, але й комплексом складних механізмів підсвідомості.

Образ Я людини є складноструктурованим цілісним системним утворенням, своєрідною суб'єктивною картиною самої себе і містить когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти, а також виступає фундаментальним відображенням і настановленням щодо себе і світу, концентрує та інтерпретує власний індивідуальний досвід, орієнтує суб'єкта в конкретній ситуації самоусвідомлення і самоприйняття та спрямовує на досягнення певної аксіологічної мети або вирішення конкретного завдання, тобто є потужним джерелом перманентного особистісного зростання, кількісних і якісних змін у самосвідомості і діяльності [66]. Структурна матриця образу Я містить діяльнісний, діючий, субстанціональний компонент, який відображає його суб'єктивну сторону, а також рефлексивну складову, яка презентує його об'єктивну сторону, тобто цілісне й різнобічне уявлення людини про саму себе, про власну самість.

О. Киричук відзначає, що традиційно в Я-образі виділяють, крім когнітивного (пізнавального) і поведінкового (діючого), також афективний (емоційний) компонент. Учений розводить різні типи Я-образу в психологічній літературі, зокрема Я-реальне і Я-ідеальне, пропонує згідно з критеріальною відмінністю вичленовувати: Я-минуле, Я-сьогоднішнє, Я-майбутнє, Я-сімейне, Я-чисте (пізнавальне), Я-емпіричне (те, що пізнається), в середині якого виділяють Я-матеріальне, Я-соціальне, Я-духовне, Я-наявне, Я-бажане. Наголошується ймовірна конфліктність усвідомлення власного Я через різномодальність його прояву, отож те, якою хотіла б себе бачити особистість (Я-ідеальне), те, що вона думає про себе (Я-суб'єктивне), і те, що думають про неї інші (Я-дзеркальне), і те, якою є вона насправді (Я-об'єктивне), досить часто не збігаються [97].

Згідно із структурно-функціональним підходом, образ Я трактується як цілісність, сутність якого встановлюється через визначення диференційованих аспектів та їх відношення до функціонування цілого.

Контекстуально образ Я визначається як динамічна різномірно усвідомлена когнітивно-афективна система уявлень особистості про саму себе, що переживається як певна неповторність і на підставі якої вибудовується розімкнуте коло взаємин з мікро- і макродовкіллям [61].

Слід відзначити, що образ Я постає результатом виокремлення людиною самої себе з навколишнього середовища, що дозволяє їй відчувати себе суб'єктом власних психофізичних станів, індивідуальних і соціальних дій і процесів, сприяє самоідентифікації як можливості переживати свою цілісність і тотожність із собою у життєвому хронотопі — просторі і часі як синтезі минулого, теперішнього і майбутнього [215].

Спільною тезою майже всіх дослідників є визнання того, що образ Я формується в діяльності та спілкуванні, адже тільки змінюючи в предметній діяльності навколишній світ і взаємодіючи з іншими людьми, особистість спроможна відокремити своє Я від не-Я, що дозволяє набути відчуття унікальності і неповторності, абстрагувавшись від інших суб'єктів і об'єктів. Тому досить традиційним є наукове бачення образу Я як невід'ємного компонента Я-концепції та самосвідомості, а отже й складовою тих утворень, які уособлюють ядро людської особистості [66].

Становлення особистісної самості, Я, образу Я та Я-концепції є похідними від соціального досвіду й онтогенезу особистості та залежить від її ідентифікації з певною соціальною групою, адже лише завдяки рефлексійно-ототожнювальним зусиллям можливе формування як окремих конструктів самоусвідомлення, так і всієї самосвідомості.

У фундаментальній праці П. Чамати методологічно цілісно розкрито функціонування Я в контексті самосвідомості особистості, зокрема на онтогенетичному відрізку дитинства [235].

Складні перипетії та сутнісні ознаки функціонування зовнішнього і внутрішнього Я людини розкриті у дослідженні О. Орлова [153], а Р. Ленг веде мову про «розколоте Я» як уособлення споконвічної дихотомійності та перманентності процесу становлення цього феномену [124].

Розлогий теоретико-методологічний аналіз образу Я особистості зустрічаємо у праці О. Гуменюк, де в контексті психологічних особливостей Я-концепції детально і повномірно проаналізовано змістові і функціональні параметри людського Я [66].

Н. Панасенко вважає, що основою для вибору провідної лінії поведінки особистості служить образ Я, основними функціями якого є регуляція, адаптація, захист, репрезентація, домагання та ін., і наголошує, що всі вони виконують особистісно-цілеспрямоване мотивування та регулювання діяльності, спілкування, поведінки, загалом пізнання, допомагаючи здійснювати пошук гармонійності між самоставленням особистості та системою її ставлень до зовнішнього світу. Вивчаючи специфіку образу Я в акцентуйованих підлітків з девіантною поведінкою, дослідниця констатує його істотні трансформації (викривлення) упродовж становлення Я-концепції та самосвідомості. Зазначається, що вплив різних компонентів – рівня самооцінки, рівня саморегуляції поведінки, вольового контролю емоційних реакцій, гендерної ідентифікації трансформують образ Я акцентуйованих підлітків як у бік гармонійного, так і у бік дисгармонійного вектору розвитку, призводячи досить часто до девіантної поведінки [156].

Згідно з поглядами В. Пушкар, образ “Я”, виступаючи продуктом самосвідомості, водночас постає також як її істотна умова, один з визначальних моментів цього складного і поліфункціонального процесу. Дослідниця зауважує, що в людини фіксується не один образ “Я”, а множина “Я”-образів, які змінюють один одного, тому окремі образи “Я” є окремими проявами єдиної “Я”-концепції, в якій концентруються, узагальнюються і систематизуються знання, отриманні людиною про себе, про власну самість у результаті самопізнання. Констатовано основні параметрами “Я”-образу: когнітивна складність, виразність, послідовність, стійкість, міра прийняття або неприйняття самого себе, позитивне або негативне ставлення до себе, а факторами розвитку “Я”-образу називаються соціальне оточення та індивідуальний досвід діяльності та спілкування з іншими людьми, причому

зазначається, що в умовах соціальної депривації формування системи “Я”-образів гальмується [177]. До речі, у подібному ракурсі відбувається аналітичний розгляд особливостей образу Я в бездоглядних підлітків, здійснений А. Кацero [96].

На думку А. Грись, образ Я виконує в неповнолітніх насамперед адаптивні функції, причому наголошується його істотна роль як у підліткових субкультурах, так і в засуджених за скоєння злочинів, що перебувають у виховній колонії [64].

Вивчення окресленої проблематики – ускладненого функціонування процесів самоусвідомлення в особливих екстремальних деприваційних умовах зауважуємо й у дослідженні Г. Валіцкаса, де розкрито специфіку самооцінки неповнолітніх правопорушників [45]. Різнобічне детермінаційне коло становлення образу Я у підлітків детально вивчає І. Бушай, виокремивши специфічну вибірку – акцентуйовані підлітки, та наголосивши особливу складність перебігу процесів самоусвідомлення в таких дітей [156].

О. Устінова розуміє образ Я як систему переживаних людиною уявлень про саму себе в структурно-діалогічній єдності, що включає “внутрішнє Я”, соціальне “Я”, “соціокультурне “Я”. На думку дослідниці, “соціокультурне Я” є системою ставлень до соціокультурних зразків, з якими людина порівнює свої вчинки, дії, думки, переживання; “соціальне Я” включає ставлення до сукупності норм і вимог з боку суспільства; “внутрішнє Я” - це переживання себе як існуючого у цьому світі і відмінного від інших, яке у міру розвитку наповнюється соціокультурними сенсами. Наголошується, що образ Я як система уявлень про себе може бути описана в часі, в моральних якостях, статовікових особливостях, а його генеза Розвиток відбувається за допомогою внутрішнього діалогу і діалогу зі світом, здійснюваного у формах і засобами рефлексії [215].

Як відзначає О. Киричук, Я-образ може мати високу або низьку стійкість на різних вікових етапах онто- і соціогенезу в різних людей, тому, якщо в екстремальних або кризових ситуаціях постає загроза стійкості Я-

образу, то це переживається дуже болісно і тривожно, а тому здебільшого спрацьовують механізми психологічного захисту [97].

І. Слободянюк наповнює семантику “Я-образу” певною сукупністю Я-суджень, наголошуючи про вкрай істотну роль для розвитку процесів самоусвідомлення особистості суджень-зарахувань, суджень про фізичне “Я”, суджень, пов’язаних зі ставленням до власного майбутнього, суджень про нахили й форми активності, суджень про особистісні характеристики та суджень про мережу міжособистісного спілкування [28].

У дослідженні Т. Щербак різнобічно висвітлено проблему впливу інтелектуальних дій особистості у період репрезентації інтелекту на розвиток образу Я, зокрема деталізовано, поглиблено й уточнено психологічні знання та уявлення про психологічний зміст, структуру та розвиток образу Я в когнітивному ракурсі осмислення. Постулюється, що образ Я є позитивним надбанням особистості і розкривається як специфічний продукт діяльності та спілкування, постаючи водночас і передумовою, і результатом соціальної взаємодії та діяльності, а також виконує різноманітні специфічні функції в процесі освоєння й усвідомлення навколишнього світу. Дослідниця наголошує, що період репрезентації інтелекту особистості є стадією фактичного оформлення образу Я, на якій пізнання навколишньої дійсності відбувається в образній формі, а основними механізмами становлення, розширення і поглиблення образу Я називаються інтелектуальні дії асиміляції (приспосовування нової інформації до існуючих когнітивних схем) та акомодатії (модифікації наявних когнітивних схем). Відзначається, що образ Я є відображенням цих механізмів, які здійснюються за чуттєво-інтуїтивними і дискурсивно-логічними схемами. Окремо висвітлено такі особливості становлення образу Я: гетерохронність, незворотність, нерівномірність, прогресивність, стійкість, ускладнення і покращення функціонування. Причому констатовано таку характерну закономірність, як збереження старих властивостей при появі нового рівня функціонування образу Я [64].

Згідно з поглядами Н. Давидюк, образ Я виступає потужним регулятором подружніх взаємин, поповнюючи міжособистісні взаємини молодих людей всіма наслідками і складнощами формування системи власної образності кожного [61].

Цікавий ракурс проблеми висвітлено в дослідженні О. Шевченко, зокрема детально проаналізовано специфіку національної ідентифікації у становленні образу Я особистості [240].

Таке різноманіття наукових підходів до феноменології Я засвідчує його актуальність у висвітленні різних параметрів людської самосвідомості, а також презентує образ Я особистості як відкрити для подальших наукових студій фундаментальну науково-психологічну категорію.

Отож традиційно образ Я розглядається трикомпонентно: когнітивний компонент як уявлення щодо своїх здібностей, зовнішності, соціальної значущості (самоусвідомлення, самоідентифікація), емоційно-оцінний компонент - самооцінка, самоствавлення (самоповага, самокритичність), поведінковий - прагнення бути зрозумілим, завоювати симпатії, підвищити свій статус або ж ухилитися від критики, бажання залишитися непоміченим, приховати свої вади (саморегуляція, самореалізація, самовиховання) [28; 74; 141].

Підсумовуючи, зазначимо, що *образ Я постає певним мірилом і репрезентантом глибинної сутності людини, заманіфестовує її самість, уособлює єдність усіх сторін, що відображені у свідомості як її основні компоненти, тобто, по суті, виступає підсумковим уявленням про себе, результатом тривалої і клопіткої роботи над пізнанням самої себе.* Водночас образ Я концентрує в собі синтез самооцінних і самоакцептивних уявлень як вимір рівня оцінювання ставлення до себе та самоприйняття або самозаперечення власного Я.

Беззаперечним є трактування образу Я як потужного регулятивного механізму психічного життя, як своєрідного спонукально-мотиваційного ядра особистості, що засвідчує ключове положення – людина є суб'єктом

власної свідомості, спроможним до багатогранного усвідомлення всіх психічних явищ, цілісного й інтегрального осмислення закономірностей і парадоксів внутрішнього і зовнішнього буття. Образ Я – концентрація і осмислення своєї екзистенційної ролі на кожному етапі онто- і соціогенезу.

1.2. Психологія гандикапізму як негативного ставлення до осіб з вадами здоров'я

У контексті фундаментальних змін вітчизняного соціально-політичного й освітнього простору перехід психолого-педагогічної науки до нових форм ревіталізації особистості здебільшого відбувається як перманентне подолання численних проблем змістового, організаційного, функціонального та іншого характеру. Особливо актуально це в контексті ставлення до людей з обмеженими психофізичними можливостями, вадами здоров'я, які досить часто зазнають сегрегаційних і упереджених ставлень щодо власної особистості через стереотипізм, байдужість, агресивність загроженого численними проблемами довкілля [59].

Вивчення особливостей гандикапізму як соціального явища та гандикапності як індивідуально-особистісного прояву, дозволить цілісно й багатогранно осмислити систему ставлень до осіб з особливими психофізичними проблемами, які перебувають в умовах пенітенціарного закладу. Цілком обгрунтованим є акцент на широкому контекстуальному осмисленні гандикапізму в системі споріднених понять та у площинах соціального філософсько-психологічного знання. Ключовим завданням є необхідність систематизувати наявні у науковій літературі різноманітні підходи до проблеми гандикапізму загалом і зокрема в ракурсі термінологічного наповнення та розведення цієї рідковживаної у вітчизняній психології дефініції.

Зосередження векторів дослідницького пошуку на гандикапізмі та фобіях, віднайдення спільного та відмінного між цими спорідненими

дефініціями повинно відбуватися крізь призму толерантності/інтолерантності і розглядатися як своєрідне мірило і каталізатор нетерпимості в сучасному суспільстві. Врахування розлого тла багатоманітних теоретико-методологічних положень світової психології дозволить розширити ракурс наукового зацікавлення проблематикою гандикапізму [128; 206].

Аналіз чинників і соціально-психологічних механізмів, які детермінують генезис цього явища, зокрема розгляд конкретних методів дослідження гандикапності, а також психологічних засобів його корекції та попередження потребує виважених міждисциплінарних досліджень. Для вирішення окресленого кола проблем найдоречнішим повинен бути концептуальний інтегративний підхід [205].

Важливим завданням є віднайдення взаємозв'язку між внутрішніми та зовнішніми суперечностями особистості як фактором гандикапних реакцій, а також огляд макрочинників, які зумовлюють збіги чи розбіжності в розумінні природи гандикапного ставлення людини до людини. Звичайно, закономірним повинен стати гуманний і креативний підхід до вирішення такої вкрай складної проблематики, зокрема за допомогою оптимізації шляхів, способів і методів роботи в окресленому ракурсі з людьми, що зазнають численних дискомфортних впливів через гандикапність.

Отож феномен гандикапізму потребує виокремити його розлогий змістово-семантичний і структурно-функціональний зріз та здійснити поліфундаментальний аналіз, адже йдеться про соціопатогенну проблему, у вирішенні якої має бути задіяно широке коло фахівців соціономічних професій. Змістове дослідницьке теоретико-емпіричне вивчення проблеми в її широких теоретико-емпіричних вимірах повинно концентрувати базові здобутки у вирішенні тематичних „больових вузлів” гандикапізму.

Зважаючи на серйозні загрози через трансформації нашого суспільства й насамперед воєнні умови психологічна специфіка гандикапізму та гандикапності особистості генералізує у науково-психологічній спільноті і масовій свідомості вкрай актуальний і недостатньо розроблений пласт

проблем – ставлення до людини з психофізичними обмеженнями (у медико-психологічному трактуванні – з інвалідністю). Збільшення кількості молодих людей з інвалідністю внаслідок ран, отриманих на війні, в умовах виконання бойових завдань антитерористичної операції, зумовлює актуальність дослідження гандикапізму як ймовірного ставлення фізично здорових людей до інших людей з ознаками каліцтва. Співчутливе або погордливе, гуманне або байдуже ставлення до людини з інвалідністю залежить від сформованості певної культурологічної моделі, яка застосовується в певному суспільстві. Зазвичай гандикапним проявам піддаються неповносправні люди в тоталітарних або перехідних спільнотах, обтяжених численними економічними чи політичними проблемами. Своєрідним мірилом антигандикапності є ставлення до інвалідів – ветеранів війни. Звичайно, потрібно враховувати і характер каліцтва людей в умовах ведення сучасної війни, а отже особливу складність у роботі з тими, хто отримав крім поранень, політраум ще й психоемоційне (психофізичне) вигорання та посттравматичний стресовий синдром. Тому розгалужена мережа надання психореабілітаційної допомоги повинна враховувати дуже широке коло питань. Звичайно, на сьогодні наявна сучасна достатньо розгалужена мережа лікарень та спеціалізованих клінік, значна кількість різноманітних фондів, які покликані допомагати людям з особливими потребами, створення системи соціальної допомоги та відповідних служб тощо. Однак прийняття державою ряду законодавчих актів не зняло проблему гандикапізму в соціумі. У наших реаліях значна соціо- і психореабілітаційна допомога людям з обмеженими психофізичними можливостями надається волонтерами. Завдяки цивілізованому розвитку суспільства гандикапні прояви стали не такими жорстокими й деструктивними, однак вони потребують постійного моніторингу та запровадження інноваційних психологічних ревіталізаційних технологій.

Найповніший на сьогоднішній час вітчизняний аналітичний ресурс з проблеми гандикапізму зосереджений у працях О. Ставицького [205; 206;

207]. Здійснене вченим різнобічне вивчення феномену інвалідизації у проблемному полі двох концептуальних соціологічних підходів: з погляду соціоцентристських теорій і на теоретико-методологічній платформі антропоцентризму, дозволив узагальнити базові постулати, адже якраз ці теорії дають можливість підійти до вивчення проблеми гандикапізму через визначення специфіки ставлення соціуму до інвалідів – людей з психофізичними обмеженнями [206].

На засадах *соціоцентристських теорій* розвитку особистості Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, Т. Парсонса розглядалися фундаментальні і прикладні психосоціальні проблеми конкретного індивіда за допомогою вивчення суспільства в цілому як конгломерату людських суб'єктів. Представники групи соціоцентристських теорій виходять із позицій, згідно з якими потрібно сформуванню уявлення про соціум як про певне цілісне утворення, яке є більш значущим, ніж окремі індивіди, які є його безпосередніми членами. Відповідним чином, усі уявлення, які сформувалися в соціумі є базовими, визначальними у сприйнятті соціальних явищ та процесів загалом та інвалідності як дуже складного медико-соціального факту зокрема. Слід відзначити, що такий конформуючий вплив на окремого індивіда справляє і певна субкультура, конкретна мала група, в якій він перебуває, і яка є для нього референтною для визначення системи життєвих цілей і пріоритетів. Суспільство за допомогою віх інституцій прямо чи опосередковано детермінує впливає на групу, а мала група, мікросоціум в свою чергу формує систему уявлень кожного свого члена про інвалідність зокрема, зумовлюючи позитивне або негативне, гуманне або жорстоке ставлення до людей з обмеженими психофізичними можливостями.

На базі *антропоцентристського підходу* Ф. Гіддінгса, Г. Тарда, Е. Еріксона, Ю. Хабермаса, Л. Виготського, І. Кона, Дж. Манетті й інших учених розкриваються соціально-психологічні ракурси повсякденної міжособистісної взаємодії в усіх складних перипетіях спілкування та дитячості. Ключовим ракурсом, що культивується у цьому підході,

постає уявлення про людину як найвищу цінність, фундаментальний базовий аксіологічний пріоритет, вершину творіння Бога, вінець природи тощо. Такий спектр розгляду людини визначає цілу низку ставлень і гуманістичну позицію щодо питань інвалідності та їхнього позитивного просоціального вирішення. Гуманізм взаємин, міжособистісна терпимість, справжня толерантність у стосунках між людьми дадуть змогу втілити для самоактуалізаційного прориву як нагоди самореалізуватися кожному члену людської спільноти. Звичайно, для різновекторного осмислення інвалідності як розімкнутого й поліфундаментального соціального феномена важливою залишається проблема дотримання соціальної норми, яка із різних сторін вивчалася такими вченими, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Р. Мертон, П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдьє та ін., а отже й розгляд проблеми у парадигмі “норма – девіація” [72].

Досить цікавою є теорія стигматизації, наклеювання ярликів, теорії соціальної реакції (Г. Беккер, Е. Лемертон) для позначення осіб з функціонально обмеженим фізичним чи психічним здоров'ям, які тлумачаться насамперед у девіантному ключі. Контекстуальне тло і функціональні (дисфункціональні) прояви інвалідності розглядаються крізь призму деіантності, тобто як відхилення від певної соціальної норми, а носіям кожної окремої девіації, зокрема інвалідності, наклеюється певний ярлик – “інвалід” як певний штамп і стигма, як певний «соціокультурний шрам». У змістово-функціональному полі цієї теорії вивчаються соціальні проблеми конкретного індивіда за допомогою наукових студій щодо ставлення до нього суспільства в цілому. Здебільшого система інтеракцій є негативною та упередженою, ракурсами погляду і ставлення є зневага, погордливість, зверхність, а також це сприяє виробленню комплексу меншовартності, прищепленої безпорадності та інших депресивних і аутсайдерських поглядів [60].

Дослідники відзначають, що існує низка класифікацій моделей інвалідності, однак їх умовно можна розбити на дві групи [91]. В одному

випадку інвалідність трактується як конкретна особистісна проблема, тобто обмежені психофізичні можливості розглядаються як взаємозв'язок між окремою людиною та її недугою, захворюванням, яке призвело до інвалідизації. Визначальним підходом обирається теза про те, що інвалідність є випадком це медичної патології, що виступає основним маркером, який відрізняє інвалід від «нормальних» (здорових) людей як певної умовної норми. Постулюється положення згідно з яким усі психофізичні і психосоціальні проблеми інваліда є прямим наслідком цієї патології. Тому інвалід повинен у режимі усвідомленого конформізму пристосовуватися до суспільства «нормальних людей», а головними завданнями соціальної роботи є різнобічна допомога інвалідові в його адаптації до нормативного устрою певного соціуму. Основним змістом функціонального ставлення до інваліда повинен бути соціальний захист. Вчені відзначають, що підходи такого роду в сучасній науковій літературі і відповідна соціальна практика здебільшого позначаються терміном «disabilism» — «дизабілізм» («інвалідизм») за аналогією з терміном «расизм». Як відомо, дизабілізм допускає різні форми дискримінації щодо людей з функціонально обмеженим здоров'ям і ставлення до них як до соціальних і неповноцінних аутсайдерів. Екзистенційна цінність людини крізь призму таких поглядів полягає у площині її «корисності» для суспільства. Значною мірою таке негуманне розуміння проблеми інвалідності домінувало в суспільній свідомості до середини ХХ ст. і було характерним індустріальному суспільству, коли людина розглядалася в першу чергу, як виробник матеріальних і духовних благ і цінностей [41]. У контексті інших поглядів інвалідність розглядалась як соціальна проблема, в центрі уваги якої знаходиться взаємозв'язок між людиною і природним та соціальним довкіллям. Особливо гостро ця проблема сприймається дітьми з порушеннями опорно-рухової системи, з порушеннями інтелектуальної сфери, а також дітей із синдромом Дауна, дітей-аутистів та інших осіб із вразливих категорій [33].

Безперечно, однією з найрозповсюдженіших є медико-соціальна модель (реабілітаційна), яка базується на уявленні про те, що людям з обмеженими можливостями здоров'я для інтеграції в суспільство необхідна комплексна різнобічна допомога не тільки медичного й соціального характеру, що надає особі з функціональними обмеженнями здоров'я можливість ресоціалізації, відновлення соціальних зв'язків чи створення нових згідно з виниклим соціальним статусом, тобто повномірної ревіталізації [33].

Як відзначає О. Ставицький, поняття гандикапу та гандикапізму знаходиться на початковому етапі наукового становлення та практично не досліджене, що потребує його системного вивчення та обґрунтування теоретико-методологічних засад, оскільки воно не отримало однозначного трактування в працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зустрічаються різні тлумачення "гандикапу" (англ. *handicaps*). Його трактують як перегони, спортивні змагання, в яких більш слабким учасникам з метою збільшення їх шансів на успіх надається фора; спосіб відображення лідерства на попередніх етапах, відображається в більш ранньому виході на старт на наступних етапах. У біологічній науці існує «принцип гандикапізму», в основі якого лежить образлива, примітивна, спрощена та, в певній мірі, вульгарна гіпотеза теорії еволюції. Дослідник трактує це поняття з психологічної точки зору, пояснюючи його як стан, при якому поєднання фізичних, розумових, психологічних та соціальних якостей людей з особливими потребами ускладнює процес пристосування, не дозволяючи їм досягнути оптимального рівня розвитку і функціонування. *Гандикап розглядається як синдром, психологічна реакція на власні функціональні обмеження* [205].

Гандикапізм позиціонується насамперед як негативне, упереджене, навіть сегрегаційне ставлення до людей, які мають певні психофізичні обмеження. Запровадження у широкий науковий обіг самої дефініції, розширення теоретичних уявлень про структуру, механізми прояву та специфіку функціонування гандикапізму дозволить не лише дослідити його

феноменологію, але й розробити превенційні та корекційні моделі роботи, щодо нейтралізації його негативних наслідків.

Отже, на думку О. Ставицького, поняття «гандикап» розуміється як системна реакція людини на свої функціональні обмеження, що супроводжується формуванням негативного самоствавлення, зміною образу Я, розглядом набутої вади як провідної характеристики особистості, у відповідності з якою формується інтегральна (здебільшого негативна) самооцінка. Науковець також розширює функціональну семантику терміну «гандикапізм», що розглядається як суспільне явище, яке актуалізується завдяки негативним уявленням про інвалідів, що містяться в масовій суспільній свідомості, а також проявляються на несвідомому рівні як архаїчні стереотипи, функціонуючі в архетипах.

Автором вводиться похідне поняття від гандикапізму «гандикапістність», що тлумачиться як суспільне й індивідуальне явище, під яким розуміється індивідуально-особистісна характерологічна риса, яка проявляється в негативному сприйнятті та реагуванні на інвалідів та може мати активну чи пасивну форму [205; 206; 207].

Гандикапізм має тісний взаємозв'язок з ксенофобією як дискримінаційною системою упереджених і негативних ставлень до чужого, іншого, відмінного від власних поглядів чи переконань. Досить часто гандикапізм розглядають як один з видів ксенофобії, проте, очевидно, це явище, будучи тісно поєднаним з ксенофобією, все ж не зводиться лише до неї. Фахівці вважають, що гандикапізм має власну розгалужену структуру, окремі механізми функціонування та специфічні форми прояву [128].

Звичайно, гандикапізм має цілу низку специфічних ознак та містить такий синонімічний зв'язок: гандикапізм співмірний з такими поняттями, як інтолерантність, упередженість, нетерпимість, стигматизація, токенізм, сегрегація, дискримінація тощо.

Ключовою ознакою цього взаємозв'язку є типологічні збіги і спільні характеристики з неприйняттям чогось/когось іншого, незвичного і чужого,

тобто упереджене й негативне ставлення до осіб, які відрізняються від групової більшості. Особливо це помітно тоді, коли людина має чітко виражені конституційно-морфологічні або психофізичні відмінності від загалу.

Крізь призму власної нетерпимості, яка, до речі в умовах пенітенціарної установи має дуже широке типологічне тло негативного прояву (так звана «парадигма колонії»), ставлення до людей з обмеженими можливостями досить часто від явного або вдаваного співчуття може виливатися у варіанті агресії, неприязні, відрази, знеособлюючого ставлення, погорди та інших упереджених моделей поведінки.

Гандикапізм проявляється у силовому полі стереотипів, що побутують у суспільстві, які функціонують гостро й необ'єктивно, зокрема й через укоріненість і закріпленість у масовій свідомості, що зумовлює широкий і потужний вплив на суб'єктів, які піддаються зневазі і тлумачаться як меншовартісні соціальні аутсайдери.

Окремим ракурсом функціонування гандикапізму є його прояви у межах певної культури, субкультури, малої групи. На рівні мікрогрупи (референтної або антиреферентної) гандикапізм проявляється по-різному й набуває всіх ознак індивідуально-особистісних характеристик гандикапності. Тому *гандикапність традиційно розглядається як специфічна риса, що зумовлює здебільшого негативне або й вороже ставлення до людей з обмеженими можливостями, а також спричинює цілу гаму негативних психоемоційних реакцій як з боку того, хто гандикапно ставиться, так і з позицій того, на кого спрямовані такі образливі й принизливі інтенції та інтеракції [207].*

Вважається, що істотним і вагомим механізмом гандикапізму є негативна ідентичність, яка формується в слабкій, недостатньо сформованій або дифузній групі, що відчуває нестійкість власних структурних компонентів, тому будь-яке зовнішнє втручання розцінює як загрозу, як інвазію на власні цінності, функції та настановлення. По суті, культивоване

вороже й негативне ставлення до іншої, відмінної групи є своєрідним самозахисним, психозахисним механізмом, який сприяє збереженню власної цілісності навіть ціною спотворень і викривлень реального стану справ.

Дієвим механізмом формування гандикапних реакцій, що реалізується через цілеспрямоване формування негативних стереотипів щодо певних категорій населення засобами масової інформації та впливом на підсвідомість через явне або латентне навіювання, зараження та наслідування. Слід відзначити, що вплив архаїчних стереотипів, який відбувається на несвідомому рівні, є одним з чітко помітних і часто застосовуваних механізмів гандикапізму. Базовані на ірраціональності такі стереотипні уявлення про ув'язнену людину (злочинець, негідник, убивця, делінквент, девіант тощо) є досить стійкими та дуже важко піддаються змінам, а отже робота щодо нейтралізації гандикапістських негативів є дуже складною і тривалою та потребує задіяння цілого репертуару й інструментарію психокорекційних і психопрофілактичних засобів і заходів.

Депривовані неповносправні діти, які зазнають негативного впливу гандикапізму, нагально потребують комплексної соціо- й психореабілітаційної допомоги, задіяння потужних і різновекторних ревіталізаційних зусиль [59].

Історія вивчення і застосування різноманітних медико-реабілітаційних підходів до неповносправних людей фіксує впевнену генезу і низку позитивних еволюційних змін. Зауважуються помітні зміщення від захисту, опіки і догляду за хронічно хворими й інвалідами (40-і роки ХХ століття) до розвитку і запровадження концепцій багатопланової соціальної інтеграції (реінтеграції) людей з обмеженими можливостями в суспільство завдяки запровадженню спеціального професійного навчання для того, щоб неповносправні могли здобути шанси і засоби на прожиття (50-і роки). Окремо слід відзначити запровадження гуманно-прагматичної ідеї максимальної адаптації неповносправних осіб до недепривуючого біосоціального довкілля з потужною законодавчою та моральною

підтримкою їх у сфері здобуття освіти, охорони здоров'я, надання різноманітних соціальних послуг, а також для забезпечення нормальної та захищеної законом трудової діяльності (70-90-і роки ХХ століття). Сьогоднішня означена пробами інклюзивного та якісно реінтеграційного підходу до вирішення проблеми ставлення до неповносправних людей.

Як відзначає Я. Гошовський, в окресленому аспекті на теперішньому етапі спостерігається генеральна тенденція у підведенні потужної науково-технічної бази під проблему психофізичної та соціальної реабілітації неповносправних людей. Це проявляється в залученні комп'ютеризації протезування, сучасних нано- і біотехнологічних розробок, а також універсалізації тренажерів, засобів пересування і притосування їх до урбанізованого довкілля тощо.

Нагальним запитом сучасних медико-психолого-педагогічних підходів до вирішення окресленого кола питань є задіяння інноваційних соціо і психореабілітаційних технологій, зокрема найновіших інтегративних психотехнік, якісне осучаснення і вдосконалення традиційних психокорекційних і психотерапевтичних підходів тощо. Водночас науковцем констатується, що у зв'язку з цим прикрою очевидністю постає те, що система медичної реабілітації тісно залежить від рівня економічного розвитку певної спільноти, доказом чого є високе матеріально-технічне забезпечення й оснащення, різнобічна правничо-психологічна соціальна опіка інвалідів у державах так званого „золотого мільярду” та помітна знехтуваність і занедбаність людей з психофізичними обмеженнями у країнах так званого третього світу [59].

Безперечно, ключовим принципом у розробці та застосуванні науково обґрунтованої системи необхідних заходів має стати особистісно-гуманістичний підхід, який усталений на розумінні сутнісних закономірностей і безпосередніх (зокрема й антигандикапних) завдань медико-правової та соціально-психологічної соціо- і психореабілітації. Проблема гандикапізму щодо людей з обмеженими психофізичними

можливостями істотно ускладнена факторами різновидової депривації, насамперед колом проблем не лише фізичної чи соціальної неповносправності, але й власне психогенними складовими поведінки таких людей. Окремим вкрай складним завданням для сучасної науки є вирішення дефектологічних проблем фізично інвалідних дітей, патологічних і дезадаптаційних комплексів дітей з інтелектуальними дисфункціями та інших вразливих категорій.

Змістово-функціональну сутність соціальної реабілітації як варіанту загальної ревіталізації умовно можна поділити на два напрямки, які певним чином відрізняються основними уявленнями про депривовану людину та її роль у процесі власної психогенези. Згідно з першим напрямком головною концептуальною лінією є тлумачення змісту соціальної реабілітації як зацікавленістю соціуму в тому, щоб його члени могли успішно оволодівати суспільними ролями, брати участь у безпосередній економічно-виробничій діяльності, успішно створювали міцні сім'ї тощо. Особистість розглядається як об'єкт соціальної реабілітації, довкола якого зосереджуються ревіталізаційні зусилля й очікування суспільства. Звичайно, деприваційні, ізоляційні та інші обмежувальні чинники, а також психомоторні та інші обмеження через неповносправність визнаються істотними перепонами на шляху реабілітації. Інший підхід базується на тому, що інвалідизована дитина з обмеженими психофізичними можливостями все ж стає повноцінним членом суспільства, виступаючи не тільки об'єктом, але й суб'єктом соціальної реабілітації як узагальненої моделі сприяння успішній соціогенезі людини. Внаслідок спеціально організованих дій відбувається оволодіння депривованою дитиною суспільних і культурних норм і цінностей на рівні власної суб'єктної активності, тобто завдяки особистісному саморозвитку. Неповносправна дитина не тільки адаптується до умова шевного суспільства, але й бере активну участь у процесах власної соціалізації. Ми дотримуємося такого гуманістичного підходу, адже депривована людина не тільки зростає у плані засвоєння нормативно-

ціннісних моделей суспільства, але й реалізує себе як особистість. Постає можливість впливати на життєві обставини, а не бути їхньою жертвою, здійснювати певні впливи на інших людей у межах власного особистісного потенціалу. По суті, виробляється впевненість для протистояння гандикапізму та негативному упередженому ставленню до самого факту інвалідності.

У контексті гуманістичного підходу соціально-психологічні реабілітаційні технології щодо таких дітей повинні обов'язково враховувати неможливість навіть ситуаційного застосування сегрегаційних чи гандикапних елементів у ставленні до дітей з обмеженнями розвитку, адже це вкрай травмогенно впливає на їх самосвідомість. Соціо- і психоерабілітація повинна перебігати як рекреація, реадаптація, ресоціалізація, інкультурація у нормальні рецептивні умови суспільства. Істотне місце повинно відводитися медичній реабілітації як активному процесові, що має за мету досягнення повного відновлення порушених унаслідок захворювання чи травми функцій. У особливо важких випадках її основним завданням є оптимальна реалізація фізичного, психічного і соціального потенціалу інваліда, що сприятиме його інтеграції в соціум. *Отже медична реабілітація включає заходи щодо попередження інвалідності в період захворювання та різнопланову допомогу інвалідові в досягненні максимальної фізичної, психічної, соціальної, професійної та економічної повноцінності, на яку він буде спроможний з урахуванням можливостей і рівня подолання деструктивних наслідків певного захворювання [91].*

У процесі соціально-психологічної реабілітації істотними гальмівними факторами постають різновидові депривації, що перешкоджають повносправному психічному і соціальному розвитку. Якраз протидія деприваційним факторам, нейтралізація дефіцитарності доволі часто зумовлює вибір компенсаторних форм надання психолого-педагогічної допомоги неповносправним дітям, які зазнають негативного впливу гандикапізму. Безперечно, перед сучасними вітчизняними медико-рекреаційними

інституціями постає ціла низка проблем, зокрема залучення функціональної системи медико-психологічних, педагогічних і соціальних заходів, зорієнтованих на оптимізацію особистісного зростання, відновлення порушених психічних функцій, станів, статусів, ролей тощо. Медична реабілітація має особливий статус і характеризується оптимізацією психофізичного потенціалу людини та врахування її прихованих можливостей людини для активації компенсаторних механізмів.

Функціональна семантика гандикапу та гандикапізму знаходиться на початковому етапі наукового вивчення та практично не досліджене, що потребує його системного вивчення та обґрунтування теоретико-методологічних засад, оскільки воно не отримало однозначного трактування в працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених [82].

Ми підтримуємо ті концептуальні лінії, згідно з якими депривована дитина з обмеженими психофізичними можливостями повинна розглядатись як суб'єкт, який бере активну участь у реалізації програми власної соціально-психологічної реабілітації, тобто замотивований на власне фізичне і психосоціальне одужання як повномірну ревіталізацію. Важливим завданням є розробка парадигми вирівнювання можливостей, яка забезпечується активною соціально-психологічною допомогою неповносправним дітям, що дозволить їм подолати специфічні труднощі на шляху до активного самоствердження.

Звичайно, компенсація не отриманих від народження або втрачених унаслідок хвороби чи травми функціональних можливостей повинна відбуватися завдяки делегуванню іншим людям певних функцій, а також створенню умов для професійного супроводу таких людей, що допоможе подоланню реальних чи уявлених через завчену безпорадність перешкод природного і соціального довкілля.

Основними векторами реабілітаційної (ревіталізаційної) діяльності повинні бути: невідпинний розвиток фізичних і духовних здібностей депривованої неповносправної дитини; повномірне сприяння їй в

отриманні освіти, що дасть згодом можливість працевлаштування та заробітку; матеріальне полегшення побутових і житлових умов, активна і зорієнтована на самооздоровлення організація і проведення вільного часу; осмислена і повноцінна участь у громадському й культурному житті.

Варто наголосити, що інклюзія як інтегративний підхід до спільної навчальної діяльності дітей з обмеженими можливостями, і дітей, які не мають проблем зі здоров'ям, потребує дуже виваженого запровадження.

Сучасною тенденцією, яка засвідчує гуманістичний поступ у ставленні до дитини з обмеженими психофізичними можливостями, є поступова відмова від широкого вживання терміну „дитина-інвалід” і введення до наукового і побутового вжитку таких категорій, як „дитина з особливими потребами”, „неповносправна дитина”, „дитина з обмеженими можливостями здоров'я”, „дитина з вадами здоров'я”, „дитина з відхиленнями в розвитку” тощо.

Істотна проблема депривованих дітей з обмеженими психофізичними можливостями, які зазнає негативних гандикапних впливів, полягає в обмеженні і блокуванні різноманітних комунікацій із соціумом, що зумовлено зниженням або відсутністю особистісної мобільності, обмеженості і збідненості контактів з однолітками і дорослими, помітної дефіцитності спілкування з природою, а також іноді – й доступу до культурних цінностей і до елементарної освіти. Такі культивовані в нашому суспільстві практики мають негативне значення не тільки для соціального, фізичного і психічного здоров'я людини, але й відображають недоліки соціальної політики. Тому своєрідною ознакою гандикапізму можна, вочевидь, вважати існування недоступного для інваліда архітектурного середовища через недостатню кількість пандусів, громадського транспорту через відсутність спеціальних систем заїзду і виїзду, а також відсутність достатньої кількості кваліфікованих спеціальних соціальних служб, які мають достатнє матеріальне і технічне забезпечення й оснащення. Вважаємо, що визначальним вектором психореабілітаційної роботи має стати сприяння в

поліпшенні рівня і якості життя інвалідизованої дитини, різнобічний правовий захист її прав та інтересів, а також створення умов для вирівнювання можливостей для пономірної інтеграції та інклюзії в соціум. Важливим завданням є забезпечення кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу, надання різнопланової психокорекційної допомоги з метою створення передумов для ревіталізації дітей, які зазнають негативного впливу гандикапізму.

1.3. Психологічні особливості впливу гандикапізму на становлення образу Я людини в умовах позбавлення волі

Вважаємо, що гандикапізм доцільно розглядати у контексті *соціальної ексклюзії* – соціального виключення, адже до соціально виключених груп (ізгоїв) останнім часом почали зараховувати людей з різними видами соціального неблагополуччя, а також членів їх сімей (люди з розумовими і фізичними недоліками, інваліди, наркоспоживачі, алкоголіки, злочинці, терористи та ін.). Позбавлені волі люди вже навіть на рівні назви (в'язні, злочинці, тюремники, зеки, каторжники тощо) зараховувалися у соціально виключену групу. Система їхніх цінностей, манери поведінки, мовленнєві стилі (жаргон, блатна мова, феня тощо) як і багато інших специфічних характерологічних ознак відштовхує людей, змушує їх переживати страх, недовіру, відразу щодо тих, хто відбуває покарання в пенітенціарному закладі або й навіть щодо колишніх засуджених. Питання захисту прав і свобод ув'язнених не є пріоритетним, тому упереджене й гандикапне ставлення до них є досить часто соціально ексклюзивним, тобто таким, що соціально, морально, фізично ізолює їх від соціуму.

У контексті вивчення феномену гандикапізму в пенітенціарному режимі життєіснування значної кількості дітей підліткового віку особливо важливою є проблема адаптації співробітників виправно-трудової системи в екстремальних умовах професійної діяльності до налагодження взаємодії між

собою та з ув'язненими. Безперечно, умови пенітенціарних закладів можна вважати гостро екстремальними насамперед через цілу низку деструктивних чинників [183].

До таких специфічних факторів належать: з одного боку, збільшення кількості засуджених за особливо складні насильницькі злочини і таких, що мають різні психічні відхилення внаслідок наркоманії і алкоголізму та інших антисоціальних девіацій; з іншого, різке омолодження складу співробітників пенітенціарних закладів, життєвий досвід яких обмежується лише рамками сім'ї, навчанням у школі, коледжі, відсутністю досвіду роботи в установах подібного типу. Така диспропорція істотно впливає на функціонування мікроклімату виправного закладу, порушення системи взаємин «засуджений – співробітник», до посилення режимної дії на засуджених, що, у свою чергу, створює атмосферу напруженості, агресивності, фрустрованості в місцях позбавлення волі. До того ж підвищені психоемоційні навантаження, небезпека, пов'язана з ризиком для життя, гнітючі і виснажливі чергування амортизаційно впливають на перебіг адаптації працівника до колонії та виступають постійно діючими фрустраторами і психотравмуючими чинниками.

Звичайно, серед інших чинників окреслені проблеми можуть виступати безпосередніми факторами гандикапізму, внаслідок чого відбувається байдуже, принизливе, жорстке, жорстоке, меншовартнісне ставлення до підлітків-колоністів, які відбувають покарання, особливо щодо дітей з психофізичними обмеженнями розвитку [127].

Як джерело постійних стресових і фрустраційних станів і дій сучасні умови пенітенціарних установ призводять до виникнення професійної дезадаптації працівників, що розуміється нами як сукупність негативних змін в усіх сферах життєдіяльності особистості під впливом умов і досвіду професійної діяльності та досить часто є причиною гандикапізму щодо колоністів [139].

Загалом, відстеження подібної проблематики в науково-психологічній літературі свідчить, що попри різноманітність теоретичних підходів до її вивчення, науковці є однаковими у думці про психогенність впливу умов соціальної групової ізоляції на особистість людини, особливо в умовах пенітенціарного закладу. Серед наукових робіт, які були виконані останніми роками в окресленому ракурсі, заслуговують на увагу дослідження, що їх здійснили Я. Гошовський (ревіталізація депривованої особистості), Є. Потапчук (збереження психічного здоров'я військовослужбовців), Є. Алексеєнкова (особистість в умовах психічної депривації), Є. Власова (вплив соціальної ізоляції на особистість правопорушників), І. Мудрак (ресоціалізація тривожних підлітків-колоністів) та ін. [59; 139]. У названих дослідженнях розкрито теоретичні і практичні аспекти деприваційного впливу соціальної групової ізоляції на психічне здоров'я людини у різних сферах її життєдіяльності та шляхи подолання психогенних наслідків, які виникають в умовах соціальної ізоляції. Однак *феноменологія гандікапізму в пенітенціарному середовищі висвітлена здебільшого лише опосередковано*.

Безперечно, найсвіжішим тематичним поглядом на проблему ревіталізації є дослідження Т. Харченко, яке присвячено вивченню психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей особистості. Дисертанткою досліджено психологічну, соціально-демографічну, кримінальну та виконавчо-трудова характеристики засуджених з вадами психічного розвитку, також виділено типи особистостей засуджених та запропоновано індивідуальну диференційну психологічну корекцію залежно від типу особистості.

Серед основних завдань пенітенціарної психології традиційно виокремлюють такі: 1. Вивчати індивідуально- та соціально-психологічні особливості засуджених (ув'язнених) та персоналу; 2. Здійснювати позитивний психолого-педагогічний вплив на особистість засуджених (ув'язнених) та персоналу; 3. Здійснювати комплекс заходів, спрямованих на

профілактику негативних психологічних явищ, як серед засуджених (ув'язнених), так і серед персоналу; 4. Здійснювати психологічне консультування як засуджених (ув'язнених), так і персоналу; 5. Підвищувати рівень психологічної компетентності як серед засуджених (ув'язнених), так і серед персоналу [154]. *Пенітенціарна психологія нагально потребує сучасних інноваційних психологічних технік як для роботи з персоналом, так і для ресоціалізації/ревіталізації засуджених, насамперед тих, які зазнають гандикапних впливів через власні психофізичні чи інші обмеження.*

Специфіка психологічного насичення простору пенітенціарної системи, зокрема психологічна адаптація та комунікація співробітників, стали об'єктом дослідження О. Аболіна, Ю. Антоняна, В. Медведєва, А. Мокрецова, І. Мудрака, О. Питлюк-Смеречинської, В. Пірожкова, В. Синьова, Л. Філонова та ін. [1; 14; 140; 163; 166; 195].

Цікавою та переконливою є думка М. Гайдай, згідно з якою пенітенціарна девіантність в умовах трансформації російського суспільства набуває проблеми державного значення, оскільки спостерігається істотне збільшення масовості і патологічності багатьох деградаційних процесів як на рівні окремої людини, так і на рівні пенітенціарних та інших суспільних інституцій [52].

Слід відзначити, що єдиний в Україні виправний заклад для дорослих людей з обмеженими можливостями знаходиться на Дніпропетровщині. Найспецифічніша пенітенціарна установа – Софіївська колонія № 45 була заснована ще у середині ХХ століття і мала своїм головним призначенням відбування покарань людей з обмеженими можливостями, які скоїли злочини та визнані судом осудними. По суті, ця колонія є єдиним виправним закладом, у якому відбувають покарання інваліди першої та другої групи. До цієї колонії потрапляють люди за злочини певної кримінальної тяжкості, однак за скеруванням лікарських комісій. ґрати на вікнах, колочий дріт над високою огорожею і підйом о шостій ранку є тими атрибутами, що засвідчують приналежність закладу до системи виконання покарань, тобто

всі формальні й реальні ознаки позбавлення волі витримані. У такій пенітенціарній установі відбувають покарання засуджені і на два-три роки, і на п'ятнадцять, причому дехто потрапляє сюди одразу після вироку суду, а дехто через втрату здоров'я у звичайних колоніях. У в'язничній лікарні перебувають пацієнти з найрізноманітнішими тяжкими хворобами, зокрема з інфарктами, інсультами, ампутаціями, онкологічними захворюваннями, СНІД, психічними розладами тощо. Функціонують чотири відділення, є рентген, використовуються фізіопроцедури, працює власна операційна. Кількість засуджених обмежена, а санітарів–помічників, які є здоровими, за добровільною згодою набирають у звичайних колоніях. Зазвичай переважна більшість колоністів з обмеженнями здоров'я перебувають у цьому закладі до завершення терміну свого ув'язнення. Варто підкреслити, що після курсу реабілітації інколи лікарі знімають інвалідність, тоді подальший термін покарання відбувається у звичайній колонії. [142]. Така обмежена кількість спеціальних пенітенціарних закладів на тлі зростання кількості ув'язнених хворих засвідчує необхідність реформування пенітенціарної системи і ракурсі гуманізації.

Численними дослідженнями констатовано, що професійна діяльність співробітників виправних закладів в екстремальних умовах майже всіх пенітенціарних установ має свою специфіку, насамперед нормативна режимна регламентація спілкування (його брак, нестача або перенасичення), негативний вплив мікросередовища засуджених, високий рівень емоційних навантажень, психофізична втома, загальна нервово-психічна особистісна амортизація тощо [7; 73; 95; 159; 192; 217].

Безперечно, така виснажливо фрустраційна амортизованість повсякденного виконання службових обов'язків може стати прямою підставою для виникнення упереджених сегрегаційних та гандикапних настановлень щодо тих, хто відбуває покарання у пенітенціарному закладі.

Слід відзначити, що специфіка соціально-психологічної структури професійної діяльності працівників пенітенціарного закладу, ускладнений

характер міжособистісних зв'язків усередині колонії, а також функціональна роль і статус співробітника («наглядач за ув'язненими») формують стереотип стосунків і стратегію адаптації та поведінки в їхній комунікації та життєдіяльності.

Типовими ознаками є небезпека, пов'язана з ризиком для життя, психофізичні й емоційні перевантаження, специфічний монотонний режим роботи, дефіцит позитивних вражень, перманентна напруженість і концентрація уваги та інші стомлюючі психостани. Всі вони виступають істотними детермінантами, які можуть сприяти виникненню професійної деформації особистості співробітника пенітенціарної системи, появи в них гандикапізму.

У фахових психологічних дослідженнях встановлені психологічні та соціальні ознаки професійної деформації співробітників виправно-трудових установ, зокрема: професійна амортизація, звуження і зміна основних категорій потреб, спрощення інтересів і потреб аж до примітивізму; розмивання професійної мотивації; звуження емоційної сфери; зниження рівня свідомого і цілеспрямованого регулювання поведінки; професійно-стереотипне сприйняття; дефекти правосвідомості і морально-вольова ненадійність; некритичне ставлення до субкультури засуджених; підміни позитивних традицій, культурних цінностей та інших елементів соціальної культури негативними нормами засуджених; перенесення стилю професійного спілкування, професійних методів і прийомів роботи із засудженими в ситуації спілкування з найближчим соціальним оточенням; відмова від взаємодії зі значущим мікро- і макродовкіллям, прагнення до спілкування з вузьким колом бажаних партнерів у поєднанні з підозрілим ставленням до інших категорій громадян тощо [217].

Зауважимо також, що чим незвичайніші (екстремальніші) умови діяльності, тим більша вірогідність негативних змін у структурі особистості, які починають несприятливо впливати на ефективність виконання цієї діяльності, ускладнюючи адаптацію у професійній групі, провокуючи

агресивну і конфліктну поведінку, порушення соціальних норм, загальну виснаженість, втому і агресію. Внаслідок цього гандикапне ставлення до ув'язнених (особливо ж слабких, пригноблених, знехтуваних через власні психофізичні обмеження) може набути статусу повсякденної «сублімаційної» професійної навички.

Завдяки проведеному теоретико-емпіричному дослідженню на етапі пілотажного експерименту ми отримали змогу виявити низку психогенних наслідків впливу умов пенітенціарної групової соціальної ізоляції на психічне здоров'я працівників, зокрема: незадоволеність основних особистісних потреб (потреб у безпеці та визнанні, соціальних (матеріальних) потреб); виникнення негативних психічних станів (фрустрації, тривожності, агресивності, конфліктності, агресивності, тенденцій до аутизації та психоемоційного вигорання); виникнення суб'єктивного відчуття самотності, знехтуваності, занедбаності; виникнення та наростання негативних явищ у міжособистісній взаємодії (напруженості, конфліктності, відчуженості, агресивності, тривожності, депресивності тощо). Окреслена проблематика вивчалася і трактувалася в базовому ключі – як усе це впливає на зародження гандикапізму та випадки його прояву і застосування щодо ув'язнених у колонії підлітків з певними психофізичними обмеженнями [95].

Також нами встановлено підвищення рівня астенізації нервової системи працівників, насамперед за такими показниками: наявність частих негативних психічних станів (ригідності, тривожності, агресивності, фрустрації), загострене суб'єктивне відчуття самотності, домінуючі негативні психічні явища у міжособистісній взаємодії. Гіпотетично проектувалося, а згодом і емпірично підтвердилося, що вони є прямою підставою для гандикапізму щодо колоністів [140].

Звичайно, потрібна розробка базових концептуальних підходів до системи цілісної психологічної культури співробітників пенітенціарних установ, які забезпечать умови їх успішної адаптації та профілактики

професійної деформації. Становлення, розвиток і збереження психофізичного здоров'я працівників пенітенціарних установ у процесі їхньої професійної діяльності через створення управлінського, психологічного і освітнього простору може бути основною запорукою якісного й успішного виконання ними фахових зобов'язань та передумовою запобігання професійного та особистісного деформування, зокрема у плані нейтралізації ймовірного власного гандикапізму.

З іншого боку важливим завданням є отримання знань про психологію засуджених як учасників міжособистісного спілкування в пенітенціарному закладі, як безпосередніх суб'єктів (об'єктів) залучення в негативне силове поле гандикапізму.

У психологічних дослідженнях з проблем пенітенціарності прийнятий такий традиційний підхід до типології засуджених, що ґрунтується на чотирьох вимірах: делінквентність, порушення соціалізації; психопатизація, агресивність; пригніченість, тривожність, невротизація; психологічна незрілість, неадекватність сприйняття навколишнього [154; 172 та ін.].

За розповсюдженими статистичними даними, лише четверта частина ув'язнених адаптується, тоді як всі решта упродовж усього терміну ув'язнення перебувають у стані перманентного хронічного стресу. В умовах позбавлення волі механізми адаптації у переважної більшості засуджених не сформовані, і вони перебувають у негативному психоемоційному, соціальному та фізичному річищі життєдіяльності, яке позначено агресією, дискомфортом, страхом, побоями та іншими негативами [169]. Особливо складно перебігають ці процеси в ув'язнених з певними психофізичними проблемами [190].

Дослідження з пенітенціарної психології свідчать, що в людей, які перебувають у місцях позбавлення волі, існує прямий взаємозв'язок між процесами адаптації до деприваційно-ізоляційних умов і настанням особистісних змін. Досить часто „шок адаптації” до карно-гнітючого режиму

в'язниці відбувається ускладнено, болісно і травмогенно, тому психотипічні зміни здебільшого набувають негативних модальностей, зокрема підвищується рівень агресії/автоагресії, частішають міжособистісні конфлікти, проявляються конформізм, а також сегрегація й дискримінація та інші форми поведінкових відхилень [239].

І. Ярмиш, дослідивши психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції, відзначає особливу складність перебігу всіх соціально-психологічних процесів у парадигмі „адаптація – дезадаптація” [248]. Про специфіку й гострі аномалії розвитку та негативність ставлення мікро- і макродовкілля до підлітків-девіантів ведуть мову Н. Бохан, Н. Буторіна, Є. Кривулін, досліджуючи депресивні реакції при пенітенціарній дезадаптації [38].

В. Семке проводить закономірну паралель між перебуванням людини у пенітенціарній установі та її численними особистісними дисфункціями. У потужній двотомній праці дослідником та іншими авторами відзначено бінарне поєднання пенітенціарної психології та патопсихології [192; 193].

Здійснивши потужний юридично-психологічний аналіз численних проблем і вибірок кримінального світу, О. Пастушеня відзначає особливу криміногенну й патологізовану сутність особи злочинця [158], а Р. Масагутов відзначає численні випадки психопатологічного регресу у неповнолітніх правопорушників у виховних колоніях [137].

На думку Н. Максимової, вплив тюремного середовища на особистість засуджених має деградаційно-нівелюючий характер і наповнений багатьма випадками сегрегації, зневаги, приниження, агресії та інших антигуманних практик у ставленнях та міжособистісній комунікації [131].

Про дуже складні особливості підходів і ставлень до засуджених, які мають зафіксовані психічні відхилення (правда, у межах осудності), стверджує В. Первозванський [160], а О. Семенова розкриває особливі складнощі і специфіку функціонування смислової сфери неповнолітніх з психічними розладами, які здійснили насильницькі злочини [191].

Ю. Антонян та С. Бородін вбачають тісний зв'язок між злочинною поведінкою та психічними аномаліями людини [14]. Про подібне також зауважує В. Яковлєв, констатує, що смислова сфера особи, засудженої до позбавлення волі, є амбівалентною, розколотою, помежевою, „соціально хворою”, та проявляється у численних дисфункціях поведінки, зокрема порушеннях законів, приписів, норм спілкування вже у межах пенітенціарного закладу [244].

У фундаментальних працях з психології кримінальної поведінки К. Бартол і Р. Блекборн [20] різнобічно осмислюють специфіку злочинних проявів людської свідомості і діяльності та відзначають, що самоусвідомлення відбувається вкрай складно, болісно, неконгруентно і дихотомійно, впливаючи на базальні конструкти людської самості.

Як наголошує О. Разумкова, особлива складність роботи з ув'язненими злочинцями-рецидивістами серед інших чинників зумовлена негативним і упередженим, конфліктним і агресивним ставленням один до одного різних учасників пенітенціарного психопростору: „рецидивісти – адміністрація”, „рецидивісти – інші ув'язнені” тощо [178].

Особливим складнощам, випробуванням і стражданням піддається процес формування та функціонування самосвідомості, Я-концепції, образу Я, самооцінки та інших компонентів людської самості [185]. Негативне й упереджене ставлення до фізично неповносправних людей породжує гандикапізм як розгалужений соціально-психологічний феномен, що в умовах пенітенціарного закладу набуває крайніх загострених форм свого прояву, особливо ж у сфері самоусвідомлення. Якраз тому базальним ракурсом нашого дослідження є визначення впливу гандикапізму на становлення самосвідомості, зокрема образу Я, та спілкування засуджених з персоналу.

Функціонування свідомості і самосвідомості в деприваційних, ізоляційних умовах ув'язнення відзначається особливою специфікою, тому вкрай необхідне науково-психологічне визначення багатоманітного спектру

прямих і опосередкованих чинників, які детермінують феномен гандикапізму, зокрема у виховній колонії для підлітків.

Існує велике багатоманіття індивідуальних версій утілення похідних особистісної гандикапності у простір реальних етапів життєіснування депривованої особистості ув'язненого. Беззаперечно, що разом з іншими деструктивними чинниками гандикапізм має істотний вплив на становлення самосвідомості (самооцінки, саморегуляції, Я-концепції та ін.), зокрема образу Я особистості в умовах пенітенціарної установи [236].

На наш погляд, *зосередження векторів дослідницького пошуку на гандикапізмі та фобіях, віднайдення спільного та відмінного повинно трактуватися крізь призму толерантності/інтолерантності та визначатися своєрідним мірилом і каталізатором нетерпимості в сучасному суспільстві.* Вкрай актуальною є проблема впливу гандикапності на становлення самосвідомості, зокрема образу Я у засуджених осіб в умовах тривалого позбавлення волі. Важливим завданням є необхідність розробки засобів психокорекційного впливу на формування адекватної самооцінки й образу Я такого контингенту осіб [126; 127; 128].

Я. Гошовський відзначає, що „окремого статусу набуває специфіка онто- й соціогенезу підлітків – вихованців пенітенціарних установ. Якраз колоністи, переживаючи украй складні форми, види і типи депривації, спричинені факторами особистісно-девіантного характеру й особливостями пенітенціарного режиму як навчально-виховного закладу закритого типу, є своєрідним лакмусом, що проявляє найгостріші та найтипівіші аспекти проблеми” [59, 353-354]. Вчений стверджує, що здебільшого в пенітенціарних закладах окрім законної, каральної, виправної суті виокремлюють і таку функціональну внутрішньопсихологічну реальність, в якій панує потворна практика тотального ізоляціонізму, „закон” кулака, сили, гумового кийка, культивування різновидової депривації тощо. Зауважується існування інтеракційної опозиційності двох найважливіших учасників пенітенціарного процесу, що здебільшого проявляється з боку адміністрації в

стереотипних уявленнях (і відповідних ставленнях, інтеракціях) про вихованців як про дефективних, пропачих дітей, покидьків, аутсайдерів суспільства, а з боку колоністів – в образах гнобителів, жорстких і жорстоких наглядців, байдужих виконавців „несправедливого” закону. Не менш складною та болісною є внутрішньопопуляційна специфіка виправного закладу, де переважно існує сегрегація (вікова, досвідно-статусна, етнічна, фізично-морфологічна, регіонально-мовленнєва та ін.), гнітюча „парадигма колонії”, злодійські „закони”, кастовість, суворая й часто девіантна ієрархія, в якій „горе знехтуванням”. По суті, *констатується дуже висока ймовірність сегрегації та гандикапізму щодо депривованих підлітків-колоністів* [59].

Потрібно вести мову про синдром тюремної соціальної депривації у вихованців карно-виправної системи, розглядаючи цю проблему в контексті активного порушення психоекології людини. Відомо, що в шкалі стресогенності позбавлення волі як міра покарання посідає третє місце, а за вираженістю і силою негативних емоцій воно порівнюване хіба із втратою близької людини, наслідками катастрофи або іншими край важкими соціо- і психотравмами.

Тривала тюремна соціальна ізоляція і депривація як цілий комплекс гнітючих і фрустраційних чинників, специфічних для установ системи виконання покарань, призводить до розвитку пенітенціарного (тюремного) стресу. Явище пенітенціарного стресу детальніше вивчено у психолого-психіатричному ракурсі, однак є явно недостатньо дослідженим з позицій фізіології, імунології та ендокринології. Здавалося б, що в умовах жорсткої тюремної ізоляції людина не випробовує значних фізичних, професійних, екологічних чи військових перевантажень, однак якраз тягар психоемоційних переживань, пов'язаних з перебуванням у місцях позбавлення волі є потужним стресором, що викликає дисфункції в нормальних психологічних і фізіологічних процесах. Емоційна складова така істотна, значуща і вагома, що засуджений може навіть втрачати сенс життя та робити спроби самогубства. Примат соціальних чинників розвитку стресу в ув'язнених

належить штучній (вимушеній) соціальній депривації та їхньому знаходженню у сфері інтенсивної дії тюремної субкультури. Отож навіть пересічний колоніст, який немає психофізичних відхилень розвитку, є здебільшого ослабленим та володіє вкрай низькою опірністю гандикапним впливам.

Тому вкрай гострою соціально-психологічною проблемою є спалахи вдаваних, демонстративних чи реальних самогубств підлітків-колоністів, які є досить частими в місцях позбавлення волі та виступають прямою реакцією на нестерпне інтолерантне насильницьке гандикапне ставлення щодо них. Ще на пілотажному етапі дослідження ми провели емпіричне відтворювальне дослідження і за дискримінаційною шкалою встановили таке рангування основних мотивів суїцидальної поведінки засуджених підлітків у пенітенціарному закладі з тривалим терміном ув'язнення, які зазнавали негативних впливів гандикапізму: 1. Переживання, спричинені розлукою з батьками, рідними або пов'язані зі смертю когось із референтних осіб; 2. Переживання образи, самотності, відчуженості, знехтуваності, неможливість бути зрозумілим, акцептованим, афілійованим; 3. Реальна або уявна втрата сенсу життя через тривалість позбавлення волі; 4. Інтимно-особистісні розлади, любовні невдачі, спричинені „зрадою на волі”; 5. Почуття помсти, погроз, шантажу; 6. Страх перед ганьбою, глузуванням, приниженням, брутальним ставленням до власної особи; 7. Страх перед покаранням, екзистенційний страх авторитарного тиску з боку домінуючих осіб; 8. Почуття провини, сорому, образи, незадоволеність собою через індивідуальну чи статусну знехтуваність і внаслідок переживання численних комплексів меншовартості; 9. Бажання привернути до себе увагу, викликати жаль, співчуття, гуманніше і поблажливіше ставлення з боку депривуючого довкілля; 10. Наслідування співкамерників з пенітенціарної установи (здебільшого шляхом зараження з демонстративно-протестуючою чи шантажною метою), наслідування квазігероїв асоціальної субкультури, зрідка героїв кіно [60].

Зауважуємо, що прямої залежності між блокованою комунікативною активністю та суїцидальністю в засуджених з пенітенціарної підліткової установи не виявлено, однак майже кожен з названих і ранжованих мотивів містить відтінок «ув'язненого спілкування», тобто браку свободи взаємодії з вузьким і широким колом соціального середовища. *Кожен з досліджуваних підлітків-колоністів маркує та мотивує свої суїцидальні тенденції значною мірою гандикапним, сегрегаційним, дискримінаційним ставленням та ідентифікує себе як “жертва гандикапізму”.*

Одним з найважливіших аналітичних ракурсів нашого дослідження є поєднання такого логічного ланцюжка : «образ Я (зокрема, фізичний образ Я) – інвалідність – гандикапізм – психологічний захист».

Беззаперечними постулатами стали положення про психологію Я людини та систему її захисних механізмів, запропоновані З. Фройдом [226]. Вивчення Я-концепції і захисних механізмів психіки є ключовою проблемою багатьох досліджень [2; 6; 22; 65; 185], в яких констатовано пряму залежність процесів формування образу Я від міри задіяння механізмів психозахисту і навпаки.

Дослідження Я-концепції засуджених, здійснені О. Чернишовою, дали підстави стверджувати їй, що особливістю самоставлення ув'язнених є прихильність до неадекватного образу Я, а тенденція до збереження такого образу – один із захисних механізмів самосвідомості [65].

Р. Моляко здійснила розгалужене вивчення специфіки образу фізичного Я, зокрема його становлення та деформації у пацієнтів з косметичними вадами, а також розробила психокорекційні стратегії деформацій образу Я зовнішності в юнацькому віці. Про парадокси становлення образу фізичного Я як невід'ємного компонента Я-концепції йдеться у дослідженні Н. Мухамедьянова [141], а Т. Нечитайло презентує наукові розвідки про генезис образу фізичного Я у підлітковому віці. Численні болісні складнощі із самооцінкою та процесом творення фізичного Я людини виникають, на думку Є. Креславського, через надмірну вагу тіла та

численні комплекси з приводу цього. Загалом, усі дослідники наголошують, що фізичне Я як первинний репрезентант зовнішності відіграє надзвичайно важливу роль для самоусвідомлення і самореалізації людини будь-якого віку. Негативне, зверхнє, критичне оцінне ставлення до образу фізичного Я породжує цілу низку особистісних дисфункцій на рівні неадекватної самооцінки, підвищеної тривожності, ранимості, невпевненості, фрустрації та інших депресивних станів.

Діти з інтелектуальною недостатністю здебільшого мають неадекватно завищену самооцінку, недорозвинення рефлексії, несформованість Я-концепції, фрагментарні образи Я, становлення яких напряму залежить від думки значущих дорослих, тому вони особливо схильні і ранимі до гандикапних ставлень [13].

У контексті гандикапізму окремого гуманістичного статусу набувають вдалі спроби науково-психологічного вивчення особливостей формування образу Я в людей з помітними фізичними вадами. О. Романенко розкриває особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем, наголошуючи, що гандикапне негативне ставлення до таких дітей може стати загрозою не лише для їхнього соціально-адаптаційного потенціалу, але й для екзистенційного психофізичного виживання [184]. Вкрай складні переживання і проблеми висвітлені Г. Найдьоновою завдяки вивченню особливостей „Я-концепції” ампутантів, зокрема психологічну специфіку самоусвідомлення осіб з ампутованою нижньою кінцівкою [141]. Зрозуміло, що і в такому випадку гандикапізм може тлумачитись як безпосередня загроза для виживання ампутантів у соціумі. Є. Клопота детально вивчає особливості формування „Я-образу” в осіб з вадами зору, наголошуючи про існування цілого спектру особистісних проблем, насамперед на рівні самототожнення, самоосмислення, спілкування, діяльності та інших життєво важливих сфер існування таких людей [141].

Звичайно, дуже важливими є проблеми соціально-психологічної корекції інвалідів – учасників бойових дій, особливо з патологіями опорно-

рухового апарату. За Я. Гошовським, у таких випадках маємо справу з організмичною депривацією як болісним переживанням власної потворності, так і з локомоційною депривацією як неспроможністю до самостійного психомоторного пересування [59].

Усі окреслені проблеми блокованого розвитку депривованого фізичного Я неминуче породжують специфічні моделі, тактики, стратегії, техніки і механізми психологічного захисту інвалідизованих людей як варіанти їхньої опірності і захисту перед гандикапізмом з боку інших.

Як ми вже, зазначали в умовах пенітенціарного закладу гандикапізм щодо неповносправних людей з психофізичними вадами набуває ознак особливої брутальності, жорстокості і девіантності, негативно впливає на становлення їхньої самосвідомості й образу Я, а отже потребує задіяння спеціальних інтенсивних ревіталізаційних технологій.

Основними функціями психолога пенітенціарної установи в напрямку ресоціалізації/ревіталізації засуджених повинні бути: корекційно-реабілітаційна, діагностико-прогностична, освітньо-консультативна, організаційно-методична, інтегративно-просвітницька, превентивно-профілактична та ін. Особливий наголос потрібно робити на культивування толерантних комунікаційних практик на всіх рівнях спілкування, що дозволить знизити деприваційний гандикапний тиск та налагодити більш-менш гуманні тактики і стратегії міжособистісного спілкування.

Недостатньо високий рівень статусного усвідомлення себе засудженими з психофізичними обмеженнями через екстремальність тюремного побуту, нестабільність і несформованість самосвідомості, що проявляються в конформності поведінки та у відсутності самоповаги істотно унеможливають формування ефективного спілкування як між собою, так і з персоналом.

Важливим ракурсом є розробка й запровадження ревіталізаційних психокорекційних програм і технологій, зорієнтованих на зменшення негативної дії пенітенціарного стресу, амортизаційного впливу гандикапізму

та просоціальне засвоєння суспільних норм і цінностей, усвідомлення засудженими підлітками-колоністами почуття вини і спокути за скоєний злочин, адаптаційне повернення до мікро- і макросоціуму.

1.3.1. Психологічна гандикапна специфіка формування образу Я підлітків у пенітенціарному закладі

Людина в умовах пенітенціарного закладу переживає різноманітні види депривації [2; 16; 59], відчуває істотний деформуючий вплив соціального ізоляціонізму, проявляє помітні поведінкові та психоемоційні дисфункції [6; 38]. Значною мірою по-іншому функціонують усі складові самосвідомості, насамперед самооцінка, самоакцептація, саморегуляція, проявляються численні проблеми зі становленням образу Я та всієї Я-концепції [61].

Підлітковий етап онтогенезу означений бурхливим розвитком процесів самоусвідомлення, зокрема відбувається становлення Я-концепції, появляється рефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, моделювання життєвої перспективи, побудова основних конструктів ідентичності. Важливо відзначити, що якраз на цьому віковому відтинку активно відбувається інтеграція результатів рефлексії та інтеріоризованих оцінок дорослих і однолітків у єдину цілісну структуру [23]. У процесі реалізації соціально нормативної поведінки підлітки фіксують свої відмінності на багатьох рівнях, зокрема на рівні тілесної організації (сприймання і прийняття або заперечення власного Я на підставі результатів самоусвідомлення, насамперед самоакцептивної атрибуції), а суспільство завдяки сформованій системі культурно напрацьованих знаків, символів, настановлень, стереотипів та інших засобів категоризації впливає на сприйняття цих відмінностей. Звичайно, процес усвідомлення, виділення відмінностей перебігає постійно, що якраз і сприяє лабільності внутрішньої картини світу підлітка як мережі самоуявлень.

Підліткова пенітенціарна субкультура є відносно автономним смисловим простором, що характеризується своєю системою цінностей, картиною світу, своїм змістом, організацією діяльності і спілкування дітей. Розвиток образу Я тісно співвідноситься з розвитком образу світу, тому становлення образності підлітка-колоніста перебігає не у вільному просторі і часі власної оціно- і психогенези, а в системі замкнутого деприваційного хронотопу як блокуючого нормальну життєдіяльність особистості мікроклімату пенітенціарного закладу – установи для відбування покарань із жорсткими законами й офіційними та неофіційними нормами.

Носієм екзистенційного змісту підліткової субкультури в колонії стає група однолітків, яка жорстко диференційована за субкультурними параметрами. У просторі такої субкультури, обтяженої кримінальним досвідом кожного з її членів, підліток змушений виокремлювати цінність “свого” внутрішнього світу і аксіологічні пріоритети світу “інших”. Стосунки зі світом дитина вибудовує за допомогою діалогу із змістом психологічного, соціального і соціокультурного простору його життя. Численні порушення поведінки підлітками-колоністами, які зазнають гандикапних впливів щодо себе, призводять до того, що підліток не може користуватися очевидними соціально опосередкованими засобами вираження внутрішнього особистісного досвіду. Тому появляється конфлікт/самоконфлікт або спротив, які виражаються насамперед як протест проти необхідності дотримання принизливих і знеособлюючих правил і норм субкультурного життя в колонії.

О. Питлюк-Смерчинська констатує, що особливості ціннісної сфери злочинців в умовах пенітенціарного впливу визначальною мірою залежать від специфіки домінуючої субкультури, яка чинить тиск на способи життєдіяльності і механізми самоосмислення людини у в'язниці [167]. У дослідженнях В. Пірожкова йдеться про те, що психологічна інтерпретація функцій, змісту й атрибутики кримінальної субкультури може дати відповідь ледь не на всі питання особистості злочинця, який відбуває

покарання [165]. Особливо актуально це для розуміння суті гандикапізму як упередженого сегрегаційного ставлення і тиску на форсування конструктів самосвідомості, особливо образу Я. Д. Виговський теж відзначає істотний вплив кримінальної субкультури на злочинність неповнолітніх в Україні, наголошуючи травмогенний характер девіантності й делінквентності на самосвідомість підлітків [48]. Отож кримінальна субкультура як узгодженість і налаштованість волі і свідомості людини на псевдозакони кримінального середовища є тим середовищем, яке інтенсивно культивує міжособистісне сегрегаційне розмежування і гандикапізм.

Суспільно-девіантна антисоціальна складова поведінки підлітків, які відбувають покарання за скоєні злочини, зумовлює відхилення у формуванні соціального аспекту образу Я і призводить до порушення категоризації. У свою чергу, це об'єктивно зумовлює ускладнений характер процесів адекватного формування системи образності як різнобічного ототожнення і самопрезентації особистості. Депривований гандикапований підліток незадоволений собою і шукає можливості для змін у розбалансованості та прагне створення стабільного образу Я, що можливо завдяки ідентифікації з певною групою. На жаль, через режим різновидової депривації, сегрегацію, агресію, приниження як типових форм гандикапізму, що є доволі частими випадками у колонії для неповнолітніх, єдиною групою, референтною для ідентифікування, постає група ображених, принижених, зневажених аутсайдерів.

У контексті фундаментального вивчення окресленої проблематики в ресоціалізаційному векторі Я. Гошовський відзначає, що значущість і універсалізм проблеми надають окремого фундаментального статусу процесові виведення, осмислення та застосування поняття «депривований образ Я». Вчений вважає, що структуру депривованого образу Я можна подати у вигляді ієрархізованої системи соціально-психологічних настановлень, що, характеризуючи ставлення суб'єкта до себе в найпростіших формах (Я - суб'єкт власної вітальної активності), призводить

до сформування в нього глобального самоствавлення (Я - суб'єкт мета-образу Я (Ми)). Рівень сформованості депривованого образу Я залежить від узгодження та спільного функціонування таких параметрів як тотожність-дихотомійність самосприймання, чіткість-дифузність самоуявлення, позитивність-негативність самоствавлення тощо.

Різномірну структуру депривованого образу Я пропонується розглядати з погляду єдності когнітивного, емоційного й регулятивного компонентів і зіставляти з умовами соціально-психологічної детермінації режиму закладових (пенітенціарних) позбавлень. Адже зовнішні умови, інтроєктуючись у внутрішньо переживані образи, активізують або зводять до пасивності особистісну самоакцептацію та самооцінку, які є передумовою та підставою творення образу Я. На думку дослідника, режим «офіційної» закладової депривації призводить до послаблення та зруйнування (дезінтегративність) «старих» мікро-образів Я в особистості й до утворення та функціонування (інтегративність) нового образу Я, що інтерферує з мета-образом Я (Ми) вихованців закритого навчального закладу. Дефініція депривованого образу Я передбачає виділення трьох основних аспектів. Депривований образ Я – це складна й багаторівнева система уявлень особистості про себе, що складається з когнітивного, афективного й поведінкового компонентів і детермінується процесами діяльності й спілкування, що відбуваються в умовах позбавлення реальної сімейної взаємодії. Депривований образ Я – це сукупність прийомів самопізнання як наслідок активного поєднання атрибутів самоакцептації та самооцінювання, що спрямовані на вироблення адекватного уявлення особистості про рівень своєї самосвідомості, про своє становище у взаєминах із замкнутою комунікативною групою та забезпечує самоуправління своєю діяльністю.

Депривований образ Я – це особистісний дескриптор, що вказує на соціально-психологічну й фізичну ідентичність, на контакт, приналежність та інтерференцію із закладовим мета-образом Я (Ми) [61]. *Такий концептуальний підхід ми якраз і обрали в аналітичному підході до вивчення*

складних процесів формування і прояву базових компонентів образу Я людини, яка відбуває покарання в пенітенціарній установі та зазнає упередженого й гандикапного ставлення з боку інших колоністів.

У розробці концептуальних підходів до вивчення проблеми негативного впливу гандикапізму на процес становлення самосвідомості особистості в пенітенціарному закладі в структурі образу Я підлітка-колоніста з метою вивчення наслідків негативного впливу гандикапізму виокремлюємо такі компоненти, які відображають особистісні й міжособистісні характеристики цього образу, зокрема: 1) *самоакцептаційний ракурс як ставлення до реценції власного тіла* (насамперед прийняття (позитивна самоакцептація) або заперечення (негативна самоакцептація) зовнішності як атрибуту самопрезентації іншим); 2) *комунікативно-перцептивна складова як стосунки з навколишніми людьми* (афіліація як соціальне відчуття приналежності, відторгнення як переживання знехтуваності й занедбаності, інтерактивна ригідність як острах взаємодіяти зі статусно вищими колоністами тощо); 3) *самоприйняття як рівень відрефлексованості ставлень до себе та до власних особистісних параметрів* (особистісні характеристики і самохарактеристики).

Нами виокремлені такі вектори компонентного складу образу Я підлітків-колоністів, які зазнають гандикапного впливу: 1) тілесний образ (самоакцептивний); 2) соціальний (комунікативно-інтеракційно-перцептивний); 3) особистісний образ (особистісні характеристики).

Як ми вже зазначали, феноменологію гандикапізму розглядаємо крізь призму різних концептуально-теоретичних підходів, адже лише синтез різноманітних наукових трактувань такого складного і поліфакторного явища може дати цілісне обрамлення й уявлення. Згідно з теорією лабелінгу або ж наклеювання ярликів (теорії соціальної реакції Г. Беккера, Е. Лемертонна та ін.) для позначення осіб з функціонально обмеженим здоров'ям застосовується поняття «девіанти». Тому інвалідність розглядається як відхилення від соціальної норми, носіям цієї девіації

наклеюється ярлик – інвалід, тобто щодо них здійснюється соціальна стигматизація як акцентування неповносправності, «інакшості», а отже найчастіше й неповноцінності, покрученості, спотвореності тощо. У контекстуальному річищі цієї теорії вивчаються соціальні проблеми конкретного індивіда з психофізичними обмеженнями за допомогою вивчення системи ставлень до нього соціумом загалом. Крізь призму цього методологічного підходу до осмислення проблеми неповносправності/інвалідності здійснені наукові студії О. Дікової-Фаворської, М. Левицької, О. Ставицького та ін. [72; 204; 205].

Дітям, позбавленим сімейної опіки й турботи, підліткам-колоністам, іншим депривованим людям характерна загострена потреба в інтимно-особистісному спілкуванні, що є не тільки власне віковою характеристикою, але й нагальною необхідністю екзистенційної комунікації зі світом. Брак комунікативного простору, звуження реального кола спілкування цих підлітків призводять до замкнутості, невміння налагодити контакти з навколишніми дітьми й дорослими, а інколи навіть до соціальної самоізоляції. Найактивнішим чином це впливає на самооцінку депривованих підлітків-колоністів, яка стає протирічливою, нестабільною і, впливаючи на поведінку, призводить іноді до несподіваних і немотивованих вчинків. Відбуваються перепади у процесі формування образу Я, особливо ж в умовах негативного гандикапного ставлення до особистісних параметрів (зовнішності, поведінки, ставлення до виконання справ, статусно-рольових місць в ієрархії взаємин тощо) [45].

У режимі пенітенціарної установи культивується різнотипна депривація, вплив якої негативно позначається на самосвідомості, призводить до появи відхилень у формуванні адекватної самоакцептації, служить причиною розладів і дисгармоній у процесі становлення образу Я, шкодить психічному здоров'ю особистості та вносить істотні перепади у сприймання і розуміння самого себе та інших людей. Накопичення різноманітних видів депривації призводить до нівелювання індивідуальної

психоструктури особистості, вносить розлади у світоглядну систему, спонукає до девіантних варіантів саморозвитку. Становлення образу Я в депривованих підлітків-колоністів відбувається своєрідним, нетиповим, кризовим, іншим шляхом, ніж у їх однолітків, що перебувають на волі, виховуються в умовах повноцінної сімейної взаємодії та не зазнають гнітючого тиску режиму соціального ізоляціонізму як системи різнотипних обмежень.

Важливо відзначити, що депривований режим існування призводить до подальшої криміналізації підлітків, тобто досягається обернений результат пенітенціарного виховання – соціально неблагополучна особистість ще й деградує. По суті, відбувається стирання навіть позитивних рис, адже жорстка регламентація діяльності, обов'язкове виконання загальних для всіх вимог спрощує, нівелює психосвіт і поведінкову активність підлітка. Тому тривале перебування у виправно-трудовому закладі стає основною причиною зникнення в підлітка потреби самоусвідомлення подальшої життєвої стратегії, ставлення до майбутнього розвитку свого “Я”. Процес внутрішнього прийняття асоціальних настановлень груп, у які включається підліток у закритому закладі внаслідок депривації сімейної взаємодії, призводить до того, що референтною для його особистісного розвитку стає група з делінквентними настановленнями.

На думку Т. Журжу, образ Я виступає своєрідним образом свідомості, тому кожен з певних аспектів образу Я повинен включати такі елементи, що утворюють образ свідомості: чуттєве або емоційне переживання, означення, особистісний смисл. Образ Я у підлітків-делінквентів та у підлітків з розладами поведінки має структурно-динамічні особливості, містить тілесний, соціальний та особистісний аспекти і часові характеристики, які поширюються на уявлення про себе у минулому, теперішньому та майбутньому. Дослідницею встановлено, що образи Я підлітків-делінквентів та підлітків з розладом поведінки близькі за своїми психологічними характеристиками, оскільки мають високий рівень психопатизації,

неадекватну самооцінку, нечітке уявлення про себе, тому, по суті, сформований недостатньо або викривлений, тобто він здебільшого прив'язаний до конкретної ситуації, його смислові складники недостатньо сформовані, уявлення про себе мало диференційовані у часі. Вважається, що якраз такі зазначені особливості образу Я можуть зумовити виникнення девіантної поведінки у підлітків, сприяти їхній десоціалізації та делінквентності [81].

Отже, вивчення образу Я в колоністів є вкрай важливою проблемою, адже вони постулюють себе в образі жертви, зокрема внаслідок скоєного проти них злочину, наприклад, сексуальної наруги, насильства. Як відомо, проблема людини-жертви не є абсолютно новою для багатьох галузей людинознавства, адже проблема детермінант і умов, які викликають провокаційну поведінку жертви є мультикультуральною та багатоаспектною. Безперечно, серед причин, які можуть зумовлювати виникнення позиції жертви, є пов'язані як з об'єктивними чинниками, так і з деякими суб'єктивними передумовами перетворення людини в реальну жертву несприятливих умов соціалізації.

Соціалізуючись у колі інших людей, людина не лише бачить і сприймає світ крізь образи і в образах, але й вибудовує свій світ в образах, презентуючи довікллю свою Я-концепцію як систему певних образів Я (фізичного, інтелектуального, бажаного, ілюзорного, демонстрованого та ін.) та самооцінок (завищених, занижених, амбівалентних, неадекватних та ін.). У залежності від побудованої картини світу, особистість сприймає, трактує і встановлює взаємини з іншими людьми насамперед так, як це собі уявляє, тобто згідно з власним світобаченням та змістово-функціональним наповненням каритини життєвого біодромального шляху.

Здійснені нами на етапі пілотажного експерименту емпіричні зрізи засвідчують, що у вивченні специфіки образу Я в підлітків (хлопчиків і дівчаток), які пережили сексуальне насильство, можна встановити деякі закономірності. В образах Я хлопців, що пережили сексуальне насилля,

порівняно з дівчатами, достовірно переважають характеристики інтелектуально-творчого плану, в той же час, в образах Я дівчат, які зазнали сексуальної наруги, значущо більше уваги приділяється тілесним характеристикам і параметрам.

Психічна розбалансованість самосвідомості підлітків-колоністів істотно поглиблюється нестабільним фоном макро- і мікросоціальних умов. Особливо негативні наслідки має несприятливий попередній досвід раннього й дошкільного дитинства, що набутий у неблагополучних, проблемних, девіантних сім'ях, а також теперішня комунікативна та ін. депривація родинних і дружніх взаємин з рідними і друзями.

На формування образу Я вихованців закритого освітнього закладу впливають несформовані навички й операційно-технічні прийоми партнерської та рівноправної діяльності, що зумовлені особистісною і педагогічною занедбаністю як наслідком виховання/невиховання в девіантних сім'ях і субкультурах, а також адаптацією до депривованого режиму існування в пенітенціарній установі. Особистісна неуспішність у статусно-рольових здобутках, матеріальних, фізичних, інтелектуальних образах прямим чином впливає на неадекватну (неуспішну) самооцінку, а отже й на хаотичний і нестабільний образ Я з низькою когнітивною сформованістю, незначною інтелектуальною насиченістю та психоемоційною розбалансованістю.

С. Єніколопов констатує, що агресія і агресивність насильницьких злочинців досить часто є їхньою захисною реакцією на зневажливе, принизливе, знеособлює ставлення з боку інших, тому злочин обирається ледь не закономірною реакцією на гандикапний тиск щодо власного Я таких людей [79]. Водночас Р. Масагутов, вивчаючи показники агресивності в ув'язнених юнаків з різним статусом у неформальній ієрархії виховної колонії, відзначає один з найнегативніших чинників їхнього особистісного самоусвідомлення і самоствердження – зневажливе, знеособлює, нехтуюче, гандикапне ставлення до низькостатусних вихованців. Образи,

знущання, кепкування над їхнім зовнішнім виглядом і особистісними психофізичними, конституційно-морфологічними ознаками і рисами з боку вищестатусніших колоністів призводять до відчуття зацькованості, загнаності, приголомшеності, меншовартності або й стимулюють суїцидальні тенденції [136].

Отож негативний девіантний попередній життєвий досвід, брак або й відсутність повноцінного сімейного спілкування, гандикапність актуалгенезу з боку однолітків-колоністів та адміністрації пенітенціарного закладу спричиняють у підлітків порушення пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, а відсутність адекватних способів і навичок неагресивної та негандикапної комунікації відображається як на процесі пізнання інших людей і на формуванні взаємин з ними, так на процесах формування власного образу Я, самості, Я-концепції. Причому у колоністів, які зазнають негативного впливу гандикапізму, зауважені психічні відхилення викликаються не лише браком спілкування (інколи його досить або й занадто (перенасичення)), але насамперед якісними порушеннями цього важливого для розвитку особистості процесу.

У депривованих підлітків-колоністів ставлення до іншої людини має здебільшого вкрай негативний характер, їм найчастіше притаманний звужений, збіднений, неадекватний і недиференційований образ іншої людини. Викривлення, порушення і блокування комунікативної активності колоніста можуть призвести до відхилень при формуванні уявлень як про іншу людину, так і про себе, а також негативно вплинути на становлення системи всієї базальної образності особистості.

Окремого гандикапного забарвлення набуває проблема, яку виокремили О. Аболонін, С. Гусєв, І. Жукова та ін., дослідивши афективні розлади у неповнолітніх злочинців, що здійснили особливо тяжкі злочини і які вживають психоактивні речовини. Свідомість, самосвідомість, а отже й системи комунікації таких адиктивних підлітків є девіантно розбалансованими, тому в наркотичному стані ними скоєно не лише вкрай

тяжкі протиправні вчинки, але й чітко демонструється дисоціація, розпад власного Я – роздвоєння, патологічне самоусвідомлення, множинність хибних і неадекватних самоуявлень і образів Я [1].

Породжувати гандикапізм може навіть приналежність до замкнутої, кількісно обмеженої групи однолітків (колоністи, які скоїли злочини й мають різнотривалий, але здебільшого кримінальний і девіантний життєвий досвід) і дорослих (адміністрація колонії, працівники якої досить часто через професійну амортизацію стомлені і розчаровані, а отже й пасивні у якійсній ресоціалізаційній діяльності), позбавленість права вибору іншої комунікативної групи чи одиниці, безумовність і вимушена обов'язковість виконання пенітенціарного режиму, зокрема й спілкування з постійними партнерами негативно позначаються на становленні всієї самосвідомості підлітка. Така залежність скоує емоційно-вольові прояви комунікативної поведінки, спонукає до пасивності, пристосування або уникнення при спілкуванні, а також стимулює до негативного ставлення до слабших, молодших, беззахисніших однолітків, до того ж психофізичними обмеженнями.

Слід відзначити, що несформованість у підлітків навичок неупередженого й неагресивного спілкування з однолітками і дорослими ускладнює формування адекватної картини світу й стимулює гандикапізм до інших. Це несприятливо позначається на конструктах самосприйняття та самоусвідомлення, стає значною перепоною на шляху адаптації та інтеграції депривованих підлітків-колоністів у ширшому пенітенціарному доквіллі, а згодом після звільнення і в соціумі. Значне розбалансування компонентів образу Я, зокрема емоційного, як наслідок замкнутого й агресивного комунікативного простору, визначає розвиток відчуття самотності, пригніченості, незахищеності, не забезпечує формування повноцінних гуманних взаємин у підлітків з обмеженими можливостями.

Про специфіку і амбівалентність формування життєвих програм (сценаріїв) засуджених в місцях позбавлення волі йдеться в дослідженні

О. Ковальова, який слушно зауважує, що негативне й упереджене ставлення до особистісних характеристик ув'язнених, сегрегаційне (гандикапне) оцінювання їх як безнадійних соціальних аутсайдерів істотно спотворює систему їхньої самоуявлень про місце свого Я у життєвій перспективі, а отже й ускладнює ресоціалізацію злочинців [100]. Подібне зустрічаємо у дослідженні А. Напріс, де у ракурсі вивчення теоретичних і методологічних питань психології засуджених молодіжного віку йдеться про несформованість і неадекватність особистісних життєвих планів та їх негативний вплив на персональні самоусвідомлення і самоактуалізацію [143].

Одним із чинників, що деформовано впливають на розвиток самосвідомості й образу Я підлітка-колоніста, є підвищений рівень нервово-психічного напруження, що мимоволі призводить до збільшення кількості внутрішніх і зовнішніх конфліктів та здійснення девіантних вчинків через зниження контролю над поведінкою (особливо ж у варіанті упередженого гандикапізму щодо слабших і ще неадаптованих колоністів-«новачків»).

У гнітючому і фрустраційному мікрокліматі пенітенціарного закладу виникають сичленні конфліктні і психотравмуючі ситуації, які, породжуючи афект неадекватності й амбівалентності як результат сильного нервово-психічного напруження, мимовільно або й довільно стимулюють гандикапізм. В таких несприятливих для життєіснування підлітків з обмеженими можливостями умовах надзвичайно складно перебігає процес становлення самоакцептації як позитивного самоприйняття – основи формування складноструктурованого і стабільного, впевненого і повномірною образу Я, становлення якого долає наслідки впливу гандикапізму.

Висновки до першого розділу:

1. У структурі самосвідомості особистості образ Я виступає невід'ємним базальним компонентом, сутнісними ознаками якого є цілісна системна сукупність уявлень людини про саму себе як суб'єкта власної

тотожності. Складаючись із трьох основних компонентів: когнітивного, емоційно-оцінного та поведінкового, образ Я особистості є системою настановлень, спрямованих на саму себе, та виконує стабілізаційну й оптимізаційну функції у процесі самоусвідомлення і побудови Я-концепції.

Науково-психологічне дослідницьке поле вивчення особливостей психо- і соціогенези образу Я відзначається широтою поглядів і глибиною проникнення в досліджуваний феномен та охоплює аналітико-синтетичний розгляд у багатьох змістово-функціональних вимірах: індивідуально-особистісних, вікових, соціальних, патологічних, девіантних та ін.

Образ Я репрезентує суть людини певного віку, статі, соціального статусу і уособлює її самість як різнобічний конгломерат уявлень, що відображені у свідомості і самосвідомості. Образ Я є потужним поєднанням самооцінних уявлень, що вимірюють рівень оцінювання особистістю самої себе. Самоакцептація як самоприйняття або самозаперечення власного Я знаходить своє втілення в образі Я – фізичному, соціальному, інтелектуальному, вдавальному, презентованому, жаданому, реальному, ідеальному тощо.

Образу Я притаманні ознаки і функції регулятивності психічної і соціальної діяльності, стабілізатора й активатора спонук і мотивів особистості як суб'єкта самоусвідомлення та відображення особливостей і закономірностей його внутрішнього і зовнішнього життєвого світу.

2. Психологія гандикапізму полягає насамперед у негативному й упередженому, сегрегаційному й дискриманіційному ставленні до людей з психофізичними обмеженнями розвитку. Крізь призму медико-психолого-педагогічних підходів гандикапізм трактується як дуже важлива соціопатогенна проблема, для успішного вирішення якої потрібно системне задіяння широкого кола різнофахових спеціалістів соціономічного профілю – психологів, лікарів, реабілітологів, соціальних педагогів, юристів та ін. На перетині соціо- й антропоцентристських концепцій ставлення до інвалідизованих людей вивчається як різнорівневе позитивне або негативне, гуманне або жорстоке ставлення до осіб, які мають психофізичні обмеження

розвитку і потребують спеціальних уваги, догляду і супроводу. Таких людей дуже часто піддають стигматизації, наклеюванню знаважливих ярликів щодо позначення їх як осіб з функціонально обмеженим фізичним чи психічним здоров'ям і трактують як соціальних девіантів, аутсайдерів, «баласту» для суспільства.

Гандикапізм призводить до переживання інвалідизованими людьми численних особистісних і соціальних проблем, породжує в них відчуття знехтуваності, меншовартності, ретардованості, непотрібності, спричиняє стани тривожності, фрустрації, депресії, суїцидальності тощо. Поняття «гандикапу» розглядається як синдром, психологічна реакція особистості на власні функціональні обмеження.

3. Психологічні особливості впливу гандикапізму на становлення образу Я людини в умовах позбавлення волі проявляються особливо гостро, а іноді навіть девіантно-патологічно через специфічний гнітючий карний характер мікроклімату в пенітенціарному закладі. Перебування у пенітенціарному закладі породжує систему відносин, що базується на засадах зневаги, приниження, образи й насильства щодо слабших і нижче статусніших вихованців, тому така агресивна ізоляція спричиняє конфліктність самоусвідомлення, впливає на адекватність-неадекватність поведінкових реакцій, пронизуючи їх емоційною неврівноваженістю, жорстокістю та упередженістю, тобто всіма ознаками, які притаманні гандикапізму.

4. Пенітенціарно-деприваційні умови соціальної ізоляції негативно позначаються на особливостях інтрагрупового структурування та міжособистісного сприймання, сприяють фіксації розмитого й неадекватного образу Я (Ми) в підлітків закритого навчально-виховного закладу та служать передумовою застосування гандикапізму щодо однолітків. Досить часто, розвиваючись у режимі перманентної різновидової депривації, образ Я неповносправних підлітків набуває інтерферентних ознак з мета-образом Я (Ми) (“колоніст”). Становлення образу Я депривованих підлітків в режимі

соціальної ізоляції відбувається амбівалентно і дифузно та підпорядковується законам «парадигми колонії», де особам з низьким статусом і психофізичними обмеженнями відведені дуже низькі і непоцінювані соціальні ролі.

Підліток з обмеженими можливостями переживає стан тривожності, невпевненості, фрустрації, страху, нервово-психічного напруження, а швидка зміна настроїв через негативні ставлення/самоствавлення, конфліктність міжособистісних взаємин, жорсткість, жорстокість і корпоративність спілкування породжують ефект гандикапних інтеракцій і комунікацій, обмежуючи простір і місце для соціальної перцепції та конструктивності. Базоване на гандикапізмі роздвоєння психологічного поля групи колоністів (на рівні субкультурного розшарування: «бугри», «пахани», «старики» проти «пацанів», «щурів», «опущених»), негативно позначається на самосвідомості кожного, реалізуючись в обмеженому й когнітивно простому образі Я як тих, хто піддається гніту і образам, так і тих, хто практикує зверхнє і упереджено-зневажливе ставлення до однолітків – «побратимів за нещастям».

Через негативне гандикапне ставлення відбувається процес істотного стирання особистісної неповторності, помітна травматизація самоусвідомлення, що у свою чергу несприятливо позначається на становленні образу Я та інших конструктів самосвідомості.

Основні результати першого розділу висвітлені у таких публікаціях:

1. Макогончук Є.С. Психологічні особливості міжособистісної комунікації в умовах пенітенціарного закладу / Є.С. Макогончук // Психологічні перспективи. – Випуск 21. – 2013. – С.145-153.
2. Макогончук Є. Депривований образ Я та специфіка гандикапізму в умовах пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Випуск 1. – Т.1. – 2015. – С.144-149.

3. Макогончук Є.С. Психологічні особливості гандикапізму депривованих дітей / Є. Макогончук // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ-Северодонецьк : Вид-во «Ноулідж», 2015. – №3 (38). – С.264-272.
4. Макогончук Є. Психологічна специфіка формування образу Я підлітків в умовах пенітенціарного закладу // Scientific issue of education, knowledge, law and management. – Lodz : Wydawca : Fundacja „Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO”, 2014. – № 4 (8) grudzien. – S. 195-204.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ГАНДИКАПІЗМУ НА СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ Я В ПІДЛІТКІВ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Методи дослідження особистості підлітка-колоніста, який зазнає гандикапних впливів

З метою надання ревіталізаційної допомоги підліткам-колоністам, зокрема для проведення психоконсультаційної та психокорекційної роботи, потрібно застосувати сучасні методи психодіагностики, адже лише на підставі широкого моніторингу і об'єктивних та достовірних емпіричних даних можна здійснити багатогранне наукове вивчення цього феномена. Для забезпечення валідними методами психодіагностики засадничих положень дисертаційного дослідження ми застосовували синтез різноманітних типологічних підходів до вивчення особистості з виділенням змістових і функціональних поєднань їх властивостей [70; 77]. Ми виходили з положень сучасної психодіагностики, згідно з якими визначальною методичною лінією повинно стати врахування того, що показники тестів повинні розглядатися не як застигли й абстрактні деякі кількості, що іманентно характерні для особистості, а як такі, що отримані внаслідок спланованої та впорядкованої системи послідовних дій і когнітивно-логічних операцій [143].

Діагностичне обстеження людей, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, є вкрай складною і клопіткою проблемою та знайшло своє висвітлення в наукових дослідженнях фахівців у галузі пенітенціарної психології (О. Аболонін, Ю. Антонян, В. Бочелюк, О. Глотчкін, Я. Гошовський, Н. Греса, С. Єнікополов, О. Питлюк-Смеречинська,

В. Пірожков, В. Семке, В. Синьов, І. Ярмиш та ін.) [1; 14; 39; 56; 61; 63; 163; 167; 192; 196; 247].

Вважається, що процес психокорекції та ресоціалізації депривованої особистості в пенітенціарному закладі є дуже організаційно і процесуально складним, однак може бути здійсненим завдяки таким методам: 1) *переконання* – відбувається здебільшого у процесі індивідуальних співбесід і поєднує як вивчення, так і вплив на особистість засудженої особи. Завдяки переконанню встановлюється сутність і остаточна мета дій адміністрації; обґрунтовуються оптимальні й законні шляхи, способи, технології та засоби її досягнення; істотно змінюються ціннісні орієнтації та погляди осіб. Які відбувають покарання за скоєні злочини; 2) *навіювання* – передбачає прямий безпосередній або непрямий, опосередкований (завдяки залученню фільмів, музики, художньої літератури, інших позитивних прикладів з досвіду успішно і дотерміново звільнених колоністів), вербальний або невербальний, позитивно психоемоційно забарвлений вплив на психіку колоніста задля формування в нього певного психостану або спонуки до певних просоціальних дій. Сугестія здійснюється завдяки послабленню свідомого контролю людини та базується на безумовному авторитеті того, хто здійснює вплив; 3) *регулювання міжособистісних взаємин* – здійснення системного та цілеспрямованого впливу на сферу міжособистісного спілкування засуджених, на мережу їхніх взаємин, які складаються між ними і співробітниками пенітенціарного закладу, родиною, друзями на волі з метою психопрофілактики і вирішення явних чи латентних конфліктів, формування оптимальної і доцільної структури мікрогрупи колоністів тощо; 4) *передачі інформації* – спеціально зорієнтований цілеспрямований добір інформації позитивного чи негативного змісту, що надається засудженому (наприклад, про успішні справи і здобутки референтних людей на волі, позитиви життя його сім'ї, родини тощо) з метою поширення сприятливого соціального досвіду, регулюючого впливу на психічний стан, підвищення трудової активності, зниження асоціальних

настановлень і субкультурно-кримінальних вартостей і «понятій» тощо; 5) “вибуху” – дуже специфічний метод миттєвого впливу (наприклад, створення спеціальної ситуації для засудженого завдяки попередній домовленості з іншими членами групи, в якій він перебуває, де б виявилися його несвідомі мотиви, прагнення і можливості), який може несподівано раптово й експлозійно змінити, перевернути основні цінності та бажання ув’язненої людини. Такий метод передбачає тривалу підготовчу попередню роботу для істотного й аргументованого накопичення певних передумов ефективності реального й результативного впливу на колоніста після застосування “вибуху”, насамперед для закріплення в нього неконфліктних почуттів, просоціальних моделей поведінки та інших антикримінальних тенденцій, зокрема й відмову від сегрегаційно-гандикапного ставлення до інших, слабших і неповносправних [59]. Очевидно, що важливою передумовою є ненасильницький, посередницький, медіальний підхід до застосування системи методів і впливів до людини, яка відбуває покарання в колонії.

Перебування у силовому полі специфічної субкультури пенітенціарного закладу є складним життєвим випробуванням, досить часто спонукає ув’язнену людину до переживання екстремальних ситуацій і прояву екстраординарних поведінкових вчинків як наслідку розбалансування неадекватних і болісно загострених психостанів. Позбавлення волі, відбування покарання породжують ціле коло проблем людської патологічності й марковані високою агресивністю і тривожністю, депресивністю і фрустрованістю, амбівалентністю і неадекватністю, тому закономірно розглядаються у парадигмі «норма – девіація».

Безперечно, що такий екзистенційно ускладнений фон існування людини за ґратами є вкрай складним дослідницьким полігоном для проведення емпіричних студій. *Окремою складністю є сам процес експериментально-дослідницької роботи з людьми, які мають кримінальний*

досвід, скоїли тяжкі злочини (вбивства, грабежі, зґвалтування тощо), класифікуються як девіанти й делінквенти.

Оскільки в ракурсі нашого дослідження – підлітки-колоністи з психофізичними проблемами розвитку, які мають виражені поведінкові дисфункції та ще й до того ж зазнають травмогенного впливу гандикапізму як зневажливого, упередженого ставлення до себе, то проблема психодіагностики такої вибірки є вкрай тривалою і виснажливою справою (фото вихованців Ковельської виховної колонії див. у Додатку А). Упродовж роботи з пенітенціарним контингентом у дослідника цілком імовірними є психоемоційне вигорання, перманентна втома, ослаблення механізмів психологічного захисту, перепади настрою, блокована латентна агресивність/самоагресивність, індукована тривожність, пригніченість та інші професійно-амортизаційні психологічні стани.

Згадувана нами «парадигма колонії» як злісна зневага, агресія й дискримінація сильнішого, статуснішого ув'язненого щодо слабших і нижчестатусніших часто проявляється як у прямій вербальній або фізичній інструментальній агресії на рівні непартнерських міжособистісних взаємин, так і у вигляді замаскованого цькування, приниження, мобінгу, особливо ж осіб з вираженими психофізичними слабкостями й недоліками. Активно спрацьовують соціально-психологічні механізми озлоблення, відбуваються побої та образи низькостатусних вихованців або „новачків”, застосовується побутово психологічна технологія гніту, приниження, нехтування і зневаги. Тому *методичне забезпечення діагностичного процесу у колонії повинно укладатися з урахуванням як специфіки пенітенціарного клімату й мікроклімату, так і особливостей вибірки за багатьма параметрами (станом здоров'я, терміном відбування покарання, кримінальним і рецидивним досвідом, статусно-рольовим місцем в неофіційній ієрархії взаємин, фізичною силою, приналежністю до певного земляцтва та цілої низки інших показників, які можуть виступити залежними чи незалежними змінними у процесі здійснення емпіричних замірів).*

Цікавою і результативною є спроба Т. Харченко здійснити адаптацію окремих методик для діагностики осіб з вадами здоров'я, які позбавлені волі у пенітенціарних закладах. У констатувальному експерименті авторкою було використано такі методики, як: «Індивідуально-типологічний опитувальник» Л. Собчик, «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, модифікована методика «Дерево, люди, життя» П. Вілсона (адаптація Ю. Чепік). Описаний діагностичний інструментарій використовувався з метою вивчення адаптованості особистості, базового типу реагування, індивідуально-типологічної відповідності, ієрархії ціннісних орієнтацій, перспектив на майбутнє, емоційного стану, відчуття свого соціального становища в спільноті засуджених. Методики були адаптовані згідно з урахуванням специфіки осіб з розумовою відсталістю та розладами особистості, які відбувають ув'язнення у вітчизняних тюрмах і потребують застосування щодо них ревіталізаційних зусиль і спеціального супроводу [140].

Гандикаповані підлітки-колоністи демонструють нерішучість і невпевненість у власних статусно-рольових позиціях, мають попередній девіантний і травмічний досвід знехтування і образ з боку інших, звикли проявляти пасивність, уникнення, явний або вдаваний конформізм, тому є вкрай складною експериментальною вибіркою.

Мета цього підрозділу полягає в обґрунтуванні методичної бази для вивчення особливостей становлення самосвідомості, образу Я та інших супутніх психостанів підлітків, які відбувають покарання в умовах пенітенціарного закладу та зазнають впливу гандикапізму.

Аналіз і узагальнення психолого-педагогічної та методичної літератури за темою дослідження, дозволили здійснити методологічне (і власне методичне) забезпечення експериментальної роботи з вивчення особливостей формування і функціонування образу Я в гандикапованих підлітків-колоністів. Отож програма емпіричного дослідження базувалася на методологічних засадах культурно-історичного генетично-психологічного підходу, згідно з яким вивчення психічних явищ відбувається у контексті

розвитку та враховує поєднання об'єктивно-психологічного аналізу з власне психологічним дослідженням, а також здійснення багаторівневого дослідження, що включає зокрема й насамперед особистісний рівень, а також з урахуванням необхідності тісного поєднання дослідницьких, формувальних і психокорекційних процедур і методів [70].

Виходячи з цього, у дослідницькому підході нами було акцентовано велику увагу на об'єктивно-психологічних умовах і особливостях як пенітенціарного режиму життєіснування ув'язнених осіб, так і на специфіці неповносправних (іноді інвалідизованих) колоністів, які зазнають гандикапних ставлень з боку соціального довкілля через проблеми й обмеження власного розвитку.

Завдяки результатам об'єктивного наукового експерименталізму здійснювалися робочі припущення, які завдяки валідному психодіагностичному інструментарію у варіанті достовірного пакету методик дозволили зчитати важливу інформацію та найістотніші показники стану справ, а також зробити висновки про феномен образу Я в гандикапованих підлітків пенітенціарного закладу [126]. Для різнобічної психодіагностики депривованих неповносправних підлітків-колоністів нами відбиралися найпродуктивніші методи, які дозволяли вивчити їхні якісні і психодинамічні властивості.

Методи добиралися таким чином, щоб вивчення образу Я відбувалося з урахуванням його сутності як системного утворення й компоненту самосвідомості особистості, що тісно поєднаний з іншими параметрами й особливостями її психоструктури (самоакцептація, самоактуалізація, психологічний захист тощо), а також з контекстним аналізом вкрай ускладненої соціальної ситуації розвитку – пенітенціарний заклад як виправно-трудова виховна інституція, завданням якої є не лише покарання за скоєний злочин, але ресоціалізація як поновна соціалізація, як надання ревіталізаційної допомоги.

Програма емпіричного дослідження містила обов'язкові вимоги до наявності в психологічних методиках таких найважливіших характеристик: властивостей шкал, валідності, надійності, дискримінативності й стандартизації, а методики добиралися з урахуванням потреби в отриманні якомога повнішої показникової інформації про включених до репрезентативної вибірки підлітків. Методичний інструментарій було укладено за критерієм цілісності й системності, тобто за принципом психодіагностичної доречності та можливості якомога повніше дослідити специфіку становлення образу Я в підлітків з виховної колонії. Основним організаційно-емпіричним завданням було створення розгалуженої та компактної діагностичної програми, за допомогою якої можна було б пізнати співмірність змістового і функціонального наповнення процесу самоусвідомлення особистості, яка піддається гандикапному ставленню в умовах різновидової депривації пенітенціарного закладу [76].

Перебіг констатувального і формувального етапів дослідження образу Я особистості гандикапованого підлітка відбувався в межах функціонального режиму повсякденної діяльності пенітенціарного закладу, у співпарці з психологами, соціальними педагогами, медиками й адміністрацією. Ключовим підходом було дотримання принципів конфіденційності, системності, детермінізму, розвитку, компаративізму, єдності свідомості і діяльності тощо.

Основні концептуальні положення емпіричного дослідження, пілотажний, констатувальний, формувальний і контрольний етапи були підпорядковані досягненню за допомогою валідних, достовірних і релевантних методів на гомогенній (маскулінній) репрезентативній вибірці якомога повнішого встановлення психологічних особливостей становлення образу Я в досліджуваних хлопчиків підліткового віку з різнотипних закладів – загальноосвітнього, інтернатного і пенітенціарного.

Задіяння пакету апробованих методик на складноструктурованій вибірці депривованих підлітків, які зазнають впливу гандикапізму, дозволило

отримати розлогу інформацію і повномірний системно-констатувальний зріз їхніх індивідуально-особистісних і соціально-психологічних параметрів. Експериментальний план для роботи зі специфічною рекрутованою вибіркою (неповносправні підлітки-колоністи) передбачав здійснення цілої серії періодичних замірів з введенням експериментального впливу посередині заміру, а також обов'язкове діагностування експериментальної групи вибірки до і після формульованого впливу.

Констатовані емпіричним шляхом особливості і закономірності були підпорядковані розробці виважених і кваліфікованих формульованих ресоціалізаційних зусиль і засобів, технік і процедур для зниження/нейтралізації гандикапного впливу на становлення образу Я та розвиток усієї самосвідомості колоністів.

З метою здійснення психодіагностичної роботи з підлітками загальноосвітньої школи, школи-інтернату і пенітенціарного закладу нами було використано пакет валідних і достовірних методів, які дозволили отримати різнопланову надійну інформацію.

Протягом емпіричного дослідження нами застосовувалися такі методи:

1. Теоретичний аналіз як розгалужений аналітико-синтетичний огляд наукової психолого-педагогічної літератури для з'ясування сутнісного наповнення і функціонального змісту таких термінів, як „підлітки”, „самосвідомість”, „образ Я”, „гандикапізм”, „пенітенціарна психологія”, „самоакцептація”, „інвалідність”, „соціо- і психореабілітація”, „ресоціалізація”, „ревіталізація” та ін.

2. Методи спостереження, бесіди, архівний (біографічний), соціометрії та проєктивні методи (тематичний психомалюнок).

3. Психодіагностичні методики: „Тест-опитувальник самоствавлення” (В. Столін, Л. Пантелєєв), „Шкала самоповаги” (М. Розенберг), „Тест самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова), „Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі), методика „САН (самопочуття,

активність, настрої)”, „Методика діагностики рівня невротизації” (за Л. Вассерманом), „Методика діагностики особистісної тривожності” (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна), „Діагностика особистісної тривожності” (А. Прихожан), “Методика діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності” (за Д. Расселом, М. Фергюсоном), „Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко). (Деякі типові методики для діагностики особливостей становлення образу Я в гандикапованих підлітків-колоністів презентовані в Додатку Б).

4. Сучасні методи статистичної обробки даних: отримані емпіричні результати піддавалися факторному і дисперсійному аналізу. Статистичне опрацювання та графічне подання даних здійснювалося за комп’ютерними програмами SPSS (версія 13.0) та McExcel.

Слід відзначити, що задіяний нами тезаурус методів емпіричного дослідження для експериментальної частини дисертаційної роботи був зумовлений основною потребою – цілісне і якнайширше комплексне охоплення показників впливу гандикапізму на становлення образу Я підлітків з проблемами розвитку.

Серед валідних та інформативних методик вивчення людської самості, сфери самосвідомості, образу Я однією з найпопулярніших є **„Тест-опитувальник самоствавлення”** (В. Столін, Л. Пантелєєв). Будучи багатомірним психодіагностичним інструментом, який базується на принципі стандартизованого самозвіту, цей тест дає можливість встановити три рівні самоствавлення, які різняться між собою мірою узагальнення: 1) глобальне самоствавлення; 2) самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуванням ставлення до себе; 3) рівень конкретних дій (готовностей до них) у ставленні до свого Я (самовпевненість, ставлення до інших, самосприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння).

Усталеною, апробованою та результативною методикою є **„Шкала самоповаги”** (М. Розенберг). Вона традиційно вважається достовірним та коректним чисельним методом оцінки самоповаги. Методика

застосовувалася нами для вивчення рівня глобального самоствавлення особистості, адже на підлітковому етапі онтогенезу вимір ставлення до самого себе дозволяє пізнати психологічні особливості творення власного образу Я. Як відомо, показники цього опитувальника пов'язані з депресивним станом, тривожністю і психосоматичними симптомами, активністю в спілкуванні, лідерством, почуттям міжособистісної безпеки, ставленням до досліджуваного референтних осіб. Шкала дозволяє визначити певний рівень самоповаги через запитання про актуальні (поточні) почуття опитуваного. Особливо доречною видається ця методика в застосуванні щодо підлітків, які мають психофізичні проблеми розвитку та ще й зазнають негативного гандикапного ставлення до себе через упередженість, стереотипність та сегрегаційність соціуму (зокрема в пенітенціарному мікрокліматі дискримінаційних взаємин).

У контексті інформації про попередню методику (значущість самоповаги для неповносправної ув'язненої дитини підліткового віку) для діагностики самоприйняття особистості як надзвичайно важливого компоненту самосвідомості, образу Я ми застосовували **«Тест самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них» (М. Алексєєва, О. Насонова)**. Методика складається із таких шкал: *шкала S*, яка вимірює інтегральний образ Я, складовими якого є сприймання власних якостей і ставлення до них; *шкала прийняття своєї зовнішності*, що вимірює ступінь задоволеності своєю зовнішністю, індивідуальність у зовнішності; *шкала прийняття характеру*, що вимірює здатність і спроможність керувати собою, своїми почуттями, поведінкою, задоволеність собою, своєю особистістю; *шкала ставлення до виконання справ*, що вимірює ступінь задоволеності своєю діяльністю, відповідальність, упевненість у своїх силах, відсутність тривожності щодо справ; *шкала поведінки*, що вимірює здатність критично оцінювати свою соціальну поведінку, впевненість у її правильності; *шкала загальної самоакцептації*. Водночас у тесті є й такі шкали, які вимірюють характер та інтенсивність батьківського ставлення до дітей: *шкала акцептації*, що визначає міру випадковості,

любові; *шкала уникнення*, що визначає міру знехтуваності, занедбаності; *шкала емоційної концентрації*, що вимірює рівень опіки, надмірної вимогливості.

Потужним інструментарієм, який дозволяє дослідити уявлення людини про себе та своє ідеальне Я, а також отримати інформацію про соціальну поведінку і взаємини в малих групах є **«Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі)**. Завдяки цій методиці можна встановити переважаючий тип відносин до людей у самооцінці та взаємооцінці. Однією з восьми октант можна виміряти такі тенденції: 1) лідерство – владність – деспотизм; 2) впевненість – самовпевненість – самозакоханість; 3) вимогливість – непримиренність – жорстокість; 4) скептицизм – упертість – негативізм; 5) поступливість – боязкість – пасивна покора; 6) довірливість – слухняність – залежність; 7) добросердечність – несамостійність – конформність; 8) безкорисливість – чутливість – жертвовність.

За допомогою методики **„САН”** можна встановити рівень самопочуття, активності, настроїв, тобто ті афективні преференції, які обирає досліджуваний в актуальний час. Така оперативна оцінка свого настрою і самопочуття дозволяє повномірно зчитати загальний психоемоційний фон у досліджуваних, які піддаються гандикапізму та перебувають у місцях позбавлення волі.

З метою вивчення ймовірної взаємозалежності між впливом гандикапізму на самовідомість і поведінку неповносправних підлітків і рівня їхнього нейротизму ми використовували **«Методику діагностики рівня невротизації» (за Л. Вассерманом)**. Завдяки підрахунку кількості позитивних відповідей на кожне із 40 запитань можна встановити певний актуальний рівень невротизму. Отож чим більшим є отриманий результат, тим вищий є і рівень невротизації. Якісна інтерпретація рівнів дозволяє констатувати високий або низький рівень невротизації. *Високий рівень невротизації* засвідчує: виражену емоційну збудливість, у результаті чого появляються негативні переживання (тривожність, напруженість, неспокій,

розгубленість, роздратованість), безініціативність, яка формує переживання, пов'язані з незадоволенням бажань, егоцентричну особистісну спрямованість, що призводить до іпохондрійної фіксації на соматичних відчуттях і особистісних недоліках, труднощі в спілкуванні, соціальну боязкість і залежність. *Низький рівень невротизації* засвідчує: емоційну стійкість, позитивний фон переживань (спокій, оптимізм), ініціативність, почуття власної гідності, незалежність, соціальну сміливість, легкість у спілкуванні.

Депривовані неповносправні підлітки – вихованці пенітенціарного закладу (або й інтернатної установи як навчально-виховного закладу закритого типу) досить часто демонструють підвищений фон тривожності, що значною мірою впливає на розвиток їхньої самосвідомості. Гандикапне ставлення з боку мікро- і макросоціуму до інвалідизованої особи, особливо культивоване в колонії, створює мікроклімат напруженості, невпевненості і тривожності, тому з метою емпіричного вивчення цього типового для підлітків психостану ми задіювали **«Методику діагностики особистісної тривожності» (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна)** і **«Шкалу тривожності» (А. Прихожан)** Методика, розроблена Ч. Спілбергера і адаптована Ю. Ханіним дозволяє констатувати рівень ситуативної та особистісної тривожності. Методика, запропонована А. Прихожан, включає ситуації трьох типів і дозволяє визначити три види тривожності: 1) шкільну – ситуації, пов'язані зі школою, зі спілкуванням з учителем; 2) самооцінну – ситуації, що актуалізують уявлення про себе; 3) міжособистісну – ситуації спілкування.

Ще раз наголосимо, що доцільність застосування цих методик у пенітенціарному закладі чи в школі-інтернаті є цілком очевидною, адже режим ізоляціонізму і закладової депривації разом з іншими психологічно дискомфортними станами здебільшого зумовлює підвищений фон тривожності, а це істотно впливає на розвиток образу Я та всієї самосвідомості гандикапованих підлітків.

Для того, щоб встановити інтеркореляції між наслідками впливу гандикапізму на специфіку становлення образу Я в непоносправних підлітків і рівнем відчуття ними самотності ми застосували **«Методику діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності»** (за Д. Расселом, М. Фергюсоном), яка є доречною не лише для діагностики вихованців пенітенціарного чи інтернатного закладу, але й усіх дітей, що перебувають на кризовому, зламовому, перехідному етапі підлітковості.

Оскільки найпершою та найтиповішою реакцією неповносправної особистості, яка зазнає сегрегаційного ставлення у вигляді гандикапізму, є психологічний захист – підсвідоме оборонне реагування для захисту самості ми застосували **«Методику діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту»** (В. Бойко), яка призначена для виявлення притаманної респондентові певної стратегії психозахисту у спілкуванні з партнером. Завдяки опитувальникові, який містить 24 твердження, кожне з яких має по три варіанти відповіді на вибір, можна діагностувати домінуючу стратегію психологічного захисту. Зокрема, чим більше відповідей того або іншого типу обрано респондентом, тим більше виражена у нього відповідна стратегія. Розробником методики вичленувано три провідні стратегії захисту в процесі спілкування: миролюбство, уникнення, агресія. *Миролюбство* – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, в якій провідну роль відіграють інтелект і характер. Інтелект гасить або нейтралізує енергію емоцій у тих випадках, коли виникає загроза для Я особистості. *Уникнення* – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, заснована на економії інтелектуальних і емоційних ресурсів. *Агресія* – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, що діє на основі інстинкту, розповсюджена, легко відтворювана й досить звична у різних формах.

Основною емпіричною підставою теоретико-методологічного аналізу проблеми становлення образу Я в гандикапованих підлітків-колоністів виступили результати порівняння даних, отриманих за допомогою методик і

завдяки дослідженню підлітків з пенітенціарної установи, підлітків зі спеціальної школи-інтернату та їхніх однолітків із навчально-реабілітаційного центру. Підпорядковуючись цьому порівняльному підходові, всі методики за принципом аналогічності були проведені з досліджуваними трьох груп.

Тезаурус методів дослідження був спрямований на звуження об'єкта вивчення за умови його відкритості та багатоманітності, а також активного і детермінованого функціонування в умовах, що ускладнені пенітенціарним мікрокліматом та психофізичними проблемами життєіснування колоністів. По суті, методичні засади здійсненого нами психолого-педагогічного експерименту можна окреслити як креативні тактики і стратегії, що охоплювали динамічну єдність ускладненого об'єкта для науково-психологічного емпіричного вивчення крізь призму різноманітних порівняльних зрізів.

Укладений пакет методик та їхня ретестовість дали підстави для повномірного експериментального вивчення специфіки становлення образу Я як фундаментальної складової самосвідомості особистості, яка перебуває у гнітючому силовому полі впливу соціальної ізоляції (колонія), різновидової депривації (колонія, спеціальна школа-інтернат) та психофізичних обмежень власного розвитку. Специфіка базового контингенту досліджуваних підлітків полягала в їхньому ускладненому через неповносправність та гандикапізм онто- і соціогенезі та спричинила низку організаційних і технічних складнощів через дію феномену позбавлення волі і перебування в колонії – місці покарання за скоєні злочини.

Вважаємо, що укладений нами діагностичний пакет методик загалом доповнює фаховий інструментарій пенітенціарного психолога, оскільки дозволяє пізнати основні психотипічні ознаки і параметри депривованих гандикапованих підлітків-колоністів, а на підставі якісної інтерпретації й узагальнення отриманих даних можна розробити оптимальні шляхи і засоби надання їм ревіталізаційної допомоги.

2.2. Процедурно-організаційні засади й умови емпіричного дослідження

Ключовим емпіричним завданням було встановлення (як підтвердження або спростування) базових положень концептуально-теоретичного аналізу, згідно з якими *підлітки з психофізичними обмеженнями, перебуваючи в умовах соціальної ізоляції та депривації, переживають дискромфортні психологічні стани, а внаслідок негативного гандикапного впливу з боку інших зазнають численних особистісних деструкцій насамперед у сфері самоусвідомлення (самоповаги, самоствавлення, самоакцептації) та побудови образу Я, а отже застосовують психологічний захист.*

Безпосереднє емпіричне дослідження здійснювалося триетапно методом природного експерименту на базі Ковельської виховної колонії, Липлянської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату с. Липляни Ківерцівського району Волинської області, Луцького навчально-реабілітаційного центру Луцької міської ради упродовж 2011-2015 років.

На першому етапі (2011-2012 рр.) у контексті вивчення стану проблеми самосвідомості й гандикапізму особистості в умовах пенітенціарної установи та її висвітлення у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, психолого-педагогічній практиці було проведено пілотажне дослідження, розроблялися концептуальні позиції та програма безпосереднього емпіричного констатувального дослідження, насамперед усталення остаточних експериментальних майданчиків (виховна колонія, спеціальна школа-інтернат, навчально-реабілітаційний центр), апробація пакету достовірних методик та рекрутизація і відсів вибірки.

На другому етапі (2012-2013 рр.) проведено констатувальний експеримент, здійснено кількісну обробку та якісну інтерпретацію отриманих даних за допомогою укладеного пакету методик, узагальнено здобуті результати, уточнена і скоординована програма дослідження, складено

програму формувального експерименту, основою якого було обрано генетично-психологічний розвивально-тренінговий підхід, базований на комунікації та медіації.

На третьому етапі (2014-2015 рр.) розроблено й апробовано ревіталізаційну розвивальну тренінгову програму, проведено формувальний експеримент, здійснено систематизацію та узагальнення отриманих результатів, конкретних емпіричних даних дослідження, їхнє концептуальне обґрунтування та формулювання загальних висновків.

Оскільки ключовим вектором було обрано вичення феноменології гандикапізму у пенітенціарному закладі, то базовим експериментальним майданчиком була обрана виховна колонія на Волині, а отже і підлітки, які складають її контингент. Тому гетерогенну вибірку досліджуваних склали: на пілотажному етапі експерименту 375 осіб підліткового віку; на констатувальному етапі 228 осіб (вибірка була гомогенною за статевою маскулінною ознакою) – підлітки із Луцького навчально-реабілітаційного центру Луцької міської ради (n=96), підлітки з Липлянської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату (n=28) і підлітки з пенітенціарного закладу «Ковельська виховна колонія» (n=104); на формувальному етапі 50 осіб (експериментальна група (n=25) та контрольна група (n=25)).

Кількісне і якісне формування вибірки відбувалося на основі критеріїв репрезентативності та еквівалентності, згідно з якими кількість обстежуваних була цілком достатньою, а підбір експериментальних і контрольних груп визначався метою і завданнями емпіричного дослідження.

З метою якісного забезпечення виконання мети і завдань дослідження ми за допомогою розгалуженого аналізу біографій дітей і бесід з психологами, соціальними педагогами, вихователями, вчителями, адміністрацією, персоналом сформували остаточну вибірку, яка налічувала 228 осіб. По суті, вибірку можна було розглядати як своєрідну соціально-психологічну групу, страту, умовну популяційну модель, яку склали діти підліткового віку за параметром «норма» (звичайні, пересічні підлітки – учні

загальноосвітньої школи), «депривація» (підлітки – вихованці школи-інтернату), «девіація, делінквентність» (підлітки-колоністи, які відбували покарання за скоєні злочини у вигляді позбавлення волі в пенітенціарному закладі).

Оскільки колоністи є складними об'єктами ресоціалізації, адже відрізняються за багатьма критеріями: за тривалістю відбування терміну, за рівнем криміногенності, за успішністю і наслідками перевиховання, за типом соціальних настановлень і за типом особистості, за лідерськими якостями й багатьма іншими параметрами, то індивідуально-диференційований підхід в діагностичній роботі був хоч і дуже клопітним, але необхідним підходом (особливо ж із тими, хто зазнає гнітючого гандикапного тиску та ще й має обмеження в психофізичній самореалізації).

Ускладнювальним елементом проведення дослідницьких серій були значною мірою розбалансовані психоемоційні стани колоністів. Причому як ситуативні (гнів, обурення, нетерпіння, роздратованість, поганий настрій тощо), так і базові психостани, наприклад очікування екзистенційно важливих змін (скорочення терміну ув'язнення завдяки перегляду справи, очікування рішення про непереведення у дорослу тюрму, послаблення режиму у варіанті розконвоювання, остаточне звільнення з колонії тощо). Звичайно, що такі значущі і складні психологічні стани характеризуються підвищеною нервово-психічною напруженістю, що може призводити до різких негативних зривів у поведінці, іноді аж до відмови від участі в експериментальній роботі (як діагностичній, так і тренінговій), а також стимулює в депривованих гандикапованих підлітків розвиток песимізму й безнадії, приреченості і меншовартності, пасивності й апатії.

Вважаємо доцільним ще раз наголосити, що складність рекрутування вибірки була зумовлена необхідністю репрезентативного відбору досліджуваних підлітків за цілою низкою значущих параметрів. У зв'язку з обраними порівняльними профілями «норма – депривація», «норма – девіація, делінквентність; свобода – пенітенціарний заклад», а також для

здійснення порівняльного аналізу за параметром «здорові діти – діти з проблемами психофізичного розвитку» було проведено тривалу і клопітку селекційну роботу для наповнення репрезентативних вимог щодо кількісного складу вибірки.

Найскладнішим рекрутаційним моментом було налагодження співпраці із *вкрай специфічною вибіркою – діти підліткового віку, які скоїли злочини, відбувають терміни покарання у виховній колонії, мають психофізичні проблеми розвитку, посідають аутсайдерські знехтувані позиції в ієрархії міжособистісних взаємин та зазнають негативного впливу гандикапізму.* Отож найважливішим параметром було те, що більшість членів вибірки мали певні психофізичні проблеми розвитку і піддавалися гандикапним впливам з боку однолітків та інших людей.

У констатувально-селекційному ракурсі нами відбиралися об'єктивно-психологічні випадки гандикапного ставлення щодо неповносправних однолітків-колоністів і відпрацьовувалася процедура включено-дистанційованих спостережень за кількістю і модальністю таких негативних і упереджених ставлень. Також відбувалося спостереження за показниками гандикапності щодо неповносправності у різних видах діяльності (навчальній, трудовій, ігровій, відпочинково-дозвіллєвій тощо).

Завдяки архівному методові, насамперед у варіанті детального вивчення біографічних даних, а також бесідам з вихованцями, психологами закладу, вихователями, вчителями, працівниками адміністрації з'ясовувалися терміни позбавлення волі, кількість років, проведених у колонії, наявність рецидивного кримінального і пенітенціарного досвіду (реальна тривалість ізоляціонізму і соціальної депривації), особливості поведінкової та психоемоційної сфери вихованців – членів експериментальної вибірки, зокрема агресивність, автоагресивність (наявність суїцидальних тенденцій або досвіду явних чи вдаваних спроб самогубства), конформізм, астения, фрустрація, ригідність, тривожність, депресивність тощо. Психодіагностичне обстеження підлітка – вихованця пенітенціарного закладу супроводжувалося

збором системного анамнезу, зокрема через вивчення його особової справи, бесід із працівниками колонії, іншими колоністами тощо. Активно використовувалися щоденники (правда, лише поодинокі, оскільки переважна більшість записів не вела), малюнки, продукти діяльності (насамперед виконані вироби і речі у виробничих майстернях) засуджених підлітків та інші документи, що давало змогу для отримання додаткової інформації.

Нами було встановлено, що значна кількість колоністів є сиротами від народження та не мають досвіду сімейного виховання, оскільки перебували в інституційних деприваційних обмеженнях від народження (дитячі будинки, школи-інтернати). Інша частина досліджуваних походила з девіантних проблемних сімей, в яких батьки були переважно асоціальними через алкоголізацію, наркоманію, проституцію, до того ж майже в кожній родині хтось із близьких відбував чи відбуває покарання на даний час.

Констатовано, що значна кількість засуджених відбуває покарання за крадіжки і пограбування, проте не менша кількість ув'язнена за злочини проти життя та здоров'я особи, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень і навіть за умисне вбивство. Слід відзначити, що злочини скоєні здебільшого на побутовому рівні, в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, проти своїх родичів, знайомих або чужих людей. Отож можна було очікувати високу ймовірність агресії у міжособистісних взаєминах дітей підліткового віку, які мають девіантний досвід скоєння кримінальних злочинів особливої тяжкості.

Загалом, такий біографічний моніторинг дав змогу встановити соціально-демографічні, кримінально-виправні характеристики, визначити особистісну спрямованість засуджених з вадами розвитку.

Дослідження проводились індивідуальним і груповим способом у всіх вибірках (колоністи, вихованці школи-інтернату, учні з навчально-реабілітаційного центру) і було тривалим у часі. Однак безпосереднє проведення конкретних методик зі всіма досліджуваними відбувалося з досить незначними часовими інтервалами у декілька днів. Підліткам не

повідомлялася справжня мета дослідження, тому досить часто застосовувався популярно-психологічний ігровий камуфляж або емпіричні завдання пропонувались як такі, що дозволяють їм краще пізнати і вивчити один одного.

Безпосереднє емпіричне дослідження відбувалося за згодою адміністрації виховної колонії (спеціальної школи-інтернату, навчально-реабілітаційного центру) упродовж дня, здебільшого у його другій половині, та перебігало без вираженого порушення розпорядку дня, розкладу занять, режиму установи і після адаптаційного періоду (2-3 тижні) загалом позитивно сприймалося всіма досліджуваними.

Найістотнішими ускладнювальними процедурними бар'єрами були:

- 1) режимний характер, регламентація поведінки досліджуваних, дозвільність їхньої участі в експерименті, що зумовлені пенітенціарною природою виховної колонії – підлітки обов'язково відвідували навчальні заняття у школі та працювали у виробничих майстернях («промзоні»), тобто дотримувалися розпорядку дня;
- 2) наявність аперцептивного кримінального досвіду, загальна девіантно-делінквентна спрямованість більшості колоністів, а отже упереджене й насторожене ставлення до втручань у власний психосвіт;
- 3) численні і різномодальні варіанти психофізичної неповносправності досліджуваних, які потребували не редукованих інструкцій методик, а детального кількаразового повторювання з метою засвоєння; загальна ослабленість через режим харчування, субкультурні особливості виховної колонії (або спеціальної школи-інтернату) тощо;
- 4) негативні наслідки «парадигми колонії», зокрема гандикапізму як зневажливого і принизливого ставлення до статусно-рольових аутсайдерів тощо;
- 5) індивідуально-особистісні параметри досліджуваних – акцентуваність характеру, соціальна аутизація, схильність до комунікативного і діяльнісного уникнення, депресивність, прагнення до усамітнення, тривожність та інші дискомфортні психостани.

У процесі емпіричної роботи дуже важливо, щоб психолог-експериментатор не просто виступав як нейтральний реєстратор певних відповідей досліджуваного, а бути його партнером, розуміючим і

емпатійним співрозмовником. Оскільки колоністи є вкрай складною для діагностичної роботи вибіркою, то потрібно звертати увагу на формування їхньої позитивної мотивації засудженого на психологічне обстеження, тому здебільшого використовують: певне маскування позиції експериментатора, з метою пом'якшення ефекту присутності спостерігача, тому традиційно моделюється ситуація простої бесіди, звертання до досліджуваного за допомогою або порадою тощо; бажано зразу ж зняти напругу і нейтралізувати ймовірну думку учасників експерименту про те, що ніби метою психологічного тестування є виявлення якоїсь психічної девіації чи патології або збір відвертого „компромату” на однолітків-колоністів; доцільно до певної міри занижувати значущість експериментального обстеження, щоб знизити тривожність і страх колоніста перед наслідками вивчення його особистості; обов'язково потрібно приховувати й вилучати з поля зору вихованців колонії результати обстежень, протоколи психодіагностичного обстеження, опис психологічних портретів і профілів інших вихованців, а також усю документацію, що прямо чи опосередковано стосується зафіксованої психологічної інформації про колоністів; презентувати мету дослідження передусім як нагоду для самопізнання та надання допомоги засудженому; пояснювати корисність участі в експерименті для ревіталізації самого колоніста, оскільки це певним чином оберігає його від поверхневої, упередженої, гандикапної оцінки з боку однолітків і співробітників закладу; особливо потрібно дотримуватися принципу конфіденційності та гарантувати нерозголошення результатів обстеження; не можна використовувати саму участь і процедуру психодіагностичного обстеження як можливість для різних заходів і мір покарання тощо.

Перед проведенням кожної методики з досліджуваними підлітками за допомогою бесіди та включеного спостереження індивідуально з'ясовувались особистісні дескриптори психічних якостей і параметрів, що згадувались у методиці. Завдяки проведенню пакету валідних методик

вдалося зацікавити досліджуваних в доцільності й корисності участі в емпіричних студіях та отримати надійні й достовірні результати про особливості самоствалення, самоакцептації, тривожності, самотності, психозахисту та інших психологічних параметрів у контексті вивчення їхньої самосвідомості, зокрема образу Я.

Упродовж перебігу експериментальної роботи нами активно застосовувалася *соціометрія* як вивчення внутрішньогрупових зв'язків та ієрархії осіб у малих групах. Шляхом вивчення виборів, зроблених колоністами за соціометричними критеріями, було здійснено вимірювання міжособистісних взаємин у пенітенціарній субкультурі та, по суті, було встановлено не стільки «лідерів» і «зірок» та «аутсайдерів» і «знехтуваних», скільки вдалося виокремити справжню, реальну мережу мікродовкілля – своєрідного оточення «симпатичних» і «відразливих» осіб. Крізь призму вивчення феномену гандикапізму як упередженого й необ'єктивного взаємовствалення між колоністами такий підхід видається доречним і результативним.

Колоністи певного віку як суб'єкти виховного/перевиховного впливу у виховній колонії диференціювалися нами на малі соціальні групи, тобто розглядалися як реально існуюче в пенітенціарному закладі утворення, в якому люди об'єднані певною спільною ознакою (скоєння злочинів, відбування терміну покарання, стандартизація та уніфікація режиму дня, одязі тощо), спільною діяльністю (навчання у школі при колонії, праця у виробничих «промзонівських» майстернях), проживанням в ідентичних соціальних умовах ізоляціонізму, а також значною мірою усвідомлюють свою належність до цього утворення, соціальної страти, соціально-популяційної ніші та групи («вихованець колонії», «колоніст», «малий зек», «вихованець першого загону» та інші офіційні і субкультурні назви).

У контексті цього Т. Харченко цілком слушно відзначає, що «становище засуджених з вадами психічного розвитку у виправних установах є скрутним, загаль засуджених відносить їх до нижчої верстви тюремної

спільноти, велику частку становлять соціально неадаптовані. Переважна більшість з них мають нестійку та пристосовницьку особистісну спрямованість» [140,157]. На підставі результатів психологічної діагностики дослідницею виявлено психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку, які здебільшого є дезадаптованими й акцентованими особами, причому дезадаптанти з розумовою відсталістю переважно агресивно-інтровертовані, акцентовані – тривожно-агресивні. Також констатовано, що особи з розладами особистості та поведінки, як дезадаптовані, так і акцентовані, є переважно екстравертовано-тривожними та мають дуже низькі статусні місця і відіграють непоцінювані ролі.

Відповіді всіх членів пенітенціарної групи на певне соціометричне запитання віддзеркалювали архітектуру ставлень, які породжують відповідну структуру відносин, симпатій, антипатій тощо. Звичайно, нами застосовувалася «референтометрія» як така модифікація, що дозволяє визначати для кожного респондента тих членів групи – вихованців колонії, думка і система цінностей яких його цікавлять найбільше.

Аналіз соціоматриць, в яких сконцетровані результати соціометричних виборів кожного із членів групи, дозволяє вивчити комунікативні і гностичні критерії. Якщо комунікативні критерії використовують для того, щоб виміряти реальні або уявні стосунки в групі колоністів, тобто реально й об'єктивно з'ясувати, як кожен з них бачить своє безпосереднє оточення, то завдяки гностичним критеріям можна зчитати відображення уявлень вихованця колонії щодо його ролі, статусної позиції в групі, а також встановити, хто, на його думку, обере його для спільного вирішення певного завдання, а хто проігнорує, знехтує.

Підсумовуючи, можна відзначити, що змістово-процесуальна сутність емпіричного дослідження зводилася до організації умов щодо різнобічного вивчення конкретного засудженого підлітка, зокрема дотримання вимог, згідно з якими експериментальна робота повинна супроводжуватися вивченням особистісного історіогенезу (біографічна інформація завдяки

аналізові особових справ, документів тощо), специфіки впливу найближчого мікродовкілля (з наголосом на виокремлення і зниження (в найкращому випадку – нейтралізації) проявів сегрегації та гандикапізму), рівня і якості впливу референтних осіб, мікро- і макрогруп, рівня насиченості агресією та конфліками пенітенціарної субкультури, в які входить досліджуваний колоніст. Загалом, здійснене нами емпіричне дослідження феноменології гандикапізму й творення підлітками образу Я в пенітенціарному закладі базувалося на науково об'єктивних основах і принципах, які організовувалися насамперед як креативні дослідницькі тактики і стратегії, що охоплювали динамічну єдність об'єкта вивчення – депривованих соціально ізольованих підлітків-колоністів.

2.3. Особливості становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру: факторний профіль

Показники, отримані за результатами проведення методик із укладеного нами пакету психодіагностичних методик (див. підрозділ 2.1.), були піддані факторному аналізу. Згідно з базовим принципом застосування статистичних норм як діагностичних норм, а також необхідністю логічного зведення всіх емпірично отриманих розподілів до нормальної моделі (Л. Бурлачук, С. Максименко, В. Столін та ін.), ми здійснили різновекторний аналіз емпіричних показників, здійснивши їхню кількісну обробку та якісну інтерпретацію.

Аналіз отриманих емпіричних показників був побудований за принципом висхідної генетичної лінії (С. Максименко) та поліфакторно структурований:

1. Загальний факторний аналіз – показники всієї вибірки як умовної моделі підліткової маскулінної мікропопуляції (підлітки з пенітенціарного закладу –

підлітки зі спеціальної школи-інтернату – підлітки із навчально-реабілітаційного центру).

На кожному з експериментальних майданчиків з діагностованої вибірки були виокремлені ті представники, які мали певні психофізичні обмеження розвитку та зазнавали впливу гандикапізму, тому було здійснено:

1. Факторний аналіз – показники підлітків з пенітенціарного закладу;
2. Факторний аналіз – показники підлітків зі спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату, для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;
3. Факторний аналіз – показники підлітків із навчально-реабілітаційного центру.

Результати факторного аналізу трьох груп досліджуваних, які зазнають гандикапних впливів, були піддані порівняльному аналізу (див. підрозділ 2.3.1).

Унаслідок проведення факторного аналізу було вичленувано багато факторів (в середньому по дванадцять факторів), проте інтерпретаційний наголос було зроблено на чотири перші основні фактори, адже якраз на них припало найбільше семантичне навантаження, тобто увійшли найбільш статистично значущі показники.

Водночас не були проігноровані й усі інші показники та результати поліфакторного аналізу, тому вони розглядалися крізь призму єдності, субординації, взаємозалежності та взаємодоповнюваності. Однак у решті факторів виокремлювалися лише поодинокі статистично значущі показники, тому вони мали лише додаткове, інтерпретаційно допоміжне значення.

Отож чотири основні фактори сконцентрували в собі найважливіші та найтипівіші номінативні індикатори образу Я досліджуваних підлітків. Розширене структурно-змістове порівняння факторів різних груп досліджуваних дало можливість з'ясувати актуальність і рівень представленості параметрів, а також піддати детальному аналізу

показникове наповнення образу Я у колоністів, у вихованців спеціальної школи-інтернату і у підлітків навчально-реабілітаційного центру.

Встановлення певних відмінностей допомогло віднайти семантично-функціональну специфіку тих детермінант, які найактивніше зумовлюють процес становлення образу Я підлітків. Залучений нами різнобічний аналіз факторів усіх трьох груп досліджуваних підлітків допоміг здійснити цілісне і комплексне охоплення рівня розвитку образу Я як структурного компонента самосвідомості особистості на дуже складному етапі онтогенезу (підлітковість) та внаслідок впливу об'єктивно ускладнювальних чинників і обставин (соціальна ізоляція, режимні вимоги пенітенціарного закладу, вади здоров'я, різновидова депривація, гандикапізм як уособлення «парадигми колонії» тощо). На підставі аналізу були побудовані основні факторні профілі досліджуваних підлітків.

Основні номінативні індикатори образу Я досліджуваних посприяли чіткому критеріальному виокремленню базових утворень цього феномена, а також допомогли здійснити перевірку міри їхньої скоординованості з теоретичними положеннями щодо вивчення системи внутрішньопсихологічних і зовнішніх детермінант [27; 66].

Слід відзначити, що аналітичний розгляд семантики кожного фактора допоміг констатувати цілу низку особливостей, які є родовими щодо такої базальної видової теми, як становлення людської образності і самості. Постає нагода встановити детермінуючу роль у розвитку самосвідомості особистості різних складових образу Я, а також з'ясувати роль і значення в цьому складному і тривалому процесі самоповаги, самоствавлення, самоприйняття і таких важливих показників, як самотність, тривожність, рівень невротизації тощо.

Своєрідним порівняльним параметром було врахування специфіки зовнішніх детермінант, тобто усвідомлення значення різноінституційної соціалізації, зокрема пенітенціарного закладу, спеціальної інтернатної установи та навчально-реабілітаційного центру.

Отримані за допомогою вичленування чотирьох найважливіших факторів психометричні критерії образу Я дозволили встановити і

диференціювати якісні показники найтипівіших особистісних сфер самовідображення підлітків як у колонії, так і спецшколі та навчально-реабілітаційному центрі.

Підсумовуючи, відзначимо, що *завдяки проведенню поліфакторного аналізу вдалося з'ясувати розширену суму модальностей тих показників, які склали сутнісне наповнення кожного фактора і дали йому назву, що концентрувала в собі якраз «показникову суть».* Безперечно, багатогранне врахування своєрідностей прояву кожного з факторів дозволило здійснити процесуальний моніторинг становлення образу Я насамперед у підлітків, які зазнають різнотипних впливів (депривація, соціальна ізоляція, психофізичні обмеження, гандикапізм, розлади сімейного виховання тощо), а це істотно покращує розуміння генези їхньої самосвідомості.

Загальний факторний аналіз – показники всієї вибірки як умовної моделі підліткової маскулінної мікропопуляції (підлітки з пенітенціарного закладу – підлітки зі спеціальної школи-інтернату – підлітки із навчально-реабілітаційного центру).

У **перший фактор „самоакцептивно-агресивний психозахист”** вичленувалися такі показники: „шкала акцептації” (0,872), „агресія” (0,770), „лідерство – владність – деспотизм” (0,643), „самооцінна тривожність” (0,635), „скептицизм – упертість – негативізм” (0,605) та зі знаком „-” „шкала поведінки” (-0,603) і „високий рівень самоповаги” (-0,553).

Дисперсія цього фактора склала 9,8 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 26,9 %.

Така показникова композиція є своєрідним відтворенням так званої типової матриці підлітковості – загострена зацікавленість власною зовнішністю як визначальним екзистенційним атрибутом у системі підліткового самоусвідомлення, самоосмислення, самопрезентації та самоствердження. Почуття дорослості, проблеми бурхливого чи затриманого пубертату, психофізіологічно-гормональні зміни, пошук, відкриття і віднайдення свого унікального і неповторного Я мимоволі налаштовані на самоакцептацію як різнопланове прийняття самого себе на рівні зовнішності, ставлення до виконання справ, характеру та інших значущих параметрів.

Тому „шкала акцептації”, проявившись на найвищому статистичному рівні, підтверджує ключову тенденцію сучасних підлітків – бути почутим, поміченим, прийнятим, визнаним іншими людьми суб’єктом, якого поважають, якому довіряють і на думку якого зважають.

Однак показник „шкала акцептації” визначає міру і випадковості, і любові, тому підлітки типову і розповсюджену відчують амбівалентність ставлень соціуму з вершин так званої подвійної моралі, тобто, коли щось потрібно підліткові від суспільства, тоді підкреслюється його самостійність і незалежність («ти вже дорослий»), однак, коли заторкнуті інтереси соціуму (сім’ї, мікрогрупи, класу), то демонструється кредо «ти ще малий, потрібно дорости до цього»). Такі перепади любові й випадковості як розбалансованість прийняття/неприйняття гостро відчуються підлітковою сензитивністю, тому діти проявляють істотну тривожність щодо свого реального соціального образу Я («хто Я», «який Я»), підтвердженням чому є показник „самооцінна тривожність” (0, 635).

Постійна тривога за статусність власної самості, свій фізичний образ Я, переживання через сприймання і прийняття іншими їхньої зовнішності зумовлюють появу агресивно-оборонних тактик і стратегій поведінки підлітків. Показники „агресія” (0,770), „лідерство – владність – деспотизм” (0,643) найкращий доказ цьому. Правда, слід відзначити, що крім своєрідності підліткової агресивності як певної умовної «норми» для підліткового етапу онтогенезу, все ж, на нашу думку, вагомий «агресивний акцент» спричинений наявністю у вибірці значної кількості представників популяції з пенітенціарним (девіантним, делінквентним) досвідом життєдіяльності – колоністів.

Типовою ознакою досліджуваних підлітків є високий рівень прояву показника „скептицизм – упертість – негативізм” (0,605) , що трактується нами як симптоматика підліткового нонконформізму, бажання відстояти своє Я постійним запереченням, впертістю, негативізмом, який може навіть межувати із демонстративним нігілізмом. Однак скептицизм підлітків спрямований на інших, адже спроба об’єктивного аналізу хоча б окремих

компонентів власного образу Я (наприклад, фізичного) ними здебільшого ігнорується.

Цілоком закономірним є виокремлення зі знаком „-” таких показників, як „шкала поведінки” (-0,603) і „високий рівень самоповаги” (-0,553). Лаконічно це можна подати як підсвідоме й латентне, проте нереалізоване самим підлітком, намагання дотримуватися усталених соціумом норм і правил поведінки, а також мати справжню повагу від інших людей (однолітків, осіб протилежної статі, батьків, дорослих та ін.). Ні поведінка, ні справжня повага як результат набутої впевненої самоповаги, на жаль, не проявляються у сучасних підлітків на рівні справжнього пріоритету або особистісної характеристики його психоструктури.

Другий фактор, названий нами „*емоційно-самозакохана самотність*”, наповнили такі показники: „шкала емоційної концентрації” (0,790), „високий рівень самотності” (0,687), „впевненість – самовпевненість – самозакоханість” (0,635), „настрій” (0,543), „середній рівень тривожності” (0,530).

Дисперсія цього фактора склала 8,6 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 21,3 %.

Показники, що склали назву фактора, є концентрованим уособленням специфіки підліткової психології – намагання бути впевненим, самовпевненим (іноді аж до егоцентричної самозакоханості), поціновуваним, статусним, бажання відігравати значущі ролі для інших та для себе, мати хороший настрій як симптом власної успішності, тривожність через побоювання про свою можливу невідповідність власним очікуванням або сподіванням інших тощо. Все це обирається типовою самооцінною та самоосмислювальною лінією поведінки підлітків як усвідомленої діяльності. Окреслений показниково-діяльнісний композит перебігає під знаком емоційного обрамлення, тобто як певний спротив авторитету інших, які «зазіхають» на психопростір підлітка. Отож найвищий рівень прояву показника „шкала емоційної концентрації”, що вимірює рівень опіки, надмірної вимогливості, виступає вагомим аргументом – своєрідним індикатором бажання підлітків вирватися з-під опіки дорослих, значущих

інших, щоб побудувати своє Я, вибудувати конструкти Я-концепції на підставі різномодальних образів Я.

Третій фактор „тривожно-невротичне уникнення” складається з таких показників: „високий рівень тривожності” (0,768), „високий рівень невротизації” (0,715), „уникнення” (0,610), „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,571) та зі знаком „-” „шкільна тривожність” (0,525).

Дисперсія цього фактора склала 6,2 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 17,1 %.

Підлітки демонструють високий рівень невротизму і тривожності, що свідчить про перехідний, кризовий, зламовий, помежовий характер цього етапу онтогенезу. Тривожність і невпевненість у власному Я, часте переживання комплексів (наприклад, дисморфобії («гидкого каченяти»)) та їхніх похідних зумовлені як соціальними факторами, так і власне психофізіологічними. Внаслідок цього підліткам стає байдужим шкільне навчання (провідним видом діяльності, як відомо, стає спілкування) – (показник „шкільна тривожність” (0,525) зі знаком „-”), а поведінковою тактикою, крім відзначеної у першому факторі агресії, стає уникнення й усамітнення, причому, на нашу думку, і як спроба інтимізації внутрішнього світу та пошуку Я, і як спроба самовтечі в ілюзорний внутрішній світ (досить часто у варіанті інтернет-залежності як віртуалізації самотності) – (показники „уникнення” (0,610) та „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,571)). До того ж показник „уникнення” (0,610) (за «Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойко)) позначає переважаючу психологічну стратегію захисту суб’єктивної реальності, заснованої на економії інтелектуальних і емоційних ресурсів, тобто підлітки активно вдаються до інтенсивного психологічного захисту, зокрема у варіанті уникнення всіх і всього.

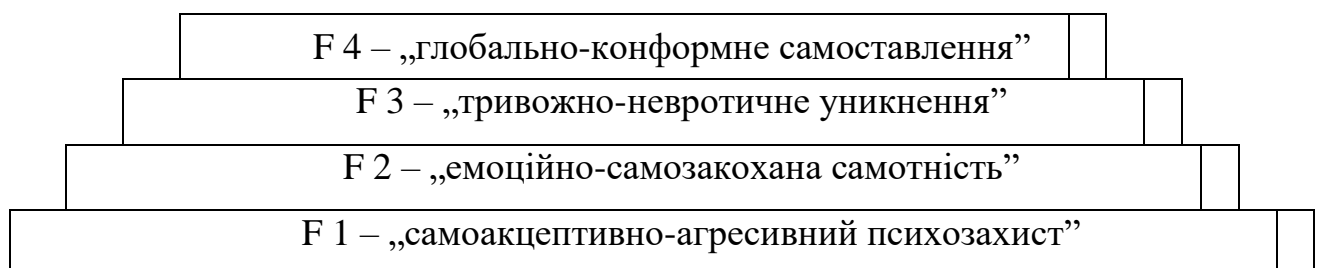
До **четвертого фактора „глобально-конформне самоствавлення”** увійшли показники: „шкала прийняття своєї зовнішності” (0,698), „глобальне самоствавлення” (0,637), „добросердечність – несамотійність – конформність” (0,553), „шкала уникнення” (0,525), „міжособистісна тривожність” (0,518).

Дисперсія цього фактора склала 3,9 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 8,7 %.

У досліджуваних підлітків найвищим пріоритетом виявилася рецепція власного Я як самоакцептація зовнішності („шкала прийняття своєї зовнішності” (0,698) за „Тестом самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова)) і глобальне самоставлення як спроба продемонструвати особливу значущість ставлення до свого Я (показник „глобальне самоставлення” (0,637) за „Тестом-опитувальником самоставлення” (В. Столін, Л. Пантелєєв)).

Прояв показника „шкала уникнення” (0,525), який визначає міру знехтуваності, занедбаності, ми розглядаємо як апеляцію до байдужості інших, що заклопотані своїми проблемами і, на думку, підлітків, нехтують ними. Уникнення й ігнорування інших накладається на підліткову ранимість і безпорадність (показник „доброчеречність – несамостійність – конформність” (0,553) та призводить до готовності бути конформним, піддатливим і несамостійним. Очевидно, це здебільшого стосується системи самооцінювання, адже відомо, що підліткам для творення власної самооцінки вкрай важливими є рефлексії й оцінки інших людей, особливо значущих авторитетів і зразків для наслідування.

На рис. 2.1. представлено узагальнений номінальний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру.

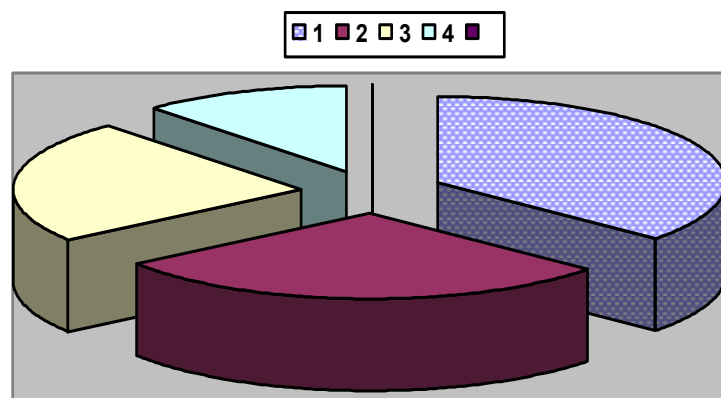
Рис. 2.1. Номінальний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру

По суті, можна достовірно констатувати, що *становлення образу Я* в усіх досліджуваних – неповносправних депривованих підлітків з різних інституцій, які відчують негативне гандикапне ставлення від інших,

відбувається як синтез: 1) самоакцептації, агресії та психологічного захисту; 2) емоційності, самозакоханості й самотності; 3) тривожності, невротизації та уникнення; 4) конформного глобального самоставлення.

Розподіл власних значень виділених чотирьох основних факторів відображено на рис. 2.2.

Слід наголосити, що завдяки накопиченню відсотків дисперсії всіх чотирьох факторів вдалося статистично достовірно і точно визначити, наскільки повно вдалося описати сукупність отриманих даних за допомогою виокремлених факторів. Безперечно, що чим вищим є такий показник, то тим більшу і значущішу частину масиву емпіричних даних вдалося факторизувати. Оскільки процент загальної дисперсії для кожного фактора вказує на значимість цього фактора, то чим більший відсоток дисперсії пояснює фактор, тим він значиміший. Також це свідченням включення в нього якомога більшої кількості змінних.

Рис. 2.2. Розподіл власних значень виділених чотирьох основних факторів (%)

Примітка: 1 – перший фактор „самоакцептивно-агресивний психозахист” (26,9 %); 2 – другий фактор „емоційно-самозакохана самотність” (21,3 %); 3 – третій фактор „тривожно-невротичне уникнення” (17,1 %); 4 – четвертий фактор „глобально-конформне самоставлення” (8,7 %).

Отже можна узагальнити, що завдяки обробці отриманих даних вдалося встановити досить істотний відсоток від загальної дисперсії для кожного фактора, зокрема : перший фактор – 26,9; другий фактор – 21,3; третій фактор – 17,1; четвертий фактор – 8,7. Від загальної дисперсії вони сумарно вичерпують 74 % накопиченого відсотку.

Окремо протрібно відзначити, що внаслідок процедури варімакс-обертання всього виокремилася дванадцять факторів. Крім чотирьох основних, на які припало найбільше семантичне навантаження, вищленувалося ще вісім інших факторів, що вичерпували 26 % дисперсії. Ці фактори теж мають певну вагу, однак, назагал, відіграють допоміжну, доповнювальну роль.

Вважаємо, що здійснений нами факторний аналіз результатів емпіричного дослідження за пакетом валідних методик на репрезентативній вибірці досліджуваних підлітків із пенітенціарного закладу, спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку і учнів інклюзивних класів навчально-реабілітаційного центру, дав підстави з'ясувати ключові номінативні індикатори психологічних особливостей становлення їхнього образу Я.

Загалом, можемо констатувати, що *становлення образу Я у підлітків-колоністів, підлітків – вихованців спеціальної школи-інтернату і хлопчиків підліткового віку з навчально-реабілітаційного центру відбувається через побудову ними самоприйняття у вигляді агресивного психологічного захисту, а впродовж цього процесу вони переживають інтенсивно забарвлену емоціями самотність, прагнуть автономізації, сепарації та усамітнення, демонструють тривожно-невротичне уникнення людей і проблем та намагаються виробити глобальне самоствавлення, яке однак просякнуте безпорадністю і конформністю.*

2.3.1. Порівняльна характеристика особливостей впливу гандикапізму на становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру

Як ми зазначали вище, з діагностованої вибірки (n=228) були виокремлені діти з психофізичними обмеженнями розвитку з усіх трьох груп

(колоністи, вихованці спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату, для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, школярі підліткового віку з навчально-реабілітаційного центру) (n=102).

У вибірку були рекрутовані хлопчики підліткового віку, які мали вади особистісного розвитку та за результатами бесід, словесних самозвітів, включеного і дистанційованого спостереження, експертних оцінок вихователів, працівників пенітенціарного закладу, вчителів були визнані (та визнавали себе самі) гандикапованими, тобто такими, що відчувають негативне гандикапне ставлення від мікро- і макросоціуму. Також за результатами соціометрії усі досліджувані посідали найнижчі статусні позиції, мали найменшу кількість виборів, а наявні вибори були здебільшого лише наслідком їхніх взаємовиборів. Констатована ситуація взаємних виборів-симпатій між неповносправними дітьми гіпотетично прогнозувалася нами як підстава для успішного задіяння ревіталізаційних тренінгово-розвивальних заходів [126; 128].

Завдяки факторному аналізу було здійснено кількісну обробку і якісну інтерпретацію всіх вичленуваних факторів та зроблено їхнє якісне порівняння. Змістово-функціональне наповнення всіх виділених у статистично значущих факторах показників дало підстави віднайти найважливіші індикатори образу Я досліджуваних та піддати їх якісній інтерпретації з порівнянням між собою та із скоординованістю з концептуально-теоретичними положеннями вивчення впливу гандикапізму на особистість в умовах позбавлення волі в пенітенціарній установі [126; 205].

Факторний аналіз – показники підлітків з пенітенціарного закладу.

Нами було здійснено факторний аналіз експериментальних показників досліджуваних із пенітенціарного закладу, що дало змогу констатувати низку найважливіших чинників, які впливають на загальноособистісний розвиток підлітків-колоністів і призводять до ускладнень у самоусвідомленні та побудові образу Я.

Побутовим ареалом життєіснування дитини підліткового віку, яка скоїла злочин, на певний відміряний рішенням суду термін стає пенітенціарний заклад як типова інституція позбавлення волі. Виховний виправно-трудоий режим колонії, в якій знаходяться підлітки за скоєні делінквентні вчинки, характеризується обов'язковою необхідністю дотримуватися всіх внутрішніх регламентованих законом правил розпорядку поведінки, навчання, праці, дозвілля тощо. (Слід наголосити, що в окремих випадках навіть справляння фізіологічних потреб потребує дозволу або когось із працівників колонії, або в кімнаті («камері») – когось із високостатусних колоністів. До того ж у випадках зафіксованих суїцидальних намірів в окремих колоністів з метою профілактики в туалет підлітки ходять парами, оскільки «супроводжуючий» повинен запобігти ймовірній спробі повторного самогубства). Тобто існує налагоджена упродовж дуже тривалого часу чітка і жорстка апробована система пригнічення свободи людини, яка скоїла злочин і відбуває покарання у в'язниці. Як ми вже відзначали в теоретичному розділі, *ключовим принципом є дотримання правила «злочин – кара», а базовою ознакою мікроклімату є «парадигма колонії»*, взгідно з якою в жорсткому міжособистісному спілкуванні підлітків-злочинців спрацьовують суворі антисоціальні субкультурні норми, які значною мірою нагадують дорослі тюрми («життя за поняттями», кастове розшарування, «зłodійські закони», неофіційна ієрархія взаємин, численні конфлікти, бійки через девіантно-делінквентний досвід колоністів, приниження, образи тощо). За принципом «горе знехтуванім» ставлення до однолітків із вадами розвитку було здебільшого вкрай негативним та базувалося на приниженні, ігноруванні, погордливості і зневазі.

Вважаємо, що якісна інтерпретація показників факторного аналізу попри дотримання принципу об'єктивності й неупередженості повинна відбуватися з обов'язковим врахуванням таких екзистенційно важливих детермінант як: а) *специфічний мікроклімат субкультури пенітенціарної*

установи; б) статеві маскуліна гомогенізація осіб підліткового віку, які мають кримінальний життєвий досвід (іноді навіть у варіанті рецидиву); в) індивідуально-типологічні особливості вибірки, зокрема специфіка особистісного профілю (акцентуації, схильність до девіацій, агресивність, тривожність, депресивність, імпульсивність, аутизація тощо, а нашому випадку – певні психофізичні вади здоров'я, які мають ознаки прикордонності, оскільки є на межі між «нормою і патологією», між «здоров'ям і хворобою (інвалідністю)»).

Перший фактор, умовно названий нами як „агресивно-психозахисна самотність”, умістив такі показники „агресія” (0,885), „високий рівень самотності” (0,773), „вимогливість – непримиренність – жорстокість” (0,710), „лідерство – владність – деспотизм” (0,645), „міжособистісна тривожність” (0,590), „глобальне самоствавлення” (0,534) та зі знаком „-” „шкільна тривожність” (-0,596).

Дисперсія цього фактора склала 9,5 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 26,8 %.

Такий добір показників, вичленуваних у першому факторі, на який припало найбільше семантичне навантаження, пояснюється насамперед специфікою режимної установи – пенітенціарного закладу, в мікрокліматі якої через особливості базального підходу «злочин – кара» застосовуються карно-виправні технології, а отже агресія у багатьох вимірах її прояву та інтерпретації є очевидним фактом. Звичайно, не менш істотним чинником є попередній онто- і соціогенез колоністів, які зараз відбувають покарання за скоєні злочини, а отже мають здебільшого дуже великий попередній досвід агресивного спілкування, самі виступали ініціаторами інструментальної агресії, схильні до перманентного вербального лихослів'я та часто зазнавали насилля з боку інших (батьків-девіантів, учасників своїх або інших злочинних формувань, а доволі часто навіть правоохоронців). Тому показник „агресія” в досліджуваних має дуже високу статистичну значущість і є для колоністів типовою характерологічною рисою та поведінковою реакцією.

Пронизаний агресією мікроклімат взаємин у виховній колонії підтверджується значним проявом інших показників, зокрема „вимогливість – непримиренність – жорстокість” (0,710), „лідерство – владність – деспотизм” (0,645) (за методикою Т. Лірі).

Високий рівень нервово-психічної напруженості внаслідок асоціального стилю життєдіяльності, участь у підліткових агресивних субкультурах («бригадах», «бандах»), ознайомленість з перипетіями судового досвіду, адаптаційні труднощі до проживання за ґратами в режимі соціальної ізоляції призводять до усталення на рівні особистісної психоструктури таких параметрів, як агресивність, жорстокість, цинізм, непримиренність, владність, деспотизм тощо.

У гандикапованих підлітків агресія та інші жорстоко-деспотичні наміри, вочевидь, мають латентний проєктивний характер як озлоблення і злість щодо тих, хто постійно принижує та ображає. Значною мірою така притлумлена агресивність може перерости в автоагресію та мати суїцидальні наслідки.

Типовою рисою постає і міжособистісна тривожність (показник „міжособистісна тривожність” (0,590)), яка є симптоматикою невпевненості досліджуваних у власних статусах та ролях, очевидно, як і в минулому (злочинець, який приховує свої делінквентні вчинки; злодій, який маскується через вкрадене, тобто приховується своє справжнє Я), так і в теперішньому пенітенціарному ареалі існування (тривога і страх через перебування у в'язниці, боязнь адміністрації, острах перед високостатусними однолітками з довшим терміном ув'язнення, а значить і більшим авторитетом, впливом, «силою», невпевненість через можливість побоїв і розправи, сексуальної наруги тощо). Не менш істотним гальмівним чинником у налагодженні міжособистісної комунікації виступає усвідомлення гандикапованим підлітком з проблемами розвитку як свого низького статусу, так і переживання через власну неповносправність – певні фізичні вади (субкультурні клички, прізвиська: „каліка”, „косий”, „глухар”, „горбатий”,

„потвора” тощо) та певні інтелектуальні недосконалості (субкультурні клички, прізвиська: „дебіл”, „ідіот”, „даун”, „дурень” тощо). Гандикапізм породжує тривожно-невротичні модальності поведінки депривованих підлітків з вадами розвитку та є типовою ознакою мікроклімату виховної колонії.

Показник „високий рівень самотності” (0,773) засвідчує основну поведінкову тенденцію колоністів – самотність, усамітнення, відмежування як спроможність уникнути конфліктних та образливих ситуацій і бути наготові, щоб дати хоча б якусь відсіч посяганням на власну самотність, яка вимірюється в колонії своїм кутком у кімнаті, місцем за столом в їдальні, володінням певними речами та іншими дрібними, однак важливими речами й атрибутами.

Неадекватне й хаотичне оцінювання власних соціальних статусів і ролей, нагальна потреба адаптації та виживання в агресивній “парадигмі колонії” з її чітким неофіційним (часто девіантним) субкультурним розшаруванням спонукає депривованого неповносправного підлітка-колоніста до соціального усамітнення. Така інтровертована самовтеча, своєрідна внутрішня робінзонада насичують процес становлення образу Я певною інтимністю і відстороненням, що дають змогу на самоті краще розібратися зі своїм внутрішнім світом, вибудувати основні конструкти внутрішнього самоусвідомлення. Однак внаслідок тиску зовнішніх агресивно-пенітенціарних детермінант, негативний вплив яких ми відзначили вище, процеси самоусвідомлення відбуваються на тлі високого нервово-психічного напруження, в умовах тривожно-очікувальної агресії з боку інших, жорстокості, владності та перманентної невпевненості.

Високий прояв у статистичному вимірі показника „глобальне самоставлення” (0,534) (за методикою В. Століна, Л. Пантелєєва) якраз і вагомим аргументом для відповіді на те, що підліток-колоніст з вадами розвитку нагально потребує самоповаги, має запит на аутосимпатію, володіє самоінтересом, однак невпинне очікування ставлення до себе як до

соціального аутсайдера, статусно-рольового невдахи („каліка”, „інвалід”, „хворий”, „покидьок”, „слабак” тощо – на рівні горизонтальної субкультурної комунікативної диференціації; „злочинець”, „зек”, „злодюжка”, „антисоціальний елемент” тощо – на рівні вертикальної комунікативної диференціації) зумовлює хиби і перепади як у його самоусвідомленні, так і у виробленні базових конструктів і модальностей образу Я.

Підлітки з проблемами психофізичного розвитку – вихованці колонії як інституції ізоляційно-закритого типу постійно відчують соціальну меншовартість на рівні поведінкових стереотипів мікро- і макросоціуму (як з боку адміністрації колонії, так і на рівні агресивно-тривожних взаємин з однолітками), тому це проявляється у підвищеній агресії та тривожності, високому рівні жорстокості, прагнення до владності тощо, а отже і в страхіві самовираження, самореалізації, самоствердження, самоототожнення.

Слід зауважити, що прояв показника „шкільна тривожність” (-0,596) зі знаком „-” є типовою ознакою, характерною для навчально-виховних закладів закритого типу. Сімейна і психолого-педагогічна занедбаність підлітків-колоністів на волі істотно примножується ігноруванням (точніше лише бажанням ігнорувати навчання, адже в колонії пропуски уроків заборонені і суворо дозвільні) шляхів когнітивного вдосконалення на рівні оволодіння знаннями. До того ж значний відсотковий масив досліджуваних склали підлітки з помітними інтелектуальними дисфункціями, тому школа як середовище цілеспрямованого когнітивного вдосконалення їм видається об'єктивно зайвою. У випадку нашого дослідження основний інтерпретаційний наголос робився на вивченні дітей з певними психофізичними вадами й обмеженнями як фізичного, так і інтелектуального плану (педагогічно занедбані), тому вид тривожності, зумовлений необхідністю навчання у загальноосвітній школі пенітенціарного закладу, у підлітків простежується якраз у від'ємному варіанті, тобто вони десь на рівні

підсвідомості хочуть переживати з приводу школи, шкільних проблем, невивчених уроків, однак ігнорують цей спектр афективності.

До речі, про подібне йдеться і в дослідженні І. Мудрака, який відзначає, що шкільна тривожність підліткам-колоністам не притаманна (тому й зі знаком „–”), тобто хоча вони і змушені відвідувати загальноосвітню школу в межах виховної установи, однак це їх дуже мало турбує і хвилює [140]. Звичайно, відсутність шкільної тривожності крім інтелектуальної занедбаності і неспроможності пояснюється насамперед недостатністю мотивації когнітивно-інтелектуального саморозвитку і вдосконалення у підлітків-колоністів, які розглядають уроки переважно як варіант відпочинку від надмірних фізичних перевантажень і втоми від роботи в майстернях на виробництві.

Показник „агресія” (0,885) крім прямої функціональної семантики, що позначає власне агресивність, ворожість, виокремлений на такому високому статистично значущому рівні за «Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойка), ще й позначає підсвідоме оборонне реагування людини для захисту самої, власного Я як притаманної респондентові певної стратегії психологічного захисту у спілкуванні з широким комунікативним колом. В інтерпретаційному ключі методики наголошується, що агресія як психологічна тактика і стратегія захисту суб'єктної реальності особистості, яка діє на основі інстинкту, є досить розповсюдженою, легко відтворюваною та досить звичною у різних формах. Для усвідомлення себе в пенітенціарному режимі життєдіяльності, в мереживі агресивних і тривожних систем спілкування *ключовим поведінковим вектором колоністи з певними вадами розвитку обирають агресивно-психозахисну самотність*, що дозволяє їм адаптуватися і розбудовувати як лінії психозахисту, так і внутрішньоособистісні конструкти хоча б фрагментарного самоусвідомлення, самоствердження і самореалізації. Однак найчастіше така агресивність є латентною, маскованою, накопичуваною, притлумленою та внаслідок психофізичних обмежень

респондентів, неспроможних дати інструментальну (часто навіть і вербальну) відсіч, заганяється у підсвідомість, що може мати або імпульсивне, «вибухове», або й суїцидальне вирішення.

До **другого фактора** („*конформно-емоційне самоприйняття*”) увійшли такі показники: „доброчесність – несамостійність – конформність” (0,752), „шкала емоційної концентрації” (0,680), „шкала акцептації” (0,571), „середній рівень тривожності” (0,543), та зі знаком „-” шкала прийняття своєї зовнішності” (-0,615).

Дисперсія фактора – 8,8 %, а внесок у сумарну дисперсію – 21,6 %.

Виокремлені в другому факторі показники, зокрема високий прояв „шкали емоційної концентрації” (0,680), що вимірює рівень опіки, надмірної вимогливості, засвідчують істотну конформність і несамостійність вихованців пенітенціарного закладу, які в гнітючому мікрокліматі демонструють піддатливість авторитарній гіперсоціалізації з боку адміністративного персоналу, побоювання через гандикапізм вищестатусніших здорових однолітків.

За результатами проведення методики „Тест самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова) виділився також такий показник, як „шкала акцептації”, що визначає міру випадковості, любові. Діти з проблемним попереднім соціогенезом через ускладнену сімейно-комунікативну депривацію нагально гостро потребують співчуття, схвалення, любові й опіки, однак ні на волі, ні в умовах пенітенціарного виховання вони здебільшого не відчують патерналістської турботи про себе, тому переживають розбалансованість і амбівалентність. Потреба бути афілійованим, визнаним, акцептованим проявляється в колоністів насамперед на рівні випадковості – випадковості імпульсивних симпатій, випадковості окремих актів співчуття, випадковості ставлень, які породжують і хаотизм та розбалансованість самоставлень. Якраз в цьому вбачаємо непослідовність і дихотомійність тактик побудови неповносправним гандикапованим підлітком-колоністом власного образу Я.

Дуже істотний для розуміння сутності становлення образу Я в підлітка-колоніста з певними вадами розвитку є показник „шкала прийняття своєї

зовнішності”, який вимірює ступінь задоволеності своєю зовнішністю, індивідуальність на рівні самоприйняття власної зовнішності. Він проявився зі знаком „–” та є свідченням того, що процеси сприймання і прийняття свого фізичного Я на латентно-імпліцитному рівні все ж присутні, однак вони масковані, приховані та, по суті, ігноровані. Подібне зустрічаємо в дослідженнях Я. Гошовського, який відзначає, що гомогенна маскулінна структура міжособистісних взаємин у хлоп’ячій виховній колонії, стандартизація одягу (певна уніформа), виражена однотипність санітарно-гігієнічних умов і збідненість харчування, загальна монотонність діяльності істотно знижують самооцінну тривожність колоністів, зокрема й на рівні самоакцептації зовнішності [61].

Отож підліток з пенітенціарного закладу внаслідок гандикапізму щодо себе (насамперед на рівні самоакцептації зовнішності) переважно демонструє конформно-емоційне самоприйняття, яке, вочевидь, є не найкращою підставою для творення повномірною й багатогранною фізичною, реальною, презентованого образу Я. Вочевидь, потрібно враховувати також негативний вплив організмичної депривації, що зумовлена вродженими або набутими індивідуальними недоліками людини, у першу чергу фізичною потворністю, інвалідністю, інтелектуальною недостатністю (горбань, людина без кінцівки, кульгавий тощо)

У третій фактор, названий нами „*невротично-тривожний настрій*”, виокремилися такі показники: „високий рівень невротизації” (0,680), „високий рівень тривожності” (0,680), „настрій” (0,680), „уникнення” (0,680), „безкорисливість – чутливість – жертвовність” (0,680).

Дисперсія третього фактора – 6,9 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 17,8 %.

Такий добір емпіричних показників засвідчує високий рівень невротичності і тривожності у повсякденному житті колоністів, що негативно впливає на розвиток самоусвідомлення, адже переповнює (іноді й затьмарює) надмірною афективністю перебіг когнітивних процесів. Безперечно, такий підвищений і загострений нервово-психічний фон тривожності зумовлений як жорсткою, карною, силовою офіційною

специфікою пенітенціарного закладу (так звані „писані правила” – офіційні приписи і закони), так і неофіційним субкультурним розширенням колоністів за вертикальною і горизонтальною ієрархією статусів, ролей і ставлень (так звані “життя за поняттями”, „неписані правила”). Особливе місце належить гандикапізму як упереджено негативному ставленню до підлітків з фізичними вадами розвитку.

Показники „настрій” (0,680) та „уникнення” (0,680) якраз доповнюють інтерпретаційну логіку стану справ: неповносправні колоністи мають здебільшого кепський настрій через надмірне нервово-психічне вигорання і виснаження та вдаються до усамітнення й уникнення як спроби самовтечі від фрустраторів і зневажливо-негативних гандикапних ставлень.

Ще одним своєрідним підтвердженням є високий статистично значущий рівень прояву показника „безкорисливість – чутливість – жертвовність” (0,680) (за „Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі)), який засвідчує загострену сензитивність і ранимість дитини підліткового віку, яка скоїла злочини і відбуває покарання за колючим дротом. По суті, підлітки з вадами розвитку через гандикапізм готові на акти самопожертви з метою уникнення постійної нервової напруги і перманентної різновидової тривоги. Процес становлення образу Я, забарвлений таким високим і постійним фоном невротизації та тривожності, перебігає дуже складно, з перепадами та надмірними афектаціями.

До **четвертого фактора**, названого „*поступливо-боязке уникнення*”, увійшли такі показники: „шкала уникнення” (0,714), „низький рівень самоповаги” (0,683), „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,601), та зі знаком „-” „шкала прийняття характеру” (-0,680) і „шкала поведінки” (-0,680).

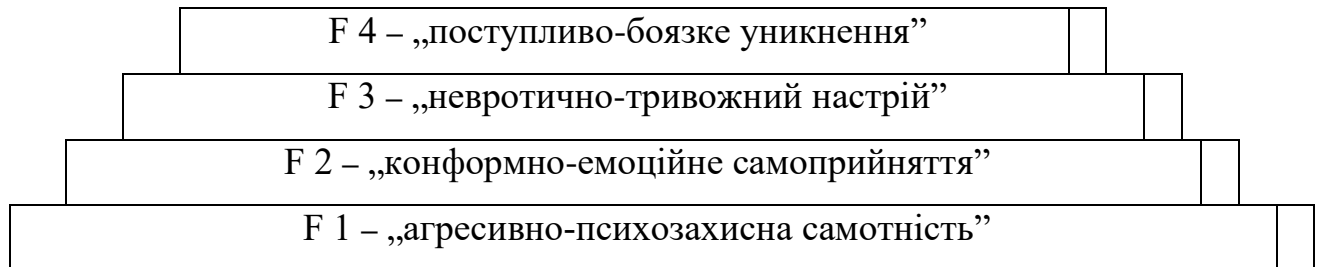
Дисперсія цього фактора склала 3,6 %, її внесок у сумарну дисперсію – 8,2 %.

Логічним продовженням змістового наповнення агресивно-психозахисної самотності (перший фактор) і невротично-тривожного настрою (третій фактор) є добір показників четвертого фактора, насамперед “шкала уникнення” (за „Тестом самоакцептації підлітків і сприймання

батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова)). Цей показник визначає міру знехтуваності і занедбаності особистості, тому для становлення фізичної, соціальної та іншої образовості на етапі підлітковості такі депресивні модальності мають негативне, гальмівне і руйнівне значення.

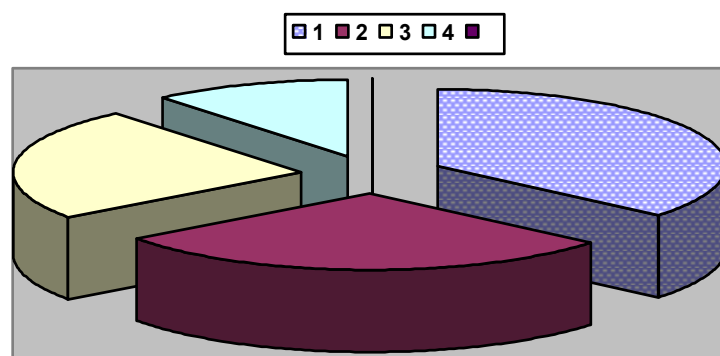
Про пасивне, невпевнене, поступливо-боязке уникнення реалій навколишньої пенітенціарної дійсності (людей, подій, систем гандикапної агресивної комунікації тощо) засвідчує виокремлений показник „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,601). Бажання сховатися від усіх і від усього, прагнення усамітнитися, щоб уникнути агресії, глузувань, знущань та інших принижень власного Я, спонукають неповносправних колоністів до вдаваної або реальної конформності як пасивної покори з елементами поступливості, боязкості, невпевненості і песимізму. Колоністи з певними вадами розвитку, які демонструють високий прояв показника „низький рівень самоповаги” (0,693), звичайно ж, мають проблеми із самооцінкою, із самоствердженням, із самореалізацією та іншими активними інтенціями розвитку і саморозвитку. Відсутність партнерства і дружелюбності, зневажливе ставлення з боку адміністрації, гандикапність і ригідність міжособистісних взаємин у мікрокліматі колонії створюють всі передумови для побудови збідненого образу Я, рисами якого виступають конформність, страх, покірність та інші депресивні похідні. Соціальна млявість, пасивність і безпорадність призводять до таких поведінкових тенденцій, як уникнення і пристосовництво, про що ми вже відзначали вище, аналізуючи інші показники, виокремлені в цьому ж факторі. Внаслідок цього „шкала прийняття характеру” (-0,680) (вимірює здатність і спроможність керувати собою, своїми почуттями, поведінкою, задоволеність собою, своєю особистістю) і „шкала поведінки” (-0,680) (вимірює здатність критично оцінювати свою соціальну поведінку, впевненість у її правильності) проявилися зі знаком „-” та є типовою симптоматикою депривованого образу Я підлітків – вихованців пенітенціарного закладу. Виражена пасивність та майже повсякчасна відмова від боротьби за своє гідніше місце

в субкультурній ієрархії колонії відкидає гандикапованих підлітків на низькі і ганебні статусні місця, тому вони заповнюють нішу, яка жаргонно називається „доходяги”, „ображені” та продовжують зазнавати зневаги, образ, кепкування, цькування і загального гандикапного приниження. На рис. 2.3 подано номінативний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу, який дозволяє стверджувати, що становлення образу Я в гандикапованих підлітків-колоністів відбувається насамперед як поєднання: 1) агресивності, психологічного захисту і самотності; 2) конформності, емоційності та самоприйняття; 3) невротичності, тривожності і настрою; 4) поступливості, боязкості й уникнення.

Рис. 2.3. Номінативний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу

Розподіл власних значень сумарної дисперсії виділених чотирьох основних факторів висвітлено на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Розподіл власних значень виділених факторів (показники підлітків з пенітенціарного закладу)

Примітка: 1 – перший фактор „агресивно-психозахисна самотність” (26,8 %) ; 2 – другий фактор „конформно-емоційне самоприйняття” (21,6 %); 3 – третій фактор „невротично-тривожний настрій” (17,8 %); 4 – четвертий фактор „поступливо-боязке уникнення ” (8,2 %).

Внесок чотирьох основних факторів у сумарну дисперсію (перший фактор – 26,8; другий фактор – 21,6; третій фактор – 17,8; четвертий фактор – 8,2) склав 74,4 % .

Отже гандикапізм як причина частого переживання „тюремного стресу”, суворе регламентація і контроль поведінки, жорстка режимна гіперсоціалізація з боку працівників адміністрації призводять до появи в колоніста з вадами здоров'я зламаного й упокореного модусу самосвідомості, а отже нестабільного, розбалансованого, флюгерного образу Я.

***Факторний аналіз** – показники підлітків зі спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.*

Як відомо, спеціальні загальноосвітні навчальні заклади (школи, школи-інтернати, навчально-реабілітаційні центри) створені для забезпечення конституційного права найуразливіших категорій дитячої популяції, насамперед дітей з інвалідністю, на якісну освіту, різнобічну державну підтримку та різноплановий соціальний захист. Якраз у таких інституціях є можливість спеціально організувати навчально-виховний процес через комплексне поєднання з корекційно-розвивальною роботою, що сумарно підпорядковані обов'язковому врахуванню особливостей психофізичного розвитку дітей. Основним вектором роботи повинно стати адаптаційно просоціальне формування в них життєво важливої соціальної компетентності, яка разом з розвитком гностичної та самоосвітньої діяльності забезпечать процес самовдосконалення та психокорекції дитини з психофізичними вадами, а також посприяють самореалізації в подальшій життєдіяльності.

***У перший фактор „конформно-унікаючий психозахист”** увійшли такі показники: „шкала уникнення” (0,826), „добросердечність – несамостійність – конформність” (0,792), „міжособистісна тривожність” (0,645), „високий рівень самоповаги” (0,604) та зі знаком „-” „лідерство – владність – деспотизм” (0,579).*

Дисперсія цього фактора склала 9,4 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 26,1 %.

Вихованці спеціальної школи спеціальної школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку проявили такий показниковий добір насамперед з причини активного переживання за власний імідж, зумовлений неподібністю до інших дітей через певні психофізичні обмеження (порушення сенсорних функцій – слабчучучі, слабозорі; порушення статодинамічних функцій (кінцівок, рухливих функцій, координації руху); мовні порушення (не зумовлені психічними розладами), зокрема порушення усної мови (заїкання, алалія, афазія тощо); порушення, які викликають спотворення (наприклад, деформація обличчя, кінцівок, які призводять до зовнішнього спотворення тощо).

Отож, дітей з проблемами психічного та фізичного розвитку помітно відрізняють від здорових однолітків деякі психотипічні особливості поведінки, зумовлені роздратуванням, агресивністю, замкнутістю, самотністю, негативізмом, емоційною розбалансованістю та іншими невротичними станами й рисами характеру, що спричинені насамперед самоусвідомленням на рівні образу Я власної неподібності й дисфункційності на рівні фізичної (або інтелектуальної) неповносправності. Вони переживають комунікативні розлади й бар'єри, застосовують систему психозахисних мовленнєвих фільтрів та переживають через власну непринадливість для спілкування, а також з приводу власного успіху/невдачі у процесі різноспрямованих комунікативних інтенцій. Підтвердженням цьому є прояв на високому статистичному рівні показника „міжособистісна тривожність” (0,645), який розглядається нами як своєрідний індикатор невпевненості і боязкості у взаєминах. Ще одним доказом є прояв показників „шкала уникнення” (0,826) та „добросердечність – несамостійність – конформність” (0,792), які теж ілюструють прагнення неповносправної дитини замкнутися у власному світі, щоб пережити на рівні самоаналізу

(іноді надмірного самокопирсання та гіпертрофованої самокритики) інформативні самоуявлення про власні недосконалості.

Цікавим моментом у цьому інтерпретаційному річизі є показник “високий рівень самоповаги” (0,604), що заманіфестує нездоланне бажання вихованців спеціальної школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, бути такими, як інші, відчувати шанобливе, а не зневажливе чи співчутливе ставлення до себе як “малого невдахи” (за В. Століним) та інваліда – непривабливого “баласту для суспільства”.

До речі, акцент на культивування високої особистісної самоповаги (і міжособистісної поваги), констатований нами емпірично, згодом активно використовувався у процесі розвивально-тренінгової діяльності для генезисної оптимізації системи самоуявлення вихованців спеціалізованого інтернату на рівні повномірною й упевненого образу Я.

Цілком зрозумілим стає прояв зі знаком „-” показника „лідерство – владність – деспотизм” (0,579) (за „Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі), адже він сигналізує про латентне бажання дітей з вадами здоров'я бути не стільки добросердечними, несамостійними і конформними та уникати всіх і всього, скільки владними і сильними, вольовими і рішучими, тобто не аутсайдерами, а лідерами.

До **другого фактору**, що названий **„самооцінно-тривожна самотність”**, увійшли такі показники: „самооцінна тривожність” (0,710), „високий рівень самотності” (0,687), „миролюбство” (0,642) та зі знаком „-” „глобальне самоствавлення” (-0, 533).

Дисперсія цього фактора склала 8,9 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 21,3%.

Виокремлені у цьому факторі показники є своєрідним продовженням інтерпретаційної логіки попереднього фактора, суть якої зводиться до констатації того, що вихованці спеціалізованого інтернату активно демонструють тривожність (якщо в першому факторі – міжособистісну, то тут – самооцінну) та прагнуть до усамітнення (у першому факторі – ”шкала уникнення”, у другому – “високий рівень самотності”). Основним механізмом

психологічного захисту обирається миролюбність (показник „миролюбство” (0,642) за «Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойко)) як психологічна стратегія захисту суб’єктної реальності особистості, в якій провідну роль відіграють інтелект і характер. Інтелект гасить або нейтралізує енергію емоцій у тих випадках, коли виникає загроза для Я особистості. По суті, зауважуємо дещо інший вимір добросердечності, несамотійності і конформності, вичленуваних на рівні показника у першому факторі. Спостерігаємо спроби вихованців спеціалізованого інтернату погамувати і пригнітити негативну емоційно забарвлену інформацію про свій образ Я, знизити афективність переживань та “розчинити” їх когнітивними самоуявленнями. Зауважуємо також, що самооцінна тривожність вихованців з вадами здоров’я закономірно корелює з показником ”самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуваням ставлення до себе”, який проявився зі знаком „-”.

Третій фактор „пасивно-тривожна акцептація” наповнили такі показники: „високий рівень тривожності” (0,651), „середній рівень невротизації” (0,576), „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,551), „уникнення” (0,535), „шкала акцептації” (0,517).

Дисперсія цього фактора склала 6,7 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 17,3 %.

Показники, що склали семантичне наповнення третього фактора, свідчать про тривожне прийняття підлітками зі спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, самих себе у пасивно боязкому ракурсі, що базується на поступливості та невротичності. За „Методикою діагностики особистісної тривожності” (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна) вдалося констатувати високий рівень тривожності, за “Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі) встановлено високу статистичну значущість показника „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,551), а „Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко) допомогла з’ясувати, що діти з психофізичними обмеженнями

схильні до уникнення (показник “уникнення” (0,535) як типової психологічної стратегії захисту власної суб’єктної реальності завдяки економії інтелектуальних і емоційних ресурсів, тобто “хованню у мушлю”.

Самоакцептація вихованців спеціалізованого інтернату (за «Тестом самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них» (М. Алексєєва, О. Насонова), будучи одним із наріжних каменів творення образу Я, заснована на акцептації (показник “шкала акцептації” (0,517) як усвідомленні того, що їхнє сприймання світу і прийняття світом їх будується на перепаді то випадковості, то любові. Така амбівалентність не є запорукою творення стабільного образу Я та побудови впевненої і збалансованої Я-концепції, а навпаки, розбухує та дезорієнтує процес становлення особистісної самості.

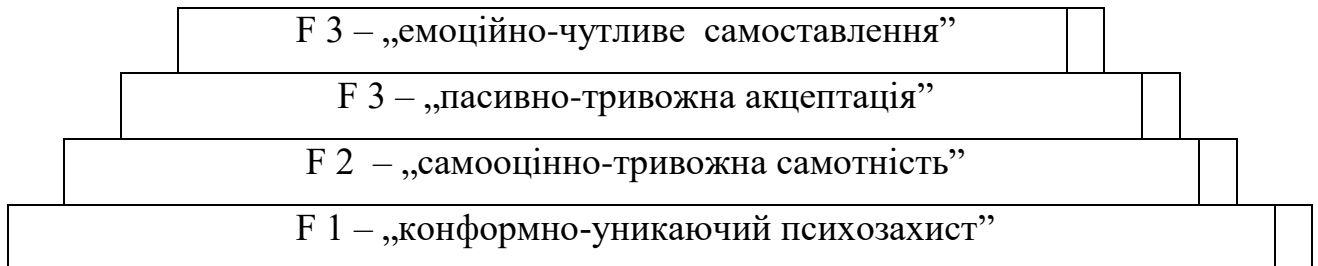
До **четвертого фактора**, названого **„емоційно-чутливе самоставлення”**, увійшли такі показники: „шкала емоційної концентрації” (0,610), „глобальне самоставлення” (0,585), “безкорисливість – чутливість – жертвовність” та зі знаком „–” „самопочуття”.

Дисперсія цього фактора склала 3,9 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 9,4 %.

Назва четвертого фактора концентрувала в собі сутнісні означення емоційно-чутливого та безкорисливо-афективного самоставлення депривованих підлітків зі спеціальної школи-інтернату, яке базується на настроєвому незадоволенні (показник „самопочуття” зі знаком „–”). Шкала емоційної концентрації, що вимірює рівень опіки, надмірної вимогливості розкриває ключову властивість особистісного самоставлення дітей з певними психофізичними вадами розвитку – вони відчують гіперопіку, емоційний тиск і регламентовану інтернатськими правилами розпорядку дня вимогливість, що значною мірою гнітить їх, адже кожна дитина з психофізичними обмеженнями потребує свого унікального індивідуального біо- і соціоритму, який підпорядкований специфіці власного здоров'я, а не тільки режимним моментам спеціальної школи-інтернату (наприклад, слабчущі діти довше сприймають інформацію, а слабозорим дітям

потрібно більше часу, щоб віднайти якусь річ і встигнути разом з групою на якийсь захід тощо).

Узагальнений номінативний факторний профіль підлітків із спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, висвітлено на рис. 2.5.

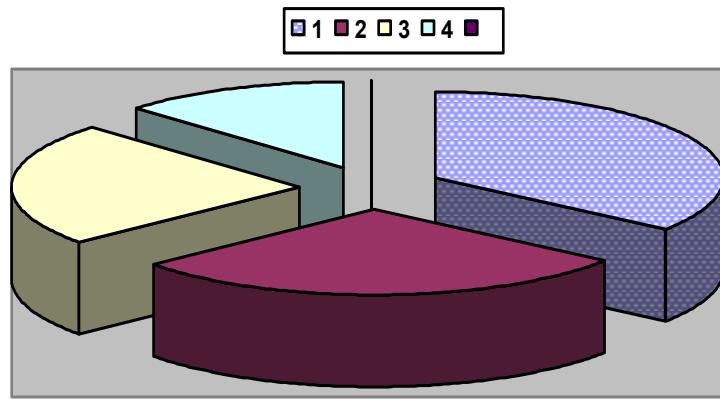

Рис. 2.5. Номінативний факторний профіль підлітків із спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку

Він дає підстави стверджувати, що *найтипівішим* шляхом становлення їхнього образу Я є така змістова плеяда: 1) конформність, уникнення і психологічний захист; 2) самооцінна тривожність ці самотність; 3) пасивність, тривожність і самоакцептація; 4) емоційність, чутливість і самоствавлення.

На рис. 2.6. презентовано розподіл власних значень виділених чотирьох основних факторів.

Підсумовуючи, зазначимо, що внесок чотирьох основних факторів до сумарної дисперсії (перший фактор – 26,1; другий фактор – 21,3; третій фактор – 17,3; четвертий фактор – 9,4) склав 74,1 % .Отож підвищена надмірно концентроване емоційне тло, афективна збудливість у поєднанні зі швидкою виснажливістю нервово-психічних процесів, генералізація втоми, страхів, надмірна подразливість і рухова розгальмованість/скутість стають типом ознаками самоствавлення (а отже і образу Я) депривованої дитини – вихованця спеціальної школи-інтернату.

Рис. 2.6. Розподіл власних значень виділених факторів (показники підлітків зі спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку).

Примітка: 1 – перший фактор „конформно-унікаючий психозахист” (26,1 %); 2 – другий фактор „самооцінно-тривожна самотність” (21,3 %); 3 – третій фактор „пасивно-тривожна акцептація” (17,3 %); 4 – четвертий фактор „емоційно-чутливе самоставлення” (9,4 %).

Факторний аналіз – показники підлітків із навчально-реабілітаційного центру.

Члени вибірки мали певні психофізичні вади розвитку, однак були включені у звичайні (інклюзивні) класи навчально-реабілітаційного центру завдяки освітньо-інклюзивним формам реінтеграції. У результаті проведеного факторного аналізу виявилися деякі помітні відмінності між групами досліджуваних, що було зумовлено дещо відмінним показниковим наповненням факторів.

Перший фактор, умовно названий нами як „самоакцептивно-агресивна активність”, включив такі показники: „шкала акцептації” (0,890), „активність” (0,762), „агресія” (0,618) , „лідерство – владність – деспотизм” (0,573), „самооцінна тривожність” (0,556), „скептицизм – упертість – негативізм” (0,535), „високий рівень самоповаги” (0,515) та зі знаком „-” „шкала поведінки” (-0,579).

Дисперсія цього фактора склала 9,1 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 25,7 %.

Показникове навантаження фактора свідчить про самоакцептацію як самоприйняття через форми агресивної активності, яку демонструють підлітки з особливими освітніми проблемами і психофізичними обмеженнями, щоб ствердитися в класі серед здорових однолітків. У них помітна тенденція до лідерства (показник „лідерство – владність – деспотизм” (0,573)), однак висока самооцінна тривожність з приводу усвідомлення власної інакшості, неподібності тощо (особливо у випадку вираженої інвалідності). Вони схильні до проявів непокори і скепсису щодо інших (високий статистично значущий прояв показника „скептицизм – упертість – негативізм” (0,535) (за „Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі), та висока самоповага до власної особистості (показник „високий рівень самоповаги” (0, 515) за „Шкалою самоповаги” (М. Розенберг)), що дозволяє встановити істотне місце глобального самоставлення як ставлення до самого себе упродовж творення власного образу Я. Як відомо, показники методики М. Розенберга пов’язані з тривожністю, депресивністю, фрустрованістю та іншими психосоматичними симптомами, а також істотно корелюють з рівнем комунікативної активності, потягом до лідерства, почуттям міжособистісної безпеки тощо. Відповідним чином показник „шкала поведінки” (-0,579) проявився зі знаком „-”.

До **другого фактора „впевнено-самозакохана самотність”** увійшли такі показники: „впевненість – самовпевненість – самозакоханість” (0, 647), „вимогливість – непримиренність – жорстокість” (0, 610), „високий рівень самотності” (0,574), „низький рівень тривожності” (0, 518).

Дисперсія цього фактора склала 8,3 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 20,5%.

Для інкультурації в середовище пересічних однолітків неповносправні підлітки змушені обирати тактики і стратегії, що притаманні підлітковості, тобто бути нонконформістами, активними й експансивними в здобутті статусно-рольових пріоритетів тощо. Деякі тенденційні фрагменти зустрічаємо і в результаті інтерпретації виокремлених у другий фактор

показників. Діти з вадами прагнуть бути впевненими і навіть самовпевнено-самозакоханими, щоб видаватись одноліткам сильними і успішними, тобто бути такими, як усі (показник „впевненість – самовпевненість – самозакоханість” (0, 647). Також вони вимогливі щодо інших аж до непримиренності або й жорстокості (показник „вимогливість – непримиренність – жорстокість” (0, 610).

До речі, слід відзначити, що механізми і симптоми заздрості до успішніших здорових однолітків є досить розповсюдженими серед дітей з вадами здоров'я [72], тому риси жорстокості (насолода чужими проблемами, зловтіха від поразок інших тощо) можуть бути їм цілком притаманними. Причому це може навіть не викликати тривожність чи проектування на себе (типовим є прояв показника „низький рівень тривожності” (0, 518). Правда, слід наголосити, що в дітей з навчально-реабілітаційного центру все ж таки доволі високий рівень самотності і бажання уникнути прямого контакту, особливо з успішними, сильними, здоровими (статистично значущий показник „високий рівень самотності” (0,574) за «Методикою діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності» (за Д. Расселом, М. Фергюсоном).

Отож ключовою визначальною функціональною семантикою другого фактора є впевнено-самозакохана самотність, яку демонструють підлітки з навчально-реабілітаційного центру, що мають вади здоров'я та навчаються в режимі інклюзії.

Третій фактор „невротичне прийняття зовнішності” склали такі показники: „високий рівень невротизації” (0,636), „шкала прийняття своєї зовнішності” (0,612), „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,571), „високий рівень тривожності” (0,527) та зі знаком „-” „самопочуття” (-0,539).

Дисперсія цього фактора склала 6,9 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 17,9 %.

Безперечно, різноманітні психофізичні вади є об'єктивним чинником, що гальмує нормальний перебіг успішної психогенези особистості, яка змушена переживати як різновидову депривацію, так і численні

функціональні обмеження. Таке об'єктивне детермінантне тло породжує підвищений рівень невротизації як типової реакції на власну неспроможність та істотні тілесні чи інтелектуальні дисфункції. Тому для підлітків з особливими освітніми потребами прийняття власної зовнішності (показник „шкала прийняття своєї зовнішності” (0,612)) вимірює не лише ступінь задоволеності своїм тілесним, фізичним Я, унікальністю та індивідуальністю на рівні атрибутів зовнішності, але й виступає своєрідним варіантом особистісного самоствердження. Звичайно, все це відбувається в умовах підвищеної нервово-психічної напруженості (прояв показника „високий рівень невротизації” (0,636)) та дуже високого рівня тривожності (показник „високий рівень тривожності” (0,527)). Проте, незважаючи на тенденції до поступливості, боязкості і навіть пасивної покори, досліджувані обирають рецепцію власної зовнішності психозахисним механізмом, адже, сприймаючи і приймаючи себе навіть з ознаками інвалідності, вони усталюють конструкти самоповаги й самоотождолення, самоствердження і самореалізації. По суті, на рівні рецепції зовнішності підлітки з вадами вибудовують конструкти свого образу Я, розбудовують Я-концепцію. На жаль, це супроводжується як уже згадуваними тривожністю, невротичністю, фрустрованістю і невпевненістю, так і поганим самопочуттям (показник методики „САН (самопочуття, активність, настрої)”) проявився зі знаком „-”.

Узагальнюючи, можна констатувати, що цей фактор означений тенденцією до невротичного прийняття неповносправними підлітками з навчально-реабілітаційного центру своєї зовнішності, яке однак має екзистенційно-самостверджувальне значення – рецепція власного Я, незважаючи на хибі і вади власного тіла чи інтелекту.

У **четвертий фактор „глобально-тривожне самоставлення”** виокремилися такі показники: „глобальне самоставлення” (0,545), „шкала прийняття характеру” (0,521), „міжособистісна тривожність” (0,515) та зі знаком „-” „шкала ставлення до виконання справ” (-0,569).

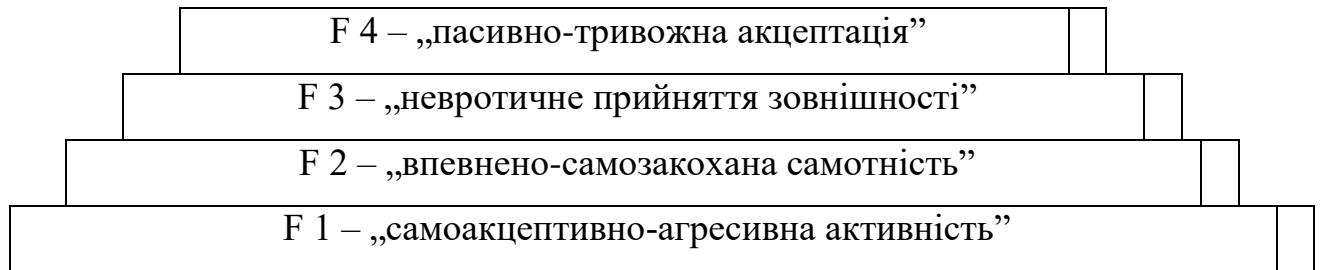
Дисперсія цього фактора склала 4,2 %, а її внесок у сумарну дисперсію склав 10,1 %.

Добір показників, що вичленувалися як ознаки найвищого семантичного навантаження, розкривають природу глобально-тривожного самоствавлення дітей підліткового віку, які навчаються в навчально-реабілітаційному центрі та мають певні вади розвитку. У контексті прагнення до загального позитивного самоствавлення такі діти хочуть бути прийнятими іншими (а отже і самими собою) як такі, що мають поблажливий і хороший характер, тобто спроможні володіти найкращими і поціновуваними рисами людської вдачі. Внаслідок цього вони вибудовують свої техніки самоусвідомлення й побудови образу Я як спроможність керувати самим собою, гамою власних почуттів, векторами і модальностями своєї поведінки, задоволеність власним Я. Правда, неповносправні підлітки навіть у навчально-реабілітаційному центрі, де випадки гандикапізму й агресивної сегрегації майже відсутні, все ж таки відчувають високу тривожність та переживають за недосконалість свого іміджу у площинах інтелектуально-фізичної функціональності, доказом чого є високий статистично значущий прояв показника „міжособистісна тривожність” (0,515).

Показник „шкала ставлення до виконання справ”, що вимірює ступінь задоволеності своєю діяльністю, відповідальність, упевненість у своїх силах, відсутність тривожності щодо справ, проявився зі знаком „-” (-0,569). Він виступає індикатором глобально-тривожного самоствавлення, викристалізуючи, що це – здебільшого лише наміри, бажання, прагнення депривованої дитини прийняти себе, мати позитивне самоствавлення і вибудувати багатогранний образ Я. Ефект тривожного самоствавлення підкреслює розрив між «Я»-реальним і «Я»-ідеальним, розбіжності між «Я»-презентованим і «Я»-бажаним та вказує на невпевненість у власному глобальному Я.

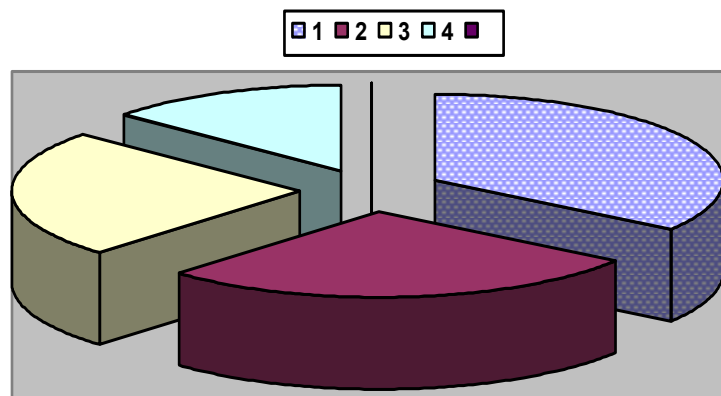
Номінативний факторний профіль гандикапованих підлітків з вадами здоров'я, які навчаються в навчально-реабілітаційному центрі, розкритий на

рис. 2.7. Отож специфіка становлення їхнього образу Я полягає в поєднанні таких доміант: 1) самоакцептації, агресивності й активності; 2) впевненості, самозакоханості та самотності; 3) невротичності і прийняття зовнішності; 4) пасивності, тривожності та самоакцептації.

Рис. 2.7. Номінативний факторний профіль підлітків із навчально-реабілітаційного центру

Розподіл власних значень виокремлених чотирьох основних факторів відображено на. рис. 2.8.

Рис. 2.8. Розподіл власних значень виділених факторів (показники підлітків із навчально-реабілітаційного центру).

Примітка: 1 – перший фактор „самоакцептивно-агресивна активність” (25,7 %); 2 – другий фактор „впевнено-самозакохана самотність” (20,5 %); 3 – третій фактор „невротичне прийняття зовнішності” (17,9 %); 4 – четвертий фактор „глобально-тривожне самоставлення” (10,1 %).

Варто констатувати, що внесок чотирьох основних факторів до сумарної дисперсії склав 74,2 % (перший фактор – 25,7; другий фактор – 20,5; третій фактор – 17,9; четвертий фактор – 10,1).

Аналіз показників, що вичленувалися завдяки проведенню факторного аналізу, підтверджує специфічність становлення і функціонування системи

самоусвідомлення та творення образності в підлітків, які зазнають негативного впливу гандикапізму через свої певні психофізичні вади. Вони переживають значні внутрішні амбівалентні зміщення, а сам процес становлення самосвідомості перебігає в режимі перепадів і конфліктів.

Якщо пересічні здорові підлітки зазвичай з великою зацікавленістю ставляться до своєї зовнішності, самореалізації на рівні задоволення фізичних і соціальних потреб, активно займаються творенням і розбудовою власного образу Я [74], то їхні неповносправні однолітки здебільшого концентруються на тривожному самоставленні й невротичному прийнятті власної зовнішності як самозахисті і самоствердженні.

Дифузність самоставлень підлітків з вадами здоров'я, які до того ж відчують упереджено негативне гандикапне ставлення з боку інших, виступає основною причиною численних дисгармоній на рівні самоусвідомлення і насамперед несприятливо позначається на процесі становлення образу Я.

З метою якомога повнішого і детальнішого вивчення досліджуваного феномена нами було здійснено *вибірковий порівняльний міжфакторний аналіз особливостей становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру.* Було проведено порівняння окремих результатів виконання застосовуваних у дослідженні методик, адже якраз це складає значний інтерес для того, щоб виявити типологічні збіги/розбіжності, загальні подібності і відмінності між самоусвідомленням різних груп підлітків з обмеженим здоров'ям.

Завдяки порівняльному аналізу нами зауважено деякі подібності показників, виокремлених в однакових за порядком факторах у різних групах досліджуваних. Розглядаємо їх як доказ типологічних збігів у процесі становлення образу Я в неповносправних підлітків, які зазнають негативного впливу гандикапізму через упереджене ставлення до них інших людей, насамперед однолітків, як до аутсайдерів з фізичними недосконалостями й інтелектуальними недолугостями.

У *перших факторах* усіх трьох груп досліджуваних прстежується високий рівень різновидової тривожності, причому в підлітків-колоністів і

вихованців спеціалізованого центру це зауважується на рівні переживань через міжособистісні взаємини (показник „міжособистісна тривожність” (0,590) і (0,645)), то в учнів навчально-реабілітаційного центру проблеми самоусвідомлення і побудови образу Я через гандикапне ставлення проявилися на рівні високої тривожності з приводу оцінки власної зовнішності та свого особистісного іміджу (показник „самооцінна тривожність” (0,556)). Очевидно, це зумовлено як контргандикапним прагненням хлопчиків підліткового віку подібатися одноліткам протилежної статі, так і спричинено усвідомленням різкого контрасту при порівнянні себе з іншими здоровими однолітками, які навчаються у масовій школі та видаються успішнішими, привабливішими та мають набагато вищий соціометричний індекс.

У вихованців колонії та підлітків з навчально-реабілітаційного центру висока агресивність, підтвердженням чого є високий статистично значущий рівень прояву показника „агресія” (у перших – (0,885), у других – (0,618)). Натомість у підлітків зі спеціальної школи-інтернату спостерігаємо найвищий рівень прояву показника „шкала уникнення” (0,826). Якщо неповносправні колоністи змушені агресивно виживати серед собі подібних однолітків з кримінальним досвідом у субкультурному режимі пенітенціарного закладу, якщо діти з навчально-реабілітаційного центру вимушені адаптуватися до мікроклімату здорових однолітків-однокласників, то вихованці спеціалізованого центру не демонструють агресії, а лише прагнуть уникнення. Відповідним чином названі і перші фактори: підлітки з пенітенціарного закладу – „агресивно-психозахисна самотність”, підлітки із навчально-реабілітаційного центру – „самоакцептивно-агресивна активність”, тоді як у підлітків із спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку – „конформно-унікаючий психозахист”.

Цікавими для розуміння суті справ є результати аналізу прояву у першому факторі показника „лідерство – владність – деспотизм” (якщо у

колоністів $-(0,645)$, у підлітків з навчально-реабілітаційного центру $-(0,573)$, то у дітей з обмеженими можливостями, які проживають у спеціальній школі-інтернаті, цей показник проявився зі знаком „-“). До того ж, якщо колоністи проявляють показник „вимогливість – непримиренність – жорстокість” $(0,710)$, у навчально-реабілітаційному центрі діти демонструють „скептицизм – упертість – негативізм” $(0,535)$ і „шкалу поведінки” $(-0,579)$ зі знаком „-“, то вихованці спеціалізованого інтернату мають істотно високий статистично значущий рівень прояву показника „доброчесність – несамотійність – конформність” $(0,792)$, який, по суті, перебуває в опозиційності щодо вимогливості, жорстокості й негативізму.

Важливо відзначити ще одну важливу показникову тенденцію, згідно з якою підлітки-колоністи відчують себе осібно від інших груп. Суть її полягає в тому, що вихованці спеціалізованого інтернату і підлітки з навчально-реабілітаційного центру прагнуть насамперед самоповаги (показник „високий рівень самоповаги” $(0,604)$ у перших та показник „високий рівень самоповаги” $(0,515)$ у других), то вихованці пенітенціарного закладу внаслідок гандикапних ставлень до них статусніших однолітків – носіїв кримінально-субкультурних цінностей, намагаються відмежуватися, усамітнитися (показник „високий рівень самотності” $(0,773)$)

Порівняння окремих найпомітніших і найважливіших показників, що виокремилися в *другому факторі* в усіх групах досліджуваних дав підстави стверджувати, що серед гандикапованих підлітків з вадами здоров'я у спеціалізованому інтернаті та навчально-реабілітаційному центрі перебіг становлення образу Я відбувається під впливом самотності, самооцінної тривожності, а колоністів під тиском емоційної концентрації інших та конформізму.

Порівняння найзначущіших показників, вичленуваних у *третьому факторі* в усіх групах, дозволяє констатувати, що розвиток самоусвідомлення та становлення образу Я відбувається під знаком невротичності, тривожності і пасивності, тобто гандикаповані підлітки активно демонструють такі показники: 1) підлітки-колоністи – „високий

рівень невротизації” (0,680), „високий рівень тривожності” (0,680), „уникнення” (0,680) та ін.; 2) підлітки – вихованці спеціальної школи-інтернату – „високий рівень тривожності” (0,651), „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,551), „уникнення” (0,535) та ін. ; 3) підлітки з навчально-реабілітаційного центру – „високий рівень невротизації” (0,636), „високий рівень тривожності” (0,527) та ін. По суті, самоакцептація таких дітей відбувається як невротичне і тривожне, депресивне і фрустраційне очікування негативних (сегрегаційних і гандикапних за своєю природою) оцінок і ставлень з боку інших, насамперед однолітків, які зумовлені глузуванням, нехтуванням та іншими упередженостями щодо їхньої неповносправності.

Порівняльний аналіз вибраних показників *четвертих факторів* усіх трьох груп досліджуваних засвідчив, що вихованці спеціального інтернату й учні навчально-реабілітаційного центру схильні до тривожного самоставлення, базованого на особливій чутливості й емоційній вразливості, а підлітки-колоністи з вадами розвитку прагнуть до уникнення агресивних і упереджених ставлень щодо себе, тому риси їхнього образу Я означені усамітненням, низькою самоповагою та боязкістю (прояв показників „шкала уникнення” (0,714), „низький рівень самоповаги” (0,683), „поступливість – боязкість – пасивна покора” (0,601).

Загалом, порівняльний аналіз виокремлених найтипівіших показників ключових чотирьох факторів у всіх групах засвідчує особливу складність перебігу фундаментальних процесів становлення самосвідомості і побудови образу Я в дітей підліткового віку, які мають вади здоров'я та проживають в ускладнених соціально-психологічних умовах і гандикапуючому мікрокліматі (особливо в пенітенціарному закладі та спеціальній школі-інтернаті).

Для унаочнення окремі найтипівіші статистично значущі показники, отримані за всіма методиками на вибірці усіх досліджуваних, зведені у таблиці 2.1.

Результати виконання експериментальних завдань підлітками з виховної колонії, спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру

Методика	Показники, які порівнюються	Типи гандикапованих підлітків				
		Коло-ністи	Вихованці спец. інтернату	Учні навч.-реабіл. центру	t-критерій Ст'юдента	α
«Шкала самоповаги» (М. Розенберг)	низький рівень самоповаги	5,4	8,1		3,25	0,01
«Тест самоакцептації підлітків...» (М. Алексеєва, О. Насонова)	шкала акцептації	5,2		7,1	2,43	0,05
«Метод багатоаспект. квантифікації міжособист./взаємин» (Т. Лірі)	поступливість-боязкість-пасивна покура		11,4	6,6	3,93	0,001
	лідерство-владність-деспотизм	7,3		10,2	2,85	0,01
	вимогливість-непримирен.-жорстокість	11,6	6,5		5,82	0,001
	добросердечн. несамостійність-конформність	10,5	13,8	2,9	3,48	0,01
«Методика діагн. рівня невротизації» (Л. Вассерман)	високий рівень невротизації	7,2			5,08	0,001

Продовження таблиці 2.1

«Шкала тривожності» (А. Прихожан)	міжособистісна тривожність	13,8	10,4		3,48	0,01
«Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності» (Д. Рассел, М.Фергюсон)	високий рівень самотності	7,9	3,1		5,12	0,001
«Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойко)	агресія	5,4		7,1	2,27	0,05
	уникнення	11,5	7,6		5,38	0,001

Окреслене діагностоване коло проблем потребує виважених і кваліфікованих сиистемних розвивальних ревіталізаційних впливів на процеси самоусвідомлення таких депривованих вибірок з метою оптимізації їхнього онто- і соціогенезу.

Висновки до другого розділу

1. У галузі пенітенціарної психології вибір методів наукологічного емпіричного обстеження є одним із найскладніших етапів діагностичної роботи. Слід враховувати, що для безпосередньої практичної психодіагностики в колонії з ускладненою численними девіаціями та проблемами психофізичного розвитку субкультурно-криміногенною вибіркою дуже істотною умовою є швидкість і акцентованість дослідження на конкретній проблемі (наприклад, гандикапізм, конфлікт, агресія, автоагресія, депресія, фрустрація тощо). Внаслідок цього пенітенціарні

емпіричні студії відбуваються як додаткове і часто виснажливе застосування часових і особистісно енергетичних витрат, адже здійснюється експериментальне вивчення дітей підліткового віку, які скоїли злочини, протиправні делінквентні вчинки та мають численні особистісні ускладнення соціо- і психогенези (соціальна аутизація, підвищений рівень агресивності і тривожності, суїцидальні наміри, інтелектуально-поведінкові дисфункції, гостро виражені акцентуації характеру тощо).

Психологічний спектр підлітків-колоністів потребує спеціалізованого поглибленого вивчення й обстеження з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків та отримання якомога повнішого психологічного портрету як всієї вибірки, так і кожного її члена зокрема. Не менш важливим є з'ясування причинно-наслідкової та структурно-функціональної природи певного психічного явища і поведінкового прояву як типової реакції (наприклад, надмірний конформізм статусно-рольових аутсайдерів внаслідок гандикапного тиску з боку інших).

Укладений нами пакет методик для вивчення складноструктурованої гомогенної (маскулінної) вибірки підлітків дав підстави провести якнайширший системно-констатувальний зріз емпіричних показників, які є індикаторами їхніх основних проблем, зумовлених як психофізичними обмеженнями низькостатусних вихованців, так і численними проявами гандикапізму — неминучого супутника “парадигми колонії”. Загалом, результати моніторингово-діагностичної роботи з особами, які, перебуваючи в режимі соціального ізоляціонізму, відчують негативний вплив різновидових деприваційних обмежень, засвідчують нагальну необхідність тривалого, клопіткого, виваженого і науково обґрунтованого пакету методів і методик, які повинні обов'язково враховувати специфіку вивчення особистості в умовах пенітенціарної установи.

2. Перебіг емпіричного дослідження відбувався упродовж тривалого часу як експериментальні студії в пенітенціарному закладі, спеціальній школі-інтернаті та навчально-реабілітаційному центрі. Насамперед було

здійснено аналіз специфіки життєдіяльності дітей підліткового віку в умовах виховної колонії як інституції, якій притаманний соціальний ізоляціонізм та гандикапізм як його компонент і наслідок. Було вивчено архітекtonіку як самої виправно-трудова виховної інституції, так і специфіку закладової субкультури, базовою ознакою якої було криміногенне настановлення колоністів і жорстка статусно-рольова диференціація, яка передбачала негативне гандикапне ставлення до слабших. Відпрацьовувалася процедура включених і дистанційованих спостережень, походилися бесіди зі всіма досліджуваними, адміністрацією закладу, відбувався загальний моніторинг проявів гандикапізму щодо підлітків з певними психофізичними обмеженнями розвитку.

З дотриманням усіх наукових вимог здійснювалася безпосередня дослідницька робота з використанням загальноособистісних психодіагностичних методик, зорієнтованих на отримання об'єктивної констатувальної інформації про особливості самоставлення, самоакцептації, глобальної самоповаги, самопочуття, рівня невротизації, тривожності, самотності та інших компонентів психоструктури підлітка-колоніста, тобто забезпечувалося цілісне емпіричне вивчення становлення образу Я депривованих осіб, які відбувають покарання за скоєні злочини та внаслідок психофізичним обмежень і аутсайдерських ролей і статусів зазнають негативних, упереджених і сегрегаційних ставлень щодо себе. Процедурна організація констатувального дослідження була підпорядкована врахуванню тісного взаємозв'язку двох базових положень розвитку методу дослідження: власне констатувального як описового та ілюстративного і емпірично обґрунтованого як аналізуючого та доказового. Застосування як безпосереднє задіяння сукупності методів дослідження було підпорядковане режимним особливостям пенітенціарного закладу, однак витримане в нормативному річищі еспериментальної психології та психодіагностики, а також прогностично зорієнтоване на використання отриманих результатів для подальшого забезпечення адекватних формувальних

ресоціалізаційних/ревіталізаційних зусиль для надання психологічної допомоги неповносправним підліткам-колоністам, які зазнають негативного гандикапного впливу.

3. Завдяки проведеному факторному аналізу вдалося встановити найважливіші і найпритаманніші досліджуваним показники, які склали сутнісно-семантичне наповнення кожного фактора та дали йому назву. Внаслідок факторного аналізу виділилися по дванадцять факторів, зокрема по чотири основні фактори, в яких зосереджені найістотніші та найтипівіші індикатори, що фіксують вплив гандикапізму на процес становлення образу Я в неповносправних підлітків-колоністів, вихованців спеціальної школи-інтернату та учнів навчально-реабілітаційного центру.

Встановлено *узагальнений номінативний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру*, який дозволив достовірно констатувати, що становлення образу Я в усіх досліджуваних – депривованих підлітків з вадами здоров'я з різних інституцій, які відчують негативне гандикапне ставлення від інших, відбувається як синтез: 1) самоакцептації, агресії та психологічного захисту; 2) емоційності, самозакоханості й самотності; 3) тривожності, невротизації та уникнення; 4) конформного глобального самоставлення.

Номінативний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу дає підстави стверджувати, що становлення образу Я в гандикапованих підлітків-колоністів відбувається насамперед як поєднання: 1) агресивності, психологічного захисту і самотності; 2) конформності, емоційності та самоприйняття; 3) невротичності, тривожності і настрою; 4) поступливості, боязкості й уникнення.

Встановлений *номінативний факторний профіль підлітків із спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку*, дозволяє встановити, що найтипівішим шляхом становлення їхнього образу Я є така змістова плеяда: 1) конформність, уникнення і психологічний захист; 2) самооцінна

тривожність і самотність; 3) пасивність, тривожність і самоакцептація; 4) емоційність, чутливість і самоствавлення.

Номінативний факторний профіль гандикапованих підлітків з вадами здоров'я, які навчаються в навчально-реабілітаційному центрі, фіксує специфіку становлення їхнього образу Я, яка полягає в поєднанні таких домінант: 1) самоакцептації, агресивності й активності; 2) впевненості, самозакоханості та самотності; 3) невротичності і прийняття зовнішності; 4) пасивності, тривожності та самоакцептації.

Здійснене структурно-семантичне порівняння факторів усіх трьох груп досліджуваних дозволило з'ясувати рівень представленості ключових параметрів і основних показників образу Я в гандикапованих депривованих підлітків. Встановлення збігів/розбіжностей, певних подібностей і відмінностей допомогло з'ясувати специфіку впливу негативних соціально-психологічних детермінант і насамперед гандикапізму на становлення образу Я та всієї самосвідомості дітей з обмеженими психофізичними можливостями.

Основні результати другого розділу висвітлені у таких публікаціях:

1. Макогончук Є. Основні соціально-психологічні каталізатори нетерпимості в мікрокліматі пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Матеріали УІІ Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині : Пріоритети та перспективи досліджень» (14-15 травня 2013 року) : у 2 т., Т. 2. – Луцьк: Східноєвропейський. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С.67-68.
2. Макогончук Є. Психологічна специфіка гандикапізму як негативного ставлення до інвалідизованих людей / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей ; [гол. ред. Я. Гошовський]. – Луцьк : ПП Іванюк, 2014. – С.128-131.
3. Вплив гандикапізму на становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу // Матеріали УІ Міжнародної науково-практичної

конференції студентів і аспірантів „Молода наука Волині : Пріоритети та перспективи досліджень” (14-15 травня 2012 року, м. Луцьк). – Луцьк, 2012, Т.1. – С.207-208.

4. Макогончук Є. Гандикапізм депривованої особистості / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей. [гол. ред. Я. Гошовський]. – Т. 2. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2015. – С.147-150.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕВІТАЛІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ПІДЛІТКАМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКЛАДУ

3.1. Специфіка ревіталізаційної діяльності з депривованими підлітками-колоністами, які зазнають негативного впливу гандикапізму

Специфіка ревіталізаційної діяльності з депривованими підлітками-колоністами, які зазнають негативного впливу гандикапізму зводиться й до обов'язкового врахування динаміки особистості в умовах позбавлення волі як сукупності певних “критичних” змін у її психічному стані від часу арешту і до моменту звільнення. Успішність і результативність ревіталізації залежить від етапу, на якому вона застосовується: 1) після арешту – домінуючим психостаном особистості є страх перед майбутнім покаранням, перед самим фактом позбавлення волі, перед системою виправно-трудової природи пенітенціарного закладу; 2) після набуття вироком законної сили – психічні стани засудженого неповносправного підлітка характеризується депресією, розпачем, апатією, тривожністю через складність спокутувати провину; 3) після прибуття до пенітенціарного закладу – відбувається вимушена або добровільна адаптація до нових екстремальних режимних умов життя, дуже гостро відчувається обмеження потреб через ізоляціонізм, зміна звичних стереотипів поведінки тощо; 4) від 3-4 до 6-8 місяців перебування в пенітенціарній установі – поява та розвиток інтересів до життєіснування в нових умовах, входження в офіційно-режимні норми і правила поведінки, ознайомлення із субкультурними особливостями колонії, посідання певного місця у статусно-рольовій ієрархії тощо; 5) власне адаптаційний і функціональний період – усвідомлення невідворотності й необхідності відбувати термін покарання та налагоджувати повсякденну діяльність у мікрокліматі міжособистісних взаємин колонії; 6) період перед звільненням – один із дуже складних етапів у зв'язку з труднощами

очікування близької волі та боязнь не зірватися, щоб не скоїти правопорушення та не продовжити собі термін ув'язнення. Звичайно, для підлітків, які піддаються гандикапізму всі періоди гнітючі, негативні, ускладнені, однак, безперечно, найтяжчими є адаптаційно-шокове (досить часто – пасивно-конформістське й апатійно-фрустраційне) пристовування до пенітенціарного закладу та перші місяці перебування в жорстко ієрархізованій «піраміді» статусної диференціації. Як ми вже зазначали, здебільшого підлітки з психофізичними обмеженнями розвитку вже апріорі приречені на зневажливе, погордливе й упереджене ставлення з боку фізично здорових колоністів, а отже й посідають принизливі й непоцінювані статусно-рольові щаблі в пенітенціарній субкультурі. Тому особливої уваги потребують якраз перші місяці ув'язнення, адже в цей період спостерігається найбільше складнощів. По суті, неповносправні підлітки впадають у силове поле домінуючого психостану, який умовно називається “психічним паралічем”, коли колоніст-новачок нібито застигає, вклякає, поринувши в тужливе і фрустраційно-тривожне очікування того, що ж буде з ним відбуватися далі. Відбувається згасання активних нервово-психічних проявів, спостерігається загальна ригідність поведінки, спрацьовує своєрідний психологічний ступор і апатія, які в дітей з обмеженнями мають не стільки агресивні форми вияву, скільки автоагресії (іноді аж до вдаваних або справжніх суїцидів). Повсякчасне приниження, брутальність гандикапних ставлень, закон сили і кулака, парадигма психоемоційного (або й фізичного чи сексуального) насильства породжують почуття власної неповноцінності, а неспроможність вчинити фізичний опір примушує таких дітей доводити своє право на існування або внутрішньо приховуваною озлобленістю, або латентними тенденціями до суїцидальності.

Через утиски інших ув'язнених насамперед неформальних лідерів (“паханів”) поведінкові дисфункції неповносправних колоністів набувають хронічного характеру, тому вони здебільшого змушені покірно терпіти

лайку, глузування або й побої, що руйнівним чином впливає на процеси їхнього самоусвідомлення та побудови власного образу Я.

Здійснений О. Низовець, теоретичний аналіз умов перебування неповнолітніх засуджених у сучасних вітчизняних виховних колоніях, дав підстави виокремити ті найважливіші чинники, що негативно впливають на ресоціалізацію вихованців: 1) насамперед виражена специфічність пенітенціарних установ, що проявляється в закритості режиму, жорсткій і регламентованій життєдіяльності; культивування різновидової депривації та обмеження в самоактуалізації; 2) наявність кримінальної субкультури, залучення до якої викликає деформацію соціальної взаємодії та дезорганізацію особистості вихованця; 3) істотні деформації особистісного розвитку вихованців, зокрема низька інтелектуальна активність, особистісний і соціальний інфантилізм, певне моральне утриманство, виражена безініціативність і уникнення, розбалансованість і несформованість емоційно-вольової саморегуляції, помітно знижена комунікативна активність і труднощі у налагодженні міжособистісних контактів, наявність квазіпотреб, несформованість функцій прогнозу та цілеформування, викривлення в розвитку самосвідомості, зокрема образу Я, самооцінки і Я-концепції; недосконалість ресоціалізаційного психолого-педагогічного процесу у пенітенціарних установах: незадоволеність і немотивованість персоналу, інструментальний підхід до роботи з колоністом, недостатня укомплектованість кваліфікованими психологічними кадрами, недостатньо високий рівень взаємодії різних підрозділів колонії, інтеракційна опозиційність учасників пенітенціарного процесу [147].

Як відзначає О. Питлюк-Смеречинська, найтиповішим у пенітенціарній психології є підхід до типології засуджених, який базується на чотирьох ключових вимірах: 1) делінквентність, порушення соціалізації; 2) психопатизація, агресивність; 3) пригніченість, тривожність, невротизація; 4) психологічна незрілість, неадекватність сприйняття навколишнього. Представники усіх типів потребують виваженого індивідуально-

диференційованого підходу для успішної ресоціалізації, а неврахування цього принципу ускладнює або й унеможлиблює результативну психолого-педагогічну допомогу [166].

О. Царькова констатувала, що ресоціалізації засуджених перешкоджають такі найважливіші особливості: помітне спотворення поведінкових сценаріїв життєдіяльності, істотна зруйнованість сімейно-родинних почуттів, цінностей і настановлень, неадекватність самооцінки, інтелектуальна ригідність, низький рівень рефлексії, емпатії і соціального інтелекту, тривожність і схильність до агресивних реакцій за низького рівня самоконтролю [234].

Як ми відзначали, *гандикапізм є типовим компонентом кримінальної субкультури неповнолітніх*, адже неформальні групи засуджених у виховних колоніях мають свою систему субкультурних цінностей і відрізняються від груп із просоціальною орієнтацією чітко помітним кримінальним змістом норм і вартостей, завдяки яким якраз і відбувається їхні самоствердження, самореалізація та саморозвиток. Пенітенціарні кримінальні субкультури за способом регулювання норми диференціюються на заборонні та зобов'язальні. Традиційно найпоширенішими заборонними нормами називають такі: заборона члену групи видавати її таємниці, надавати допомогу правоохоронним органам, адміністрації пенітенціарної установи, вводити в оману «своїх», викривати («здавати») співучасників, особливо дорослих і лідерів, приховувати предмети й речі загального користування, просити адміністрацію про переведення в інший колектив без згоди групи тощо. Найпоширенішими зобов'язальними нормами є такі: ніколи не оспорювати свій статус, визнавати владу «авторитетів», бути вірним слову, захищати інтереси групи від «чужих», обов'язок вчити та знати жаргон, «чесно» грати в карти, наносити татуювання згідно з визначеним групою статусом тощо.

Гандикапізм належить до «неписаних правил» і прочитується насамперед у негативному, упередженому і зневажливому ставленні до

низькостатусних колоністів. Навіть сам факт існування особливої жорсткої стратифікації як поділу на певні верстви, касти, страти вихованців у неформальному спілкуванні містить такі компоненти, які майже наскрізно просякнуті гандикапізмом: 1) жорсткий розподіл неповнолітніх на «своїх» і «чужих» (ми – здорові, сильні, успішні, статусні, а вони – хворі, слабкі, невдахи, уатсайдери; 2) соціальне таврування (низькостатусні – «опущені», «тварі», «козли», «покидьки» тощо); 3) цілковита автономність існування кожної ієрархічної касти, страти, мікрогрупи (колоністи з психофізичними обмеженнями розглядаються як окрема дистанційована і сегрегована мікрогрупа принижених і ображених); 4) чітка і сувора субординація в міжособистісних відносинах «верхівки» і «низів» (цілковита зневага, відраза, негативне гандикапне ставлення до низькостатусніших однолітків-колоністів), жорстоке ставлення і нещадна експлуатація та утиски «низів» представниками «верхівки» (примушування слабших колоністів до виконання образливих і принизливих функцій – миття туалетів, прання шкарпеток тощо, а іноді навіть сексуальне насилля).

Симптоматикою гандикапізму є конформізм і спеціальна система жестів, знаків, якими спонукають низькостатусних колоністів дотримуватися так званих «понятій», щоб не викликати агресивну інструментальну реакцію і вребальні образи оточуючих. Унаслідок спеціально культивованої конформності підлітки з психофізичними обмеженнями через систему гандикапних ставлень відчувають вимушену низькостатусну ідентифікацію з іншими вихованцями, а також *набувають поведінкових тенденцій до зниження або й припинення розвитку власної індивідуальності, помітної втрати зовнішніх меж свого Я, відмови від самого себе.*

У підлітків-колоністів з психофізичними обмеженнями розвитку нав'язане їм статуснішими однолітками беззаперечне і суворе дотримання субкультурних пенітенціарних кримінальних традицій може призводити до знецінення власних реальних життєвих вартостей, застосування підсвідомих та ірраціональних прийомів психологічного захисту та інших пасивних

технік пристосування і пояснення собі «невідворотності» негативних ставлень до себе через гандикапізм інших вихованців.

Чітка стратифікаційна диференціація колоністів, повна ідентифікація з субкультурно-кримінальними і пенітенціарними цінностями членів групи – вихованців колонії, жорстокість, байдужість, агресія і цинізм щодо слабших, відсутність емпатії та співчутливості навіть до «своїх», хитрість, нечесність і лицемірство в стосунках з «чужими» і «слабаками» та з адміністрацією, тотальна кругова порука лише посилюють гандикапізм та виступають потужними чинниками, що ускладнюють його зниження або нейтралізацію.

Обов'язковим до врахування є, на нашу думку, те, що в умовах пенітенціарної ізоляції провідною виступає мотивація уникнення, що може переростати у «комплекс відчуження», який проявляється помітною перевагою у неповнолітніх засуджених негативних мотиваційно-афіліаційних тенденцій страху бути відкинутим, знехтуваним, проігнорованим. Бажання уникнути цього активно сприяє формуванню у колоніста негативного, ворожого ставлення до оточуючих зі слабкістю емпатійно-ідентифікаційних механізмів, а отже є запорукою високого рівня прояву гандикапізму.

У роботі з вихованцями пенітенціарного закладу слід звертати увагу на те, що їм як депривованим особам може бути притаманний моральний і правовий інфантилізм, зокрема байдуже ставлення до норм моралі і права, поблажливість до себе та нетерпимість інших, активна аморальна і протиправна поведінка.

Варто обов'язково враховувати, що пенітенціарна ізоляція характеризується депривованим хронтопом як просторовими й руховими обмеженнями, жорсткою регламентацією життєдіяльності; сенсорно-комунікативною депривацією як монотонність життєіснування, відсутність, істотине зниження доступу до інформації (сенсорний голод) або перенасичення остогидлим і одноманітним спілкуванням в обмеженому комунікативному колі; депривацією сну як порушенням ритму сну і бадьорості на рівні десинхронозу; сімейною депривацією як відірваністю від

сім'ї та іншими обмежуючими розвиток чинниками. Слід наголосити, що у підлітків-колоністів з проблемами психофізичного розвитку зауважується чи не весь спектр деприваційних обмежень, до того ж вони здебільшого ослаблені як на фізичному рівні, так і через пенітенціарну субкультуру виснажені соціально-статусно.

Важливим ракурсом для врахування є усвідомлення того, що неповносправні колоністи відчують тиск вантажу як психоемоційних переживань, пов'язаних з ізоляціонізмом внаслідок перебування у місцях позбавлення волі, так і іншим базовим потужним стресором, що викликає «збій» нормальних психологічних і фізіологічних процесів – негативним впливом гандикапізму через симптоми власної інвалідності, які перешкоджають почуватися повноцінним членом певної мікрогрупи, субкультури, популяції.

Гандикапізм виступає потужним стресіндукуючим чинником, який спричиняє у засуджених підлітків помітний психічний і поведінковий регрес, що виникає на тлі затяжної психогенної депресивної реакції. Аналіз стресогенних факторів, що детермінують психічний стан ув'язненого підлітка з обмеженнями розвитку, засвідчує неминучість переживання психологічного стресу, який чинить особливо гострий негативний вплив на його психіку та проявляється в деструктивній поведінці як результаті неадекватного самоусвідомлення. Тому важливим підходом є рання профілактика девіантних форм поведінки в умовах тюремної соціальної депривації, що зумовлена низкою факторів, зокрема й гандикапізмом (як безпосередньо в колонії, так і в минулому ще під час перебування на волі).

Вважаємо доцільним виокремити необхідність врахування ще такої специфічної ознаки, як *групування колоністів за принципами земляцтва*, в яких за географічною приналежністю об'єднуються вихідці із одного міста, району, області, регіону. На етапі пілотажу нами встановлено, що в таких гомогенних мікрогрупах (земляцтвах) випадків гандикапізму було значно менше, тобто вони не мали системного характеру і були лише спорадичними

імпульсивними проявами незадоволення, роздратування, поганого настрою високостатусних підлітків щодо однолітків-земляків з психофізичними проблемами. Це засвідчує, що гандикапізм може бути нейтралізованим за умови врахування багатьох чинників (наприклад, гомогенізація ув'язнених за принципом земляцтва) та застосування сучасних соціально-психологічних технологій.

Отож такі базальні компоненти самосвідомості, як образ Я, самоповага, самооцінка і самоприйняття депривованих підлітків-колоністів з психофізичними обмеженнями як результати неадекватного емоційно-ціннісного самоставлення через гандикапне ставлення інших вихованців характеризуються відсутністю чіткої просоціальної орієнтації на досягнення життєвих цілей, дифузним уявленням про перспективи власного майбутнього, несформованістю ціннісно-нормативних пріоритетів самореалізації на рівні блокованого пенітенціарного актуалгенезу. Звичайно, всі проблеми з формуванням сфери самосвідомості, зокрема й образу Я, несприятливо впливають на ревіталізаційні зусилля фахівців з метою гармонізації світу знедоленої ув'язненої дитини та розробки оптимістичних напрямків її подальшої поновної соціалізації.

3.2. Генетично-психологічний розвивально-тренінговий підхід до оптимізації становлення образу Я у підлітків-колоністів

Негативний і нівелюючий характер соціального ізоляціонізму, який є основною ознакою пенітенціарної системи, визнається деструктивним фактором особистісного становлення, який попри позитивні й логічно аргументовані наміри – відбування покарання за скоєний злочин, спроможний переключати онтогенез людини в дизонтогенез [57; 167; 183]. Пенітенціарний режим істотно (іноді й кардинально) впливає на життєвий шлях людини, пронизуючи його численними випробуваннями, які накладають відбиток на формування всієї психоструктури, насамперед

самосвідомості як синтезу самооцінки, образу Я, самоакцептації, Я-концепції та інших компонентів особистісної самості. Різновидові обмеження свободи набувають усіх ознак деприваційного синдрому і спотворюють як соціальну, так і індивідуальну картину світу людини, яка перебуває в ув'язненні [59].

Як зазначає О. Низовець, сучасні зарубіжні вчені (К. Роттхаус, В. Раш, І. Нейбергер та ін.) спрямовують зусилля на розробку концепції надання соціальної та психологічної допомоги неповнолітнім засудженим у місцях позбавлення волі, яка враховує психологічні механізми соціального навчання засуджених, включених у так звані «групи проживання», і передбачає застосування переважно технології когнітивно-поведінкової терапії [147].

Безперечно, *нагальною необхідністю є застосовування сучасних розвивальних соціо- і психореабілітаційних технологій, спроможних заблокувати подальшу взаємну криміналізацію особистості в колі собі подібних через мікроклімат взаємин у пенітенціарному заклад, та запропонувати шляхи, способи і засоби її успішної ресоціалізації/ревіталізації.* У контексті окресленої проблематики окремого важливого наукового статусу набуває специфіка розвитку підлітків – вихованців пенітенціарних закладів, які переживають негативне, упереджене, гандикапне ставлення до себе через певні обмеження психофізичного розвитку. Підлітки в умовах колонії переживають різнотипні форми, типи і види депривації (соціальна, комунікативна, сімейна, локомоційна та ін.) й унаслідок цього поглиблюють девіантні й делінквентні риси характеру. Пенітенціарна установа як виправно-трудова закрита закладова форма з чітко постульованими навчально-виховними (перевиховними) функціями є своєрідним експериментальним майданчиком для особи, яка скоїла злочин та відбуває покарання у місцях та умовах позбавлення волі, а отже містить цілу низку об'єктивної специфіки, що впливає на формування свідомості і самосвідомості.

Метою цього підрозділу є розкриття особливостей тренінгово-корекційної розвивальної роботи з підлітками-колоністами в контексті

ресоціалізації як комплексного ревіталізаційного (психореабілітаційного, рекреаційного, соціореабілітаційного та ін.) підходу.

Особливу складність виправлення і перевиховання засуджених з психічними аномаліями відзначає Ю. Антонян, наголошуючи, що злочинці з психічними аномаліями є найбільш дезадаптованою і відчуженою частиною правопорушників [14]. Витривалість, наполегливість, наукова добросовісність, винятковий професіоналізм повинні бути притаманні, на думку М. Дебольського, тим фахівцям, які проводять соціально-психологічні тренінги в кримінально-виконавчій системі [68]. І. Жигаренко наполягає на обов'язковому врахуванні диференційованості підходів та специфіки соціально-психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі, а серед різних ускладнюючих моментів названі особливі психофізичні стани як реакція депривованих людей на ізоляціонізм та карну природу пенітенціарної системи [80]. У функціональному контексті психологічної корекції образу Я акцентує ваних підлітків з девіантними формами поведінки Н. Панасенко пропонує використовувати насамперед рольву гру як плідний тренінговий засіб [156]. С. Бабурін вбачає в тренінговому підході дуже серйозні потенціали, насамперед як створення розвивальних психолого-педагогічних умов, що забезпечують адаптацію та реадaptaцію людей, позбавлених волі у пенітенціарній установі [16].

На підставі аналізу теоретико-емпіричних досліджень з подібної тематики нами встановлено, що однією з найтипівіших проблем підлітка в колонії виступає якраз гандикапізм – своєрідне негативне, упереджене, сегрегаційне ставлення з боку інших до нього як до людини з психофізичними обмеженнями, як до аутсайдера у системі міжособистісної комунікації, як до суб'єкта (іноді навіть об'єкта), що посідає непоціновувані статуси та відіграє ганебні й принизливі ролі [205].

Як ми відзначали, підлітки-колоністи через негативний вплив гандикапізму переживають тривожність, різноманітні страхи,

невдоволеність, перманентне відчуття небезпеки, страх за своє фізичне здоров'я тощо [126].

Для дитини, яка перебуває на вкрай складному підлітковому етапі онтогенезу і формує конструкти власної самосвідомості, зокрема різномодальну систему образів Я як спробу вибудувати певну Я-концепцію, *гандикапізм виступає одним з основних травмогенних чинників*, який гальмує всі ці процеси [127].

Процеси ресоціалізації вбачаються вкрай необхідними, проте вони неминуче ускладнюються поєднанням різних форм соціально-психологічної дезадаптації вихованців колонії, симптомами чого є підвищений рівень нейтротизму, тривожності, депресії та фрустрації через травмівний вплив гандикапізму на становлення образу Я. Така ускладнена або й патогенна ситуація потребує залучення сучасних засобів медико-психологічної реабілітації з метою вирішення проблем як психосоматичного або нервово-психічного, так і соціального походження.

Крізь призму розвивально-тренінгового підходу потрібно враховувати, що внаслідок негативного впливу гандикапізму психічні стани ув'язнених підлітків досить часто зводяться до боязкого й тривожного очікування зневажливого і знущального ставлення з боку вищестатусніших і фізично сильніших колоністів, а очікування часу звільнення перебігає в режимі когнітивного дисонансу між надією та безнадією, вірою у чудо та приреченістю. Типовими похідними модальностями проявляються апатія, фрустрація, суїцидальні наміри та інші деструктивні тенденції, що, загалом, вкрай несприятливо відображається на формуванні образу Я та істотно ускладнює ревіталізаційну діяльність фахівців.

Повсякденне інтенсивне пригнічення пенітенціарною системою базових потреб у вільному партнерському спілкуванні, численні заборони, жорстка регламентація поведінки, доволі часті випадки покарань через проступки пригнічують особистісну активність та занурюють підлітка у депресивні переживання внаслідок дії своєрідного *мега-гандикапізму*. По

суті, негативне зверхнє ставлення підліток з обмеженими психофізичними можливостями відчуває як на рівні мікрözаємин з колоністами-однолітками, так і на рівні макроспілкування, коли адміністрація (та й весь соціум) ставиться до них у чітко вираженому негативі, тобто як до малолітніх злочинців, які скоїли протиправні дії та обов'язково повинні відбутися за це покарання.

У процесі розробки концептуальних положень щодо задіяння генетично-психологічних розвивально-тренінгових підходів ми виходили з поглядів Я. Гошовського, який відзначає, що наукове обґрунтування фундаментальних психолого-педагогічних засад цілісної системи ресоціалізації підлітків засобами генетичної психології допоможе подолати негативні наслідки різновидової депривації та призведе до створення особистістю нових просоціальних намірів і прагнень і побудови якісно нової оптимістично налаштованої системи особистісних уявлень про подальше життя на свободі. Звичайно, для цього потрібні комплексні і тривалі спільні зусилля мультимодальних команд (психологи, соціальні педагоги, медико-реабілітаційні фахівці та ін.), які застосовують гуманні розвивальні технології у процесі надання ревіталізаційної допомоги підліткам з психофізичними обмеженнями, які зазнають багатоманітного тиску пенітенціарних і гандикапних чинників [59].

Основним вектором ресоціалізаційної роботи з підлітками-колоністами ми обрали базові підходи в галузі пенітенціарної психології, згідно з якими найбільш перспективним є виправлення правопорушника насамперед через наративну сповідь, справжнє покаяння, примирення (медіації) з потерпілим, що створює передумови для справжньої перебудови особистості, її подальшої успішно соціальної адаптації [143]. Гуманізація виправно-виховної системи знаходить свій відголосок у її модернізації, насамперед через розробку і запровадження м'якших мір покарання, скорочення тривалості термінів покарання, введення альтернативних до позбавлення волі мір соціального плану (наприклад, санкційовані судом

обов'язкові громадські роботи, штрафи тощо), конкретну індивідуалізацію мір покарання стосовно підлітків, які скоїли злочин.

Закономірною і майже загально визнаною тезою постає те, що ресоціалізація зводиться до принципу, згідно з яким у виправно-виховній доктрині власне каральна функція повинна значним чином поступитися місцем методам індивідуально-психологічного впливу, який базується на детальному соціально-психологічному аналізі особистості підлітка-колоніста, зокрема з психофізичними обмеженнями.

Гуманний діалог із засудженим підлітком як альтернатива авторитарній репресії обирається провідною формою задіяння ресоціалізаційних впливів та дає значно кращі результати, ніж традиційна система. Вважається, що до ресоціалізаційної роботи й участі у виховному (перевиховному) процесі в стінах колоній повинні бути залучені фахівці не лише з психології, соціальної роботи й медицини, а також і культурологи, соціологи, священнослужителі. Ресоціалізаційна робота у пенітенціарному закладі повинна здійснюватись не тільки адміністрацією, але й широким колом фахівців, які взаємодіють у межах своїх функціональних обов'язків та здійснюють просоціальні впливи на життєдіяльність колоніста, готуючи його до реінтеграції в соціум [60].

Як вважає І. Мудрак, основні ресоціалізаційні вектори успішного становлення і функціонування психореабілітаційної служби колонії можна згрупувати так: 1) соціально-адаптаційні: нормальні неагресивні стосунки в колонії та згодом у сім'ї; наявність житла і прописки на волі; наявність постійного місця роботи або забезпечення можливості його віднайдення; корисне просоціальне проведення дозвілля; підвищення загального освітнього і культурного рівня; нейтралізація та розрив зв'язків із злочинним світом; 2) змістовно-методичні: інтенсивне залучення змісту і форм психологічної, педагогічної, соціальної, медичної реабілітації; 3) організаційні: наявність команди фахівців з чіткими ресоціалізаційними завданнями; функціональна взаємодія фахівців на протокольному і

непротокольному рівнях; включеність усього колективу виправної установи в психореабілітаційний процес [140].

Ресоціалізація як зниження негативно акумульованого гандикапізму щодо особи з психофізичними обмеженнями повинна бути спрямована на нейтралізацію різноманітних травмогенних впливів, які перешкоджають неповнолітньому засудженому успішно адаптуватися до умов відбування покарання, підтримувати партнерські, недискримінаційні контакти з іншими колоністами. Слід враховувати, що психолого-педагогічні дії, спрямовані на поновну соціалізацію особи підлітка-колоніста як неповнолітнього засудженого пов'язані з подоланням суперечностей, що виникають між ним і середовищем, а також внутрішніх псуперечностей юної асоціальної особи. Потрібно відзначити, що ресоціалізаційні дії досить часто викликають численні психозахисні бар'єри з боку підлітків, породжують спалах нервово-психічного напруження, підвищуючи тим самим і без того достатньо загострений рівень тривожності, депресивності, агресивності та ускладнюючи процеси формування адекватного й збалансованого образу Я.

Ресоціалізаційна робота з метою зниження/нейтралізації негативного впливу гандикапізму на підлітків-колоністів з психофізичними обмеженнями та щодо оптимізації розвитку в них образу Я здійснювалася нами в контексті *медіально-рефлексійного тренінгового підходу* (за Я. Гошовським). Ключові тренінгові принципи базувалися на розробленій вченим генетично-психологічній розвивальній системі медіації, яка сприяє покращенню ресоціалізаційних зусиль і результатів [59] та були викладені у розробленій нами *«Програмі розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості»* (окремі зразки занять і вправ див. Додаток В).

Основні блоки медіально-рефлексійного тренінгу, який проводився з підлітками-колоністами Ковельської виховної колонії, застосовувалися поетапно та відбувалися як серійне відпрацювання цілого психореабілітаційно-терапевтичного комплексу. Сутнісною ознакою

тренінгово-ресоціалізаційної роботи було надання психологічної допомоги підліткам з психофізичними обмеженнями, які зазнавали несприятливого й знеособлюючого впливу гандикапізму й мали проблеми з самоусвідомленням, зокрема з побудовою власного образу Я.

Дуже вагомим ускладнювальним чинником було те, що всі досліджувані учасники Т-групи переживали дискомфортні психостани тривожності, депресії, фрустрації, пригніченості, невротичності тощо і посідали здебільшого вкрай низькі статусні позиції.

Ресоціалізаційна допомога колоністам упродовж відбування покарання є насамперед фаховими консультаціями, що проводяться психологами і соціальними працівниками [114]. Звичайно, найрезультативнішими є тренінгові технології, які передбачають активну участь самих засуджених у заходах щодо вироблення в них умінь і навичок самодопомоги в ускладнених ситуаціях життєдіяльності, що є досить типовими для пенітенціарного закладу.

Запроваджена нами програма тренінгу мала на меті вивчення соціально прийнятних, некримінальних способів подолання ситуацій, що виникають у підлітків з психофізичними обмеженнями, які відчують знехтуваність, занедбаність і меншовартість через гандикапне ставлення до них як до соціальних аутсайдерів та осіб з найнижчим статусом і непоціновуваними ролями в ієрархії міжособистісних взаємин.

Ключовим інформаційно-навчальним фактором була Т-група, з якою упродовж задіяння тренінгових завдань і занять застосовувалися психолого-педагогічні, соціально-педагогічні та інші методи, що сприяли побудові як оптимальних реакцій на негативний гандикапізм, так і виробленню навичок адекватнішого застосування механізмів психологічного захисту та побудови збалансованішого образу Я, а отже й адекватнішої самооцінки, стабільнішої Я-концепції, об'єктивнішого і впевненішого самоусвідомлення..

У пенітенціарному закладі ефективність психокорекційної роботи значною мірою детермінується логічною правильністю комплектування

тренінгових груп зі складноструктурованої вибірки підлітків, які відбувають покарання, мають психофізичні обмеження та перебувають у різних (у нашому випадку із гандикапними ставленнями – низьких) статусно-рольових позиціях.

Основною спрямованістю медіально-рефлексійного тренінгу була ресоціалізаційна допомога досліджуваним з метою уникнення негативних переживань унаслідок агресивного, упередженого, деструктивного, гандикапного впливу з боку інших колоністів. *Відрефлексування гандикапізму сприяє кращому самоусвідомленню підлітків та дозволяє побудувати основні конструкти адекватного й різномодального образу Я (фізичного, інтелектуального, презентованого, бажаного; реального, ідеального та ін.).*

Комплектування тренінгових груп відбувалося за принципом добровільності, однак підготовчо-сугестійна робота з колоністами – жертвами активного гандикапізму призвела до того, що всі вони були включені в тренінгово-корекційну діяльність. Оскільки важливою вимогою до учасників груп психокорекції є психічне здоров'я засуджених, то до складу груп, звичайно, не слід включати психопатичних осіб, гостро депресивних хворих, а також засуджених, які під впливом критики можуть ставати ще тривожнішими, фрустрованішими й агресивнішими. До складу Т-групи не можна включати таких «вибухових» колоністів, які в гострій критичній ситуації можуть скоїти фізичне насилля на інших учасників тренінгу.

З досвіду тренінгової діяльності у пенітенціарному закладі очевидною реальністю постає те, що *підвищений рівень нервово-психічного напруження, вербальна агресія, занепокоєння, емоційні спалахи, відмова від подальшої участі, загальний песимізм як зневіра в успіх тощо завжди мають місце в психокорективній роботі.*

Ми дотримувалися також принципу, що в Т-групу не можна залучати засуджених під загрозою дисциплінарних стягнень, покарань, тобто авторитарний підхід, культивований іноді в колоніях («засуджені (перелік

прізвищ), усі до психолога на тренінг») не використовувався, адже за своєю функціонально-організаційною суттю міг бути трактований як гандикапний.

Упродовж вивчення інших психологічних проблем у колонії в групу за неофіційним статусом зазвичай можна включати представників усіх рівнів, за винятком тих, кого дуже не поважають і нехтують навіть ті, хто перебуває на низьких статусних позиціях («скривджених», «опущених» та ін.). Для колоністів-аутсайдерів слід розробляти й запроваджувати спеціальні індивідуальні програми, зосереджені на розвиток їхньої емоційно-вольової сфери, вироблення навичок упевненості в собі, зниження патологічної конформності, піддатливості, гіперсензитивної ранимості тощо.

Вважаємо, що для учасників тренінгу, які зазнають гандикапного ставлення з боку інших з приводу власних психофізичних дисфункцій, *потрібні так звані «чисті гомогенні групи», в яких зосереджені лише ті, хто зіткнувся із сегрегаційним гандикапізмом.* Певна подібність колоністів за психологічними параметрами і проблемами (об'єкт гандикапізму) сприяє взаємній привабливості та підтримці, появі і розвитку взаємодовірливих стосунків у Т-групі, знижує перманентну тривожність, загалом істотно зменшення нейротизму та інших дискомфортних психостанів. Це істотно полегшує застосування тренінгових прийомів, спільне виконання вправ і дає змогу реального впливу на формування конструктів і модальностей образу Я та успішність ресоціалізації як поновного соціалізування в пенітенціарному закладі та після виходу з нього.

Як відзначається в дослідженнях [46; 168; 234], небажаним є включення в групу «авторитетів», адже їхній високий статус стримуватиме активність інших засуджених колоністів, пригнічуватиме і так депресивний модус свідомості, а отже негативно впливатиме на становлення образу Я. З досвіду проведення тренінгу на початкових етапах емпіричного дослідження неврахування такої закономірності спричинилося до того, що участь підлітка-«авторитета» в Т-групі призводила до парадоксів, коли реальним керівником групової тренінгової взаємодії та міжособистісного спілкування виявлявся не

психолог, а якраз авторитетний засуджений. Звичайно, що в таких випадках гандикапізм набуває лише посилення і загострення, а не знімається як негативний чинник з мережі міжособистісного спілкування підлітків.

Іншими не менш важливим фактором, який повинен обов'язково враховуватися, є ймовірна наявність у групі двох або кількох лідерів пенітенціарної субкультури й ієрархії (т.зв. «злочинної еліти»). Типовою ознакою такої композиції стає конкуренція, тому між ними можуть розпочатися суперництво, конфронтація, що мають всі шанси перерости згодом у серйозний конфлікт поза межами тренінгу (особливо з урахуванням того, що всі решта учасники Т-групи – «жертви гандикапізму»). До того ж інші учасники Т-групи, особливо ті, що піддаються гандикапному тиску, будуть почуватися неадекватно й гіпертривожно, стануть лише пасивними кількісними «одиницями» тренінгу, результати успішності якого будуть зведені нанівець. По суті, виникає ризик дубльованого гандикапізму, а не зняття його негативних наслідків.

Цілком небажано, щоб члени Т-групи відрізнялися помітно за тривалістю соціальної ізоляції та деприваційного досвіду, тобто за терміном ув'язнення, адже відомо, що колоністи з тривалішим терміном дуже ригідні і важко піддаються психологічній корекції, вони більш адаптовані та частіше схильні вдаватися до гандикапізму щодо колоністів з меншим терміном відбування покарання або «новачків». Підбір підлітків-колоністів у Т-групу потребує врахування такого особистісного чинника, як кримінально-субкультурна зараженість, індивідуально-психологічна і соціальна занедбаність засуджених.

У контексті залучення розвивально-тренінгових вправ і прийомів потрібно враховувати такі традиційно виокремлювані показники, які є своєрідними індикаторами кримінальної зараженості: кількість скоєних злочинів і інтервал часу між ними; характер злочинів (тяжкість, цинізм, жорстокість до жертви); ранній кримінальний розвиток (спецшколи, виховні колонії); відношення до злочину; ставлення до адміністрації колонії, у тому

числі до психолога (при явній неприязні складно здолати психологічний бар'єр і здійснювати психокорекційну роботу); рівень засвоєння кримінальних («злочинських») норм і солідарності з ними; соціальні зв'язки (наявність або відсутність, позитивний або негативний характер); уявлення про свої життєві плани і перспективи (реальність, спрямованість, готовність до реалізації) [36].

Вважаємо, що найоптимальніші кількісні параметри для успішного функціонування розвивально-тренінгової групи підлітків-колоністів знаходяться у межах 7-8 осіб. Такий оптимум зумовлений тим, що за меншої кількості скорочується можливість взаємного обміну наявним і набутим досвідом, а за чисельності більше десяти осіб істотно зменшується час на взаємний обмін думками, на словесну аргументацію власної позиції, зокрема щодо індивідуального переживання з приводу гандикапного ставлення. Також значно ускладнюється процес контролю й можливість індивідуально-диференційованого підходу до надто тривожних і занедбаних колоністів, що травмовані постійним гандикапізмом та ще й мають певні психофізичні обмеження.

Тренінгові заняття передбачали групову дискусію як типовий і ефективний спосіб організації спілкування між учасниками групи. Орієнтаційний ракурс і тематичне тло пропонованих варіантів дискусій зводилися до таких: *власне тематичні* як вивільнення через вербалізацію найгостріших індикаторів проблеми гандикапізму, а також щодо нагальних і найгостріших травмогенних проблем і конкретних випадків життєдіяльності в колонії; *біографічні*, коли група аналізує труднощі особистого життя окремого учасника (допенітенціарний, пенітенціарний досвід гандикапного ставлення до себе); *міжособистісні*, які дозволяли проаналізувати процес взаємодії між учасниками групи вже безпосередньо в процесі перебігу тренінгових занять.

Основними завданнями *програми медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу* були такі: навчити підлітків-колоністів розуміти

психологічні закони ефективної взаємодії спільної діяльності, спільного підходу для вирішення і зняття проблеми гандикапного ставлення до себе та побудови ключових абрисів свого образу Я; набути навичок і засвоїти вміння створювати оптимальний фон і емоційний супровід взаємодії, контролювати і використовувати власні сенсорно-перцептивні реакції та емоційні стани у процесі комунікації; навчитися адекватно сприймати і подавати інформацію (навіть травмівного чи принизливого характеру, базованого на аперцептивному гандикапному досвіді); засвоїти вміння активно й емпатійно слухати; оволодіти прийомами долавання невпевненості і переконливого впливу; навчитися продуктивно вирішувати конфліктні/самоконфліктні ситуації, зумовлені гандикапізмом; навчитися встановлювати і підтримувати паритетні зв'язки і тісний взаємодотримання під час тематичного спілкування, спрямованого на подолання негараздів, спричинених приниженнями й упередженнями з боку інших; підвищити чутливість до сприйняття і розуміння сенсорно-афективного стану співрозмовника; розширити діапазон сприймання і застосування невербальних (оптико-кінетичних, екстрапсихологічних, паралінгвістичних та ін.) способів спілкування; набути впевненої поведінки у ситуаціях нейтралізації депресивності, тривожності, меншовартості; використовувати засвоєні навички успішної самоакцептації як самоприйняття на рівні зовнішності, соціальної поведінки, ставлення до виконання справ тощо.

З метою активного ресоціалізаційного впливу на підлітків, що зазнають гандикапного ставлення, ми застосовували блок розвивальних ігор, насамперед для роботи з образами як емоційної реакції на психотравми. Помітну розвивальну користь у роботі з депривованими підлітками-колоністами відіграв блок вправ: 1) вправи на розвиток самопізнання, самоусвідомлення та формування адекватної самооцінки, усталеного образу Я, збалансованої Я-концепції; 2) вправи на оволодіння навичками конструктивного і впевненого партнерського спілкування та на вміння емпатійно слухати; 3) вправи для відпрацювання стилів психозахисного

спілкування; 4) вправи на вироблення умінь і навичок заємодіяти в парі; 5) вправи для медіаційної (примирювальної) роботи у конфліктних ситуаціях.

Ресоціалізаційні тренінгово-розвивальні впливи у контексті медіально-рефлексійного комунікативного підходу бути зорієнтовані на подолання психологічних бар'єрів неповнолітніх засуджених, які в процесі перевиховання вибудовують потужні системи власного психозахисту, що було реакцією на гандикапізм стосовно них. Соціо- і психореабілітаційна діяльність з підлітками-колоністами була спрямованою на подолання адаптаційних, смислових, емоційних, мотиваційних і комунікативних бар'єрів, що дозволило істотно знизити загальний рівень особистісної невпевненості, тривожності, сприяли побудові образу Я, впевненішого і повномірнішого самоусвідомлення та загальній успішній ресоціалізації. Застосування програми медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу значною мірою зумовило подолання негативних і травмогенних переживань унаслідок гандикапних ставлень інших колоністів, а також сприяло помітній позитивній зміні в системі цінностей, що в свою чергу оптимізувало формування детальнішого самоусвідомлення, самоакцептації, самоповаги, набуттю навичок активного спілкування та становлення збалансованішого образу Я.

3.3. Порівняння результатів виконання методик підлітками-колоністами, підлітками – вихованцями спеціальної школи-інтернату і підлітками з навчально-реабілітаційного центру

З метою вивчення психологічних особливостей становлення образу Я в гандикапованих підлітків на першому етапі формувального експерименту ми провели порівняння окремих результатів виконання застосовуваних у дослідженні методик представниками всіх трьох груп вибірки: підлітки-колоністи, підлітки – вихованці спеціальної школи-інтернату і підлітки з навчально-реабілітаційного центру. Результати були отримані внаслідок

проведення апробованого на етапі пілотажного і констатувального дослідження пакету методик (див. розділ 2).

Порівняльний підхід застосовувався для встановлення типологічних збігів-розбіжностей між процесами становлення образу Я в ситуації впливу різнотипних детермінант, зумовлених специфікою інституції (виховна колонія, спеціальна школа-інтернат, навчально-реабілітаційний центр), тобто було враховано таку закладову специфіку гандикапізму: 1) *агресивний і сегрегаційний кримінально-субкультурний гандикапізм* пенітенціарного закладу; 2) *деприваційний гандикапізм*, зумовлений психофізичними обмеженнями (насамперед слуху і зору) учнів спеціалізованого центру; 3) *міжособистісний гандикапізм*, спричинений співжиттям здорових підлітків і підлітків з вадами здоров'я в режимі інклюзії в навчально-реабілітаційному центрі.

Вважаємо, що якраз *сума неодинакових соціально-психологічних детермінант* зумовлює різне змістово-функціональне наповнення образу Я гандикапованих підлітків усіх трьох груп, надаючи специфічних відтінків і модальностей його компонентам.

У ракурсі порівняльності особлива увага була зосереджена на тих показниках, в яких спостерігаються найбільші й найістотніші статистично значущі відмінності між результатами досліджуваних усіх трьох груп (див. табл. 3.1.).

За „Тестом-опитувальником самоствавлення” (В. Столін, Л. Пантелєєв) у вихованців спеціалізованого центру і школярів з навчально-реабілітаційного центру проявився показник „самоінтерес” (α 0,01), тоді, як у гандикапованих колоністів він не зауважений. У гандикапованих колоністів цей показник не проявився, що засвідчує відсутність самозацікавлення і надання переваги іншим «показниковим» тактикам і стратегіям.

Низький рівень самоповаги найбільш характерний для колоністів і вихованців спеціалізованого центру, що зумовлено як специфікою пенітенціарного закладу у першому випадку, так і топологічною концентрацією підлітків з

вадами здоров'я у стінах спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку у другому випадку.

Таблиця 3.1

Результати виконання експериментальних завдань підлітками з виховної колонії, спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру

Методика	Показники, які порівнюються	Типи гандикапованих підлітків				
		Коло-ністи	Вихованці спец. інтернату	Учні інклюз. класів ЗОШ	t-критерій Ст'юдента	α
«Тест-опитувальник самоствл.» (В. Столін, Л. Пантелєєв)	самоінтерес		4,3	4,9	2,65	0,01
«Шкала самоповаги» (М. Розенберг)	низький рівень самоповаги	5,2	7,9		3,10	0,01
«Метод багатоаспект. квантифікації міжособист. взаємин» (Т. Лірі)	поступливість-боязкість-пасивна покора	11,2	6,1		3,84	0,001
	вимогливість-непримирен.-жорстокість	7,3		10,1	2,95	0,01
	добросердечн.-несамостійність-конформність		11,3	6,1	5,75	0,001
	довірливість - слухняність - залежність		13,5	10,6	3,41	0,01
	безкорислив.-чутливість - жертвовність		12,2	6,9	6,87	0,001

Продовження таблиці 3.1

«Методика діагн. рівня невротизації» (Л. Вассерман)	високий рівень невротизації	7,9		3,5	5,52	0,001
«Шкала тривожності» (А. Прихожан)	міжособистісна тривожність	18,7		14,6	3,68	0,001
	самооцінна тривожність		10,3	13,7	3,39	0,01
«Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності» (Д. Рассел, М.Фергюсон)	високий рівень самотності	7,7	2,9		4,98	0,001
«Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойко)	агресія	5,3		6,9	2,11	0,05
	уникнення	11,3	7,2		5,18	0,001

За результатами „Методу багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі) зауважуємо спільні тенденції у колоністів і вихованців спеціалізованого інтернату лише за показником „поступливість – боязкість – пасивна покора” (α 0,001), а також їхню подібність до підлітків з інклюзивних класів навчально-реабілітаційного центру за показником „вимогливість – непримиренність – жорстокість” (α 0,01). Спільними рисами, що впливають на становлення образу Я підлітків із спеціалізованого інтернату і підлітків з навчально-реабілітаційного центру виявилися такі: „доброчесність – несамостійність – конформність” (α 0,001) „безкорисливість – чутливість – жертвовність” (α 0,001) і „довірливість – слухняність – залежність” (α 0,01). Безперечно, спостерігається помітне переважання рис доброчесності,

емпатійності й альтруїзму в образі Я гандикапованих підлітків, що виховуються в умовах різновидової (соціальної, сенсорної та ін.) депривації. У дітей з вадами розвитку з навчально-реабілітаційного центру внаслідок реінтеграції в інклюзивні класи ситуація видається дещо кращою і не такою ускладненою (правда, зі своїми специфічними ознаками).

Зауважимо, що показник „високий рівень невротизації” (за „Методикою діагностики рівня невротизації” (Л. Вассерман)) (α 0,001) як негативний чинник становлення образу Я проявився у підлітків-колоністів та у підлітків з навчально-реабілітаційного центру, що зумовлено особливою нервово-психічною напруженістю як у пенітенціарному закладі (згадувана нами „парадигма колонії”), так і навчально-реабілітаційному центрі, де діти з вадами здоров’я переживають за свій імідж серед здорових однолітків.

Подібне відзначаємо і на рівні показника „міжособистісна тривожність” (за „Шкалою тривожності” (А. Прихожан)) (α 0,001), який статистично значущий для цих двох груп досліджуваних, тоді як показник „самооцінна тривожність” (α 0,001) – вагома компонента становлення образу Я, проявився у вихованців спеціалізованого центру та у підлітків з інклюзивних класів навчально-реабілітаційного центру. Дифузність самоакцептації в гандикапованих вихованців пенітенціарного закладу породжує певну байдужість до самооцінювання зовнішності й загальної рецепції самого себе, тому й рівень самооцінної тривожності в депривованих колоністів істотно нижчий, ніж в однолітків з інших двох груп.

Цікавим видається результативне переважання в гандикапованих підлітків (колоністи і вихованці спеціалізованого центру) показника „високий рівень самотності” (за „Методикою діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності” (Д. Рассел, М.Фергюсон)) (α 0,001). Насамперед це свідчить про негативний вплив гандикапізму і всього режиму інституційної депривації на становлення самосвідомості неповносправних підлітків, на їхні невпевнені і боязкі спроби самоствердитися, незважаючи на жорстку й нівелюючу авторитарну гіперсоціалізацію. Чинник самотності, усамітненості,

«внутрішньої робінзонади» негативно впливає на формування стабільного образу Я-реального в підлітків, що виховуються в цих дитячих навчальних закладах закритого типу (особливо ж у пенітенціарній установі).

За „Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко)) теж проявилися цікаві відмінності, зокрема агресію як механізм психозахисту (показник „агресія”) (α 0,05) вважають за краще застосовувати гандикаповані підлітки з колонії та навчально-реабілітаційному центрі, тоді як механізм „уникнення” (α 0,001) характерний здебільшого колоністам і вихованцям спеціалізованого інтернату. Відповідним чином забарвлюється і функціональна семантика їхнього образу Я.

Загалом, порівняльний аналіз результатів підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру дозволяє зробити висновок про специфічність розвитку їхнього образу Я, що пояснюється детермінуючим впливом різновидових позбавлень і психоемоційного (або й фізичного) тиску на процес творення впевненого, самостійного, виваженого, багатогранного образу власної самості, а не внаслідок негативного агресивного, загрозливого, зневажливого і меншовартісного ставлення з боку мікро- і макродовкілля.

Найскладніше перебігає процес становлення образу Я у гандикапованих підлітків з пенітенціарного закладу. У зв'язку з необхідністю поглибленого вивчення якраз цієї специфічної вибірки в межах виконання завдань дослідження нами було проведено формувальний експеримент.

3.4. Організація та результати формувального експерименту

Отож для повномірного забезпечення ключових концептуальних теоретико-емпіричних ліній дослідження, насамперед з метою досягнення позитивного ревіталізаційного ефекту – зниження негативного впливу гандикапізму як упередженого ставлення до людей з вадами розвитку

(особливо ж у гнітючому мікрокліматі пенітенціарної субкультури), нами було проведено формувальний експеримент.

За статевим складом рекрутована вибірка була гомогенною (хлопці підліткового віку – вихованці пенітенціарного закладу „Ковельська виховна колонія”) склали 50 осіб (експериментальна група (n=25) та контрольна група (n=25)).

Основні змістово-функціональні вектори формувального експерименту були побудовані з урахуванням засадничих принципів і положень розробленого нами генетично-психологічного розвивально-тренінгового підходу до оптимізації становлення образу Я у підлітків-колоністів (докладніше про це див. підрозділ 3.2) [126; 127; 128].

Формувальний експеримент з підлітками-колоністами перебігав триетапно: 1) рекрутація експериментальної та контрольної груп досліджуваних та їхнє попереднє тестування відбувалося на підготовчому етапі; 2) проведення тренінгових занять з досліджуваними вихованцями пенітенціарного закладу, що входили до експериментальної групи, здійснювалося на основному етапі; 3) повторне тестування всієї вибірки, аналіз та якісна інтерпретація отриманих завдяки формувальному впливові результатів, відбувалися на завершальному етапі дослідження.

Згідно зі спеціально розробленою програмою з досліджуваними колоністами, які входили до експериментальної групи (ЕГ), відбувалося проведення обов'язкових емпіричних процедур формувального експерименту. Згодом після закінчення психотренінгових занять усім колоністам з експериментальної та контрольної груп знову було запропоновано пакет психодіагностичних методик, який відповідав змістовому наповненню того пакету методик, який ми використовували і на констатувальному етапі експерименту („Тест-опитувальник самоствавлення” (В. Столін, Л. Пантелєєв), „Шкала самоповаги” (М. Розенберг), „Тест самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова), „Метод багатоаспектної квантифікації

міжособистісних взаємин” (Т. Лірі), методика „САН (самопочуття, активність, настрої)”, „Методика діагностики рівня невротизації” (за Л. Вассерманом), „Методика діагностики особистісної тривожності” (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна), „Діагностика особистісної тривожності” (А. Прихожан), “Методика діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності” (за Д. Расселом, М. Фергюсоном), „Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко)) (детальніше див. підрозділ 2.1).

Процес здійснення якісної інтерпретації та порівняльний аналіз окремих показників методик був підпорядкований *основному критерію* – до і після *формульовано-корекційного впливу*.

Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками-колоністами з ЕГ (за „Тестом-опитувальником самоствавлення” (В. Столін, Л. Пантелєєв)).

Унаслідок проведення тесту на вивчення особливостей самоствавлення досліджувані гандикаповані колоністи, що входили до ЕГ, проявили таку основну тенденцію – агресивно-психозахисну самотність, зокрема на рівні домінуючого прояву показника „глобальне самоствавлення”.

Безпосередній аналіз виокремлених трьох рівнів самоствавлення, які різняться між собою мірою узагальнення: 1) глобальне самоствавлення; 2) самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуванням ставлення до себе; 3) рівень конкретних дій (готовностей до них) у ставленні до свого Я (самовпевненість, ставлення до інших, самосприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння), дозволив встановити, що гандикапованим колоністам характерний другий рівень самоствавлення, тобто їм притаманна цілком закономірна для всієї підліткової популяції вікова норма – прагнення до самоповаги, бажання відчувати аутосимпатію, мати самоінтерес як багатоманітне зацікавлення своїм Я (фізичним, соціальним, жаданим, презентованим тощо). Однак у контексті пенітенціарної субкультури підлітки з вадами здоров’я переживають цілу низку різномодальних принижень,

гостро відчувають зневагу і знехтуваність, тому це аутосимпатійне самоствавлення має насамперед психозахисне призначення («мене не сприймають і ображають інші, тому я прагну пізнати самого себе, щоб полюбити себе і бути цікавим самому собі, тобто відгородитися від їхніх поганих ставлень»). Звичайно, показовим тут виступає один дуже істотний компонент „очікуванням ставлення до себе”. У жорсткій «парадигмі колонії» такі очікування розбиваються до цинізму, агресії, байдужості і нехтувальної поведінки вищестатусніших однолітків, тому мають тривожно-депресивне забарвлення, а *завдяки гандикапній сутності таких очікувань-ставлень неповносправна дитина намагається сховатися й усамітнитися*. До прочатку проведення розвивально-корекційної роботи підлітки-колоністи проявили такі результати: глобальне самоствавлення – 26 %; самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом і очікуванням ставлення до себе – 51 %; рівень конкретних дій (готовностей до них) у ставленні до свого Я (самовпевненість, ставлення до інших, самосприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння) – 23 %.

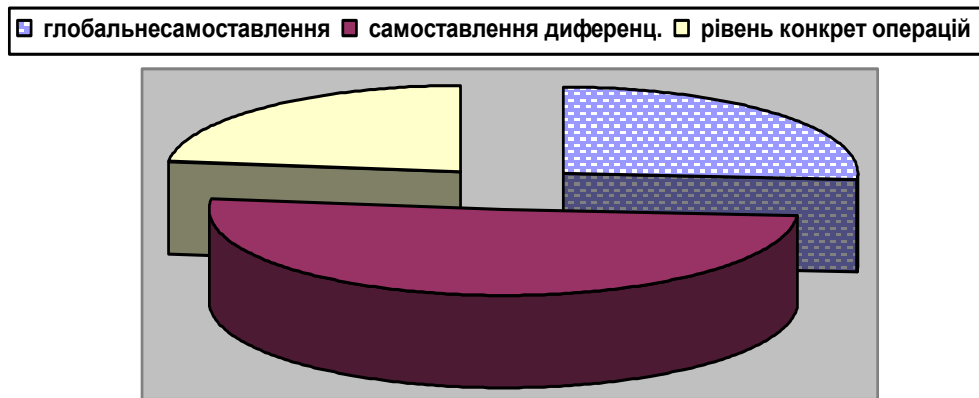
Продемонстровані гандикапованими підлітками з ЕГ результати за цією метою до і після проведення корекційної роботи відображені на рис. 3.1 і рис. 3.2.

Формувальні впливи на гандикапованих колоністів з вадами здоров'я, які демонстрували описані вище очікувально-психозахисні стани й інтенції щодо власного самоствавлення, а ще й до того ж мали найнижчі соціометричні індекси, за допомогою розвивально-тренінгових занять були зорієнтовані на оптимізацію процесів творення їхньої образовості та побудову впевненого і багатогранного образу Я на підставі функціонального саморуку до самозмін.

Внаслідок цього після задіяння і тривалої роботи у Т-групі результати досліджуваних змінилися.

Слід відзначити, що відсоток гандикапованих колоністів, зорієнтованих на набуття глобального самоствавлення, змінився нзначним чином (було 26 %, стало 29 %). Правда, досліджуваних із диференційованим

самостваленням зменшилося на 10 %, вочевидь, через «перетікання» до рівня конкретних операцій.

Рис. 3.1. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Тестом-опитувальником самоствалення” (В. Столін, Л. Пантелєєв)) (%)

Ревіталізаційним успіхом стало кількісне збільшення підлітків, які продемонстрували спроможність до конкретних комунікативно-операційних дій у ставленні до свого Я, що проявилось як підвищення самовпевненості, адекватніше і впевненіше ставлення до інших, покращення самосприйняття, збільшення самопослідовності, зменшення схильності до самозвинувачення, а також якісно позитивне збільшення тенденцій до самоінтересу і саморозуміння. Після участі у тренінгових заняттях кількість підлітків, спрямованих на вироблення в себе реального конкретно-функціонального підходу до позитивної зміни власного Я, зріс на 7 % (було 23 %, стало 30 %).

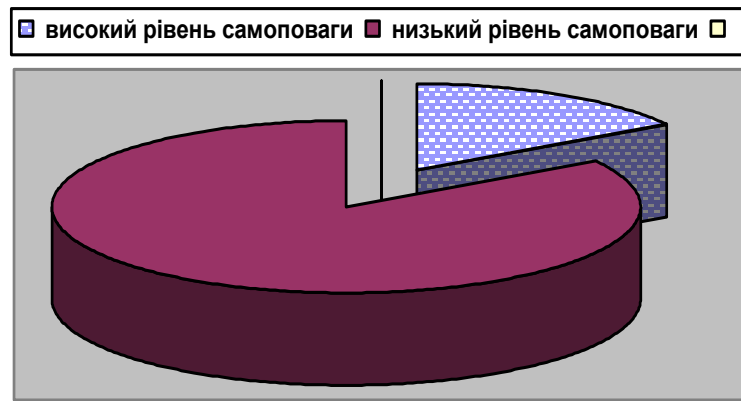
Рис. 3.2. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Тестом-опитувальником самоствалення” (В. Столін, Л. Пантелєєв)) (%)

Узагальнюючи, можемо констатувати позитивні тенденції, адже зміна пасивних, психозахисних, усамітнювальних тактик і стратегій у побудові образу Я неповносправними дітьми відбулася в напрямку оволодіння ними інструментальним баченням активнішого і впевненішого спілкування із самим собою та з однолітками, а отже здійснилось усвідомлення власного екзистенційного потенціалу в адаптації до несприятливих умов та виживання в них, зокрема й за допомогою побудови ціліснішого і впевненішого образу фізичного та соціального Я (звичайно, насамперед через підвищення розуміння необхідності глобального самоствавлення за допомогою конкретних реальних дій).

У досліджуваних підлітків з КГ істотних змін не виявлено.

Результати виконання експериментальних завдань підлітками з вадами здоров'я, які перебувають у пенітенціарному закладі, з ЕГ (за „Шкалою самоповаги” (М. Розенберг)).

Завдяки проведенню цієї методики було встановлено (як, до речі, й на етапі констатувального експерменту) переважання низького рівня самоповаги у підлітків-колоністів з вадами здоров'я. Лише 16 % досліджуваних проявили високий рівень самоповаги, тоді як 84 % неповносправних дітей мають низький рівень самоповаги (див. рис. 3.3). Звичайно, що таке базальне утворення особистісної самосвідомості має визначальний вплив на формування різномодального образу Я. На нашу думку, це зумовлено насамперед субкультурними пенітенціарними умовами, де культивується агресивне дискримінаційне, сегрегаційне та гандикапне ставлення до інвалідизованих людей та до однолітків-аутсайдерів, які відзначаються певними психофізичними обмеженнями і мають найнижчий соціометричний індекс, посідаючи знехтувані статуси та відіграючи принизливі ролі.

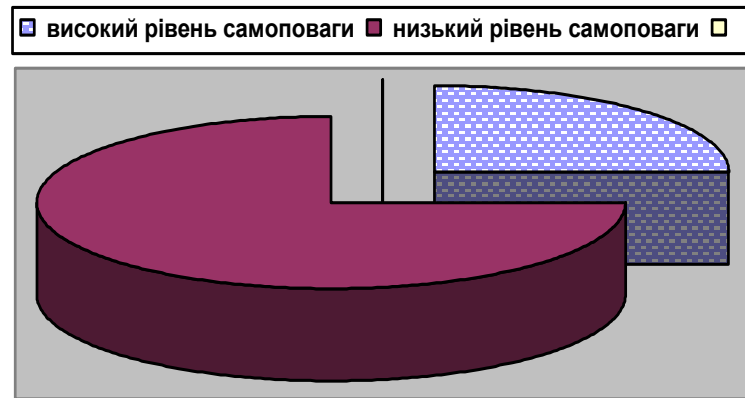
Рис. 3.3. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Шкалою самоповаги” (М. Розенберг)) (%)

Після проведення тренінгових занять відбулися деякі зміни, однак не настільки істотні, як прогнозувалося нами, що зумовлено, вочевидь, глобальністю феномену самоповаги. Як багатоконпонентне психологічне утворення самоповага, що синтезує почуття власної гідності, самоуявлення про особистісні і соціальні виміри Я-концепції та є мірилом ставлень інших щодо себе і своєрідним „обладунком”, здатним захистити від невдачі, неуспіху тощо, в підлітків-колоністів, які мають вади психофізичного розвитку, детермінована пенітенціарністю, а отже є блокованою, депривованою і пригніченою.

Зміни щодо збільшення кількості колоністів з високою самоповагою зафіксовані на рис. 3.4 і, як ми зазначали, вони є недостатньо істотними та відображають складність підняття і підтримки підлітком з вадами здоров'я тенденцій поваги до самого себе в умовах соціальної ізоляції, де домінують кримінально-субкультурні стереотипи поведінки, зокрема у варіанті гандикапності щодо інших, слабших, неповносправних.

Кількість підлітків з високою самоповагою зросла на 9 % (було 16 %, а стало 25 %), однак істотне зростання показників „глобальне самоствавлення” та „рівень конкретних дій (готовностей до них) у ставленні до свого Я (самовпевненість, ставлення до інших, самосприйняття, самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння)”, зафіксоване за „Тестом-опитувальником самоствавлення” (В. Столін, Л. Пантелєєв), свідчить, що відбулося латентне накопичення готовності до змін, які простежуються на

рівні оптимізації інших параметрів самосвідомості, а тому цілком можуть бути ймовірними з плином часу у відтермінованому майбутньому. По суті, четвертина досліджуваних гандикапованих дітей все ж таки має високий рівень самоповаги, що трактується нами як дещо статичний, але все ж таки поступ для набуття почуттів високої поваги до себе як запоруки творення збалансованішого й оптимістичнішого образу Я.

Рис. 3.4. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Шкалою самоповаги” (М. Розенберг)) (%)

Слід відзначити, що істотних змін з розвитком самоповаги як фундаментального компоненту творення образу Я у досліджуваних з КГ не виявлено.

Результати виконання експериментальних завдань підлітками-колоністами, що входили до ЕГ (за „Тестом самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова))”.

Емпіричне вивчення самоакцептації як різнобічного самоприйняття депривованої особистості колоніста дозволило детальніше і проникливіше з’ясувати специфіку становлення його самості, зокрема й образу Я. Сума всіх показників дала уявлення про шкалу S, що вимірює інтегральний образ Я, складовими якого є сприймання власних якостей і ставлення до них у вихованців пенітенціарного закладу не проявилася (як, до речі, і на рівні факторного аналізу ще на етапі констатувального експерименту), що є доказом особливої складності формування самоусвідомлення в дитини

підліткового віку з девіантно-кримінальним минулим, пенітенціарним теперішнім та ще й з певними вадами психофізичного розвитку. Фрагментарність самоусвідомлення, непослідовність у засвоєнні механізмів соціальної атрибуції та побудови на підставі цього конгруентного і збалансованого образу Я виступає характерною ознакою розвитку самосвідомості колоністів.

Дуже цікавим і симптоматичним є прояв показника „шкала прийняття своєї зовнішності” (12 %), що вимірює ступінь задоволеності своєю зовнішністю, індивідуальність у зовнішності та уособлює систему самоставлень до власної тілесності, фізичного образу Я.

Підлітки з психофізичними обмеженнями болісно і травмогенно сприймають власні недосконалості, а у випадку зневажливо-гандикапного ставлення стараються або застосувати механізми психологічного захисту, або сховатися, замаскуватися у варіанті самовтечі у власний внутрішній світ, який переповнений як ілюзорністю і мріями про інші образи власного тіла (кращого, здорового, досконалого, фізично витривалого тощо), так і злістю та заздрістю щодо сильніших, здоровіших і статусніших однолітків. Тому на протигагу закономірностям підліткового онтогенезу, який передбачає особливе зацікавлення дітей цього віку своєю зовнішністю через активний пубертат і почуття дорослості, колоністи демонструють низько виражену заінтересованість власним тілом, а отже досить високий рівень неприйняття себе (так звана, негативна самоакцептація, коли людина сприймає себе у світі інших, однак має проблеми із самоприйняттям, демонструючи неприйняття себе, наприклад на рівні зовнішності). Звичайно, це може тісно межувати з появою підліткових комплексів, насамперед комплексу дисморфофобії як нелюбові до власного тіла, зовнішності через тиск уявлюваного образу «гидкого каченяти».

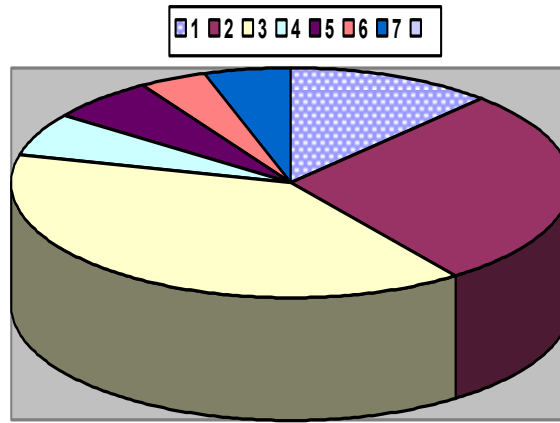
Колоністи проявили на високому рівні особистісної значущості для них показника „шкала емоційної концентрації” (28 %), який вимірює рівень опіки й надмірної вимогливості, що інтерпретовано нами як сигнал про переживання через надмірну авторитарну гіперсоціалізацію та майже тотальний контроль їхньої поведінки. Регламентованість розпорядку дня,

дисциплінарні покарання за невиконання вимог адміністрації, можливі знущання і побої з боку статусніших однолітків та інші емоційно-функціональні концентрації наділяють образ Я гандикапованих підлітків рисами замкнутості, невпевненості, боязкості, тривожності, депресивності, тобто бажання уникнути цього забарвленого прямим і опосередкованим гандикапізмом тиску. Отож закономірним є і високий прояв показника „шкала уникнення” (39 %) як доказ бажання колоністів сховатися через відчуття постійної знехтуваності і занедбаності. Такі показники, як „шкала прийняття характеру” (6 %) і „шкала поведінки” (6 %) проявилися на невисокому рівні відсоткової значущості. „Шкала ставлення до виконання справ” (4 %), яка вимірює ступінь задоволеності своєю діяльністю, відповідальність, упевненість у своїх силах, відсутність тривожності щодо справ і „шкала акцептації” (5 %) теж мали неістотне процентне вираження у гандикапованих колоністів. Відповідним чином нами враховувалася сума всіх показників, адже їхнє поєднання важливе для становлення самості та побудови конструктів самоприйняття, самоствердження показник, як „шкала загальної самоакцептації”.

Різномірне проявлення всіх показників дозволило звести їх у сумарний базальний показник „шкала S” як інтегральний образ Я, компонентами якого є сприймання власних якостей і ставлення до них („шкала загальної самоакцептації”). Загалом, можна констатувати досить складний і занедбаний стан самоусвідомлення і самоприйняття (отже й образу Я) у депривованих гандикапованих підлітків-колоністів, які мають вади здоров'я.

Встановлена нами тенденція у становленні образу Я в неповносправних колоністів, які зазнають гандикапізму, зводиться до визнання таких пріоритетів – через надмірний емоційний тиск та гіперопіку у варіанті авторитарної гіперсоціалізації (форсованої ресоціалізації, інтенсивного перевиховання тощо) („шкала емоційної концентрації”) відбувається процес усамітненого маскуванню як спроба уникнення тиску інших і насамперед гандикапних ставлень („шкала уникнення”).

Описані результати проілюстровані на рис. 3.5.

Рис. 3.5. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Тестом самооцінки підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова)) (%)

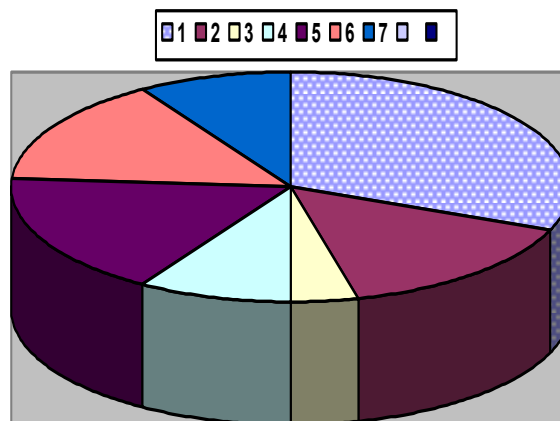
Примітка: 1 – шкала прийняття своєї зовнішності; 2 – шкала емоційної концентрації; 3 – шкала уникнення; 4 – шкала прийняття характеру; 5 – шкала поведінки; 6 – шкала ставлення до виконання справ; 7 – шкала акцептації.

Після задіяння формувальних впливів як програмних ревіталізаційних тренінгово-розвивальних зусиль відбулися зміни, які засвідчили певне покращення стану справ. Найпомітнішим позитивним зміщенням був сумарно якісніший прояв у гандикапованих колоністів з ЕГ показників „шкали S” (вимірює інтегральний образ Я, складовими якого у свою чергу є сприймання власних якостей, рис і властивостей та ставлення до них, тобто якісно інший прояв „шкали загальної самооцінки”). Істотним позитивом було зменшення кількості дітей, які демонструють внутрішньоособистісне уникнення й усамітнення як своєрідний механізм психологічного захисту, самовтечі як від виснажливого пенітенціарного мікроклімату, так і від знаважливих гандикапних ставлень (показник „шкала уникнення”). Відбулося дуже помітне зменшення їхньої кількості (було 39 %, стало 4 %), що переконує в результативності розвивальних тренінгових занять для підлітків з вадами здоров’я, які відбувають покарання в пенітенціарному закладі. Завдяки ревіталізаційним зусиллям цілком можливою стала суттєва нейтралізація почуттів знехтуваності, занедбаності, що характерні таким дітям, а отже зросла їхня впевненість у можливості побудови успішної самооцінкової атрибуції та гармонійнішого образу Я. Відзначимо, що на

19 % збільшилася кількість учасників ЕГ, які приймають свою зовнішність (було 12 %, стало 31 %), та на 13 % зменшилося дітей, що переживають надмірну емоційну концентрацію на собі з боку інших (28 % проти 15 %). На 4 % збільшилося колоністів, які відчують дисбаланс між ставленнями до них на рівні випадковості і любові (показник „шкала акцептації”), на 3 % спостерігаємо зростання показника „шкала прийняття характеру” (було 6 %, стало 9 %). Досить істотно змінилися такі вектори самоакцептації, як „шкала ставлення до виконання справ” (було 4 %, а стало 15 %) і „шкала поведінки” (було 6 %, а стало 17 %).

Результати гандикапованих підлітків з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи відображені на рис. 3.6.

Помітних змін зі станом самоакцептації в гандикапованих підлітків з контрольної групи не виявлено. Правда, на 2% збільшилося колоністів, які краще рецептують свою зовнішність („шкала прийняття своєї зовнішності”), однак це очевидні наслідки вікової психогенези й динаміки підлітковості, зокрема флуктуації самоприйняття.

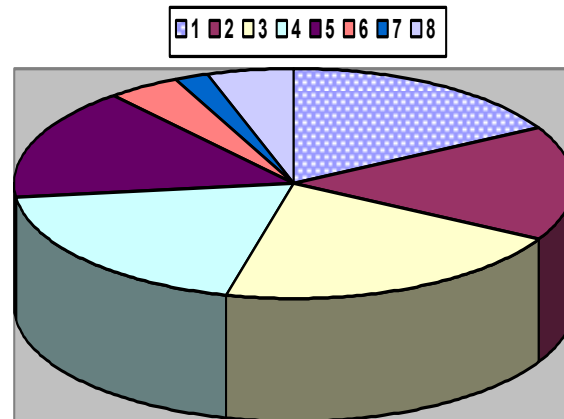
Рис. 3.6. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Тестом самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова)) (%)

Примітка: 1 – шкала прийняття своєї зовнішності; 2 – шкала емоційної концентрації; 3 – шкала уникнення; 4 – шкала прийняття характеру; 5 – шкала поведінки; 6 – шкала ставлення до виконання справ; 7 – шкала акцептації.

Результати виконання експериментальних завдань підлітками з вадами здоров'я, які перебувають у пенітенціарному закладі, з ЕГ (за

„Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі).

До початку задіяння формувальних впливів значна частина досліджуваних колоністів з ЕГ демонструвала амбівалентні психостани як уособлення помітної особистісної дихотомії в презентації власних уявлень про себе та своє ідеальне Я. (Результати відображені на рис. 3.7).

Рис. 3.7. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі)) (%)

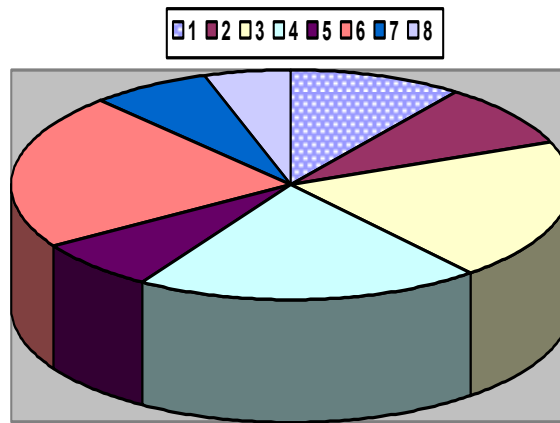
Примітка: 1 – вимогливість – непримиренність – жорстокість; 2 – лідерство – владність – деспотизм; 3 – добросердечність – несамостійність – конформність; 4 – безкорисливість – чутливість – жертовність; 5 – поступливість – боязкість – пасивна покора; 6 – впевненість – самовпевненість – самозакоханість; 7 – скептицизм – упертість – негативізм; 8 – довірливість – слухняність – залежність.

Перебуваючи в гнітючому мікрокліматі пенітенціарного закладу підлітки проявили високий відсотковий масив таких показників, як „вимогливість – непримиренність – жорстокість” (17 %), „лідерство – владність – деспотизм” (16 %), „добросердечність – несамостійність – конформність” (21 %), „безкорисливість – чутливість – жертовність” (19 %) та „поступливість – боязкість – пасивна покора” (16 %). Всі інші показники із восьми октант за цією методикою проявилися лише в 11 % досліджуваних, тому основний інтерпретаційний наголос ми зробили якраз на відзначених вище показниках. Вважаємо, що в силовому пенітенціарному субкультурно-кримінальному мікродовкіллі гандикаповані підлітки на рівні проєкції (уявлення про своє ідеальне Я) демонструють прагнення до непримиренності

і жорстокості, владності і деспотизму, тобто бажання мати ті психологічні риси й ознаки, що притаманні їхнім вищестатуснішим здоровим одноліткам.

Перманентне відчуття себе в образі приниженого, ображеного і знехтуваного спонукає депривованого неповносправного підлітка до бажання бути сильним, владним і навіть жорстоким до своїх кривдників, а також бути лідером, владною і сильною особистістю, «авторитетом» у прямому і переносному значенні цього слова в пенітенціарній семантиці. Однак психофізичні обмеження, найнижчий статусно-рольовий імідж, постійний тиск гандикапізму спонукають проявляти колоністів реальні психотипічні особливості, тому їм притаманні добросердечність і чутливість, несамостійність і конформність, а також боязкість, поступливість і пасивна покора. Впадає у вічі те, що показник „лідерство – владність – деспотизм” і показник „поступливість – боязкість – пасивна покора” проявилися в однакової кількості гандикапованих досліджуваних – по 16 %. *Такі роздвоєння і поляризація є основною симптоматикою і базовою тенденцією становлення їхнього образу Я.*

Після участі у Т-групі досліджувані гандикаповані колоністи проявили дещо інші результати (див. рис. 3.8), які засвідчили певний поступ у сприятливішому та впевненішому творенні власного образу Я. Насамперед слід відзначити, що найвищий відсотковий рівень прояву набрав показник „впевненість – самовпевненість – самозакоханість” (22 %), тобто відбулося збільшення на 18 %. Майже на такому ж рівні залишилися показники „добросердечність – несамостійність – конформність” (20 %), „безкорисливість – чутливість – жертвовність” (20 %), проте істотно зменшилося гандикапованих дітей, які боязкі та схильні до пасивної покори (показник „поступливість – боязкість – пасивна покора” (було 16 %, а стало 7 %).

Рис. 3.8. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі)) (%)

Примітка: 1 – вимогливість – непримиренність – жорстокість; 2 – лідерство – владність – деспотизм; 3 – добросердечність – несамостійність – конформність; 4 – безкорисливість – чутливість – жертовність; 5 – поступливість – боязкість – пасивна покора; 6 – впевненість – самовпевненість – самозакоханість; 7 – скептицизм – упертість – негативізм; 8 – довірливість – слухняність – залежність.

Також знизилася відсоткове навантаження таких показників, як „вимогливість – непримиренність – жорстокість” (17 % проти 10 %) та „лідерство – владність – деспотизм” (16 % проти 9 %). Участь у розвивальних тренінгових заняттях, комунікативно-рефлексійні медіації між учасниками Т-групи знизили показники жорстокості, владності, деспотизму (тобто навіть у проєкціях зменшилось усвідомлення гандикапованими колоністами тиску цих негативних рис на власне Я). Такі показники, як „скептицизм – упертість – негативізм” (5 %), „довірливість – слухняність – залежність” (7 %) теж змінилися неістотно, що засвідчує потужну конформність і полізалежність депривованих гандикапованих колоністів, а отже й певну консервативність у побудові образу Я.

Ключовою зміною стало набуття підлітками з вадами здоров'я відчуттів упевненості і самовпевненості (аж до самозакоханості), однак помітна все ж роздвоєність і конформність самоусвідомлення, що потребує додаткових ревіталізаційних зусиль.

Серед досліджуваних з КГ істотних статистично значущих змін не встановлено.

Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками-колоністами з ЕГ (за методикою „САН (самопочуття, активність, настрої)”) дозволили встановити низький і нестабільний рівень самопочуття, пригнічену активність та розбалансований і з перепадами настроїв у досліджуваних, які піддаються негативному впливу гандикапізму та перебувають у субкультурно-кримінальних реаліях пенітенціарного закладу. Після тренінгових занять відбулися позитивні зміщення як у настроєвій гамі почуттів, так і в активності, оскільки всі учасники Т-групи адаптувалися до розвивально-корекційних вправ і закономірно були значно активнішими, ніж на їхньому початкові. Проте самопочуття в них фіксувалося амібвалентно, тобто «мені стало нібито краще, а, можливо, і ні», «я відчуваюся краще, ніж було, але не дуже краще» тощо). Образ Я в такому режимі формується досить складно, проте деякі загальні позитивні зміни відбулися – досліджувані активніше і з кращим настроєм приходили на тренінгові заняття та почувалися впевненішими і задоволенішими.

Гандикаповані підлітки з КГ продемонстрували відсутність змін у своїх самопочутті, настрої та активності.

Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками-колоністами з ЕГ (за „Методикою діагностики рівня невротизації” (за Л. Вассерманом)).

Гандикапізм як негативно-упереджене й погордливо-зневажальне ставлення до людей з вадами розвитку однозначно зумовлює високий рівень невротизації, тому він був встановлений у 87 % досліджуваних.

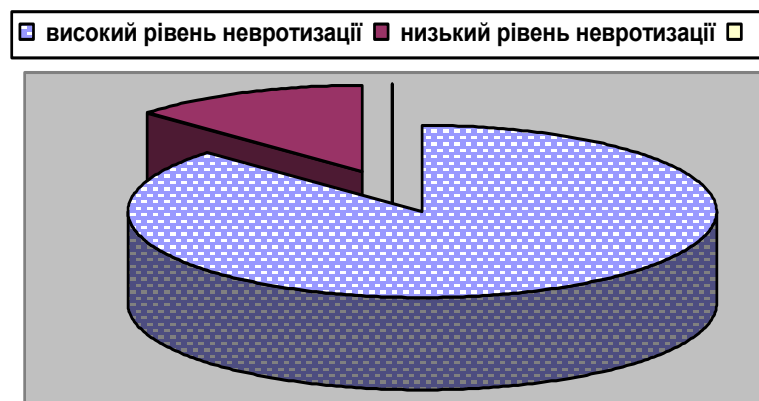
Учасники Т-групи демонстрували чітко виражену емоційну збудливість, цілу гаму негативних переживань, зокрема високу тривожність, підвищену нервово-психічну напруженість, помітний неспокій, не вдавану, а справжню перманентну розгубленість, внутрішньо масковану роздратованість тощо.

У медіально-рефлексійних вправах вони проявляли безініціативність, яка сигналізувала про блоковані переживання, пов'язані з постійним

пригніченням і незадоволенням бажань. Це фіксувалося також на рівні іпохондрійної фіксації на власних соматичних відчуттях і особистісних (насамперед на рівні зовнішності) недоліках, знаходило відображення у численних комунікативно-перцептивних труднощах та доволі частих інтеракційних ступорах упродовж тренінгового спілкування. Загалом, їм були притаманні виражена соціальна боязкість, конформізм, пасивність і боязкість у взаєминах. Організмична депривація як усвідомлення гандикапованими неповносправними колоністами власної нетиповості, неподібності, інакшості і меншовартності через власну «потворність» були як гальмівними чинниками тренінгового спілкування (і ревіталізації загалом), так і суттєвими перепонами для успішного становлення образу Я.

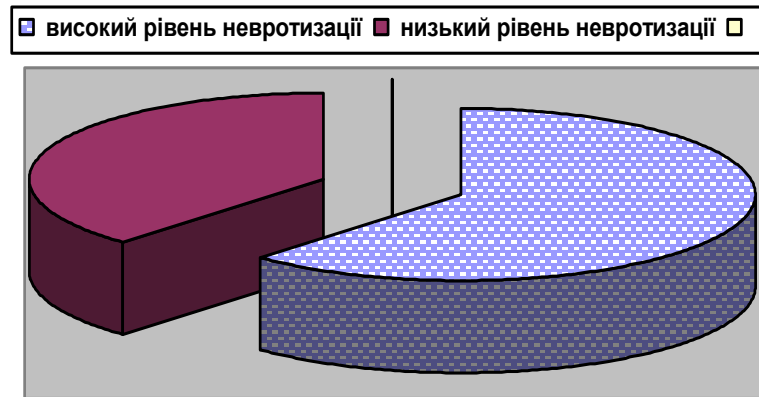
Отримані за методикою результати висвітлені на рис. 3.9.

Рис. 3.9. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики рівня невротизації” (за Л. Вассерманом)) (%)

Завдяки реабілітаційно-релаксаційним вправам розробленого і задіяного нами медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу вдалося дещо змінити стан справ з такою надмірно високою невротичністю дітей з вадами здоров'я (див. рис. 3.10). Колоністи навчилися і засвоїли на рівні навички прийоми емоційної стійкості, почали частіше демонструвати не депресивний і аутистичний фон переживань, а, навпаки, проявляли тенденції до спокою і певного оптимізму, а також стали більш ініціативними, усвідомили і частіше презентували почуття власної гідності, особистісну

незалежність та значно вищу, ніж раніше, соціальну сміливість (правда, здебільшого без претензій і намірів «підняти бунт» проти вищестатусніших, а лише у межах Т-групи).

Рис. 3.10. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики рівня невротизації” (за Л. Вассерманом)) (%)

Вони проявляли більшу міру комунікативності, загальне поживлення та інтенсивнішу легкість у спілкуванні, що розглядалося нами як зняття щільності високої невротичності та вибудову позитивного афективного підґрунтя для побудови впевненішого і стабільнішого образу Я.

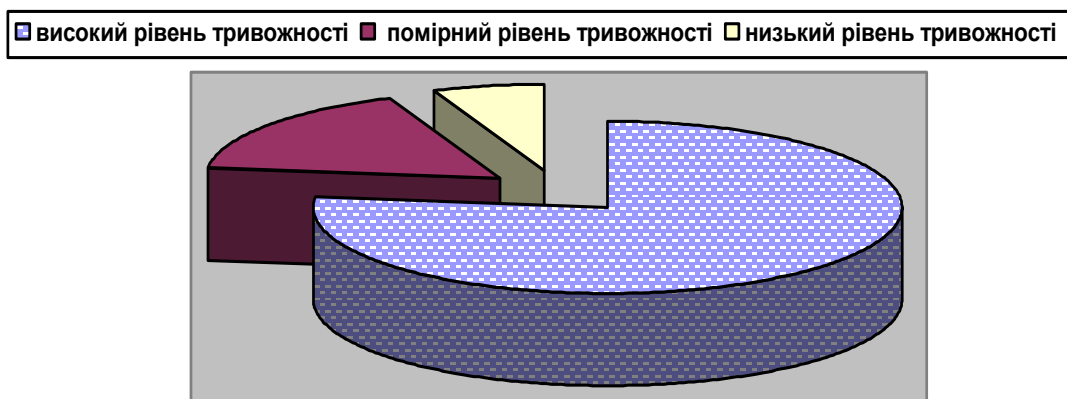
Сумарно відсоткова кількість досліджуваних з високим рівнем невротизації після участі у розвивальних тренінгово-корекційних заняттях зменшилася на 25 % (було 87 %, а стало 62 %). Однак все ж зауважуємо високий рівень невротизації в гандикапованих підлітків – вихованців пенітенціарного закладу, що потребує подальших психолого-педагогічних зусиль для його зниження та успішної ресоціалізації.

Варто відзначити, що серед досліджуваних з КГ на 3 % збільшилася кількість осіб з високим рівнем невротизації.

Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками-колоністами з ЕГ (за „Методикою діагностики особистісної тривожності” (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін)).

Нам вдалося встановити, що переважній більшості гандикапованих підлітків-колоністів притаманний високий рівень тривожності (77 %), тоді як

низький характерний лише для 6 %. Колоністів з помірним рівнем тривожності було 17 %, що засвідчує негативний вплив пенітенціарної субкультури на психоемоційний розвиток дитини підліткового віку, а також сигналізує про високу міру фрустрованості, пригніченості, астенічності і невпевненості в самоусвідомленні свого Я як у мережі міжособистісних взаємин, так і на рівні внутрішньособистісного самоосмислення та ідентифікації. Переслідувані й покарані законом, нехтувані і зневажувані статуснішими однолітками підлітки, відбуваючи покарання за скоєні злочини, відчувають тривожність як з приводу макрочинників (кримінальне і судове переслідування, суд, вміщення в умови позбавлення волі тощо), так і через гандикапізм і варіанти глузування, приниження, психічного, фізичного або й сексуального насилля та наруги над собою. Результати висвітлені на рис. 3.11.

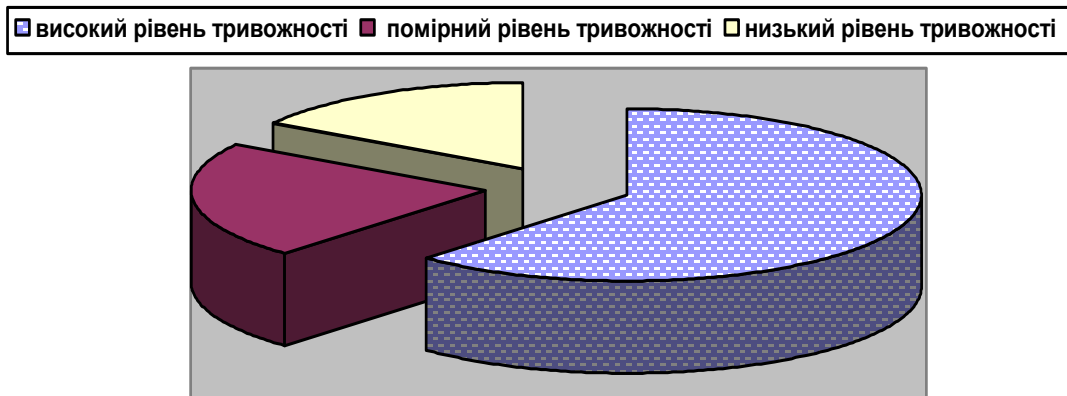
Рис. 3.11. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики особистісної тривожності” (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна)) (%)

Оскільки упродовж тренінгових занять активно застосовувалися прогуманні тактики і стратегії, розвивальні генетично-психологічні техніки, то фомувальний вплив на досліджуваних колоністів з ЕГ виявився результативним. Завдяки вправам, зорієнтованим на набуття впевненості, адекватного і партнерського спілкування, самоповаги до власних слів і справ постала змога істотно зняти надмірну тривогу вихованців колонії, які мають вади здоров'я та відчувають гнітючий тиск гандикапізму. Вдалося дещо

зменшити їхню кількість з високим рівнем тривожності (було 77 %, а стало 62 %), а також на 10 % збільшилося дітей з низьким рівнем тривожності (стало 16 %). Завдяки цьому відбулося також своєрідне відсоткове «перетікання» досліджуваних у групу із середнім рівнем тривожності (на 7 % стало більше). Результати після тренігових занять відображені на рис. 3.12.

Загалом, зауважуємо деяке зниження високого фону тривожності в досліджуваних колоністів, а це дозволяє сподіватися на зняття у них негативної гандикапної симптоматики та є запорукою побудови кращого й ціліснішого, повномірнішого й адекватнішого образу Я.

Поміж гандикапованих колоністів, які входили до КГ, помітних змін щодо рівня тривожності не зафіксовано.

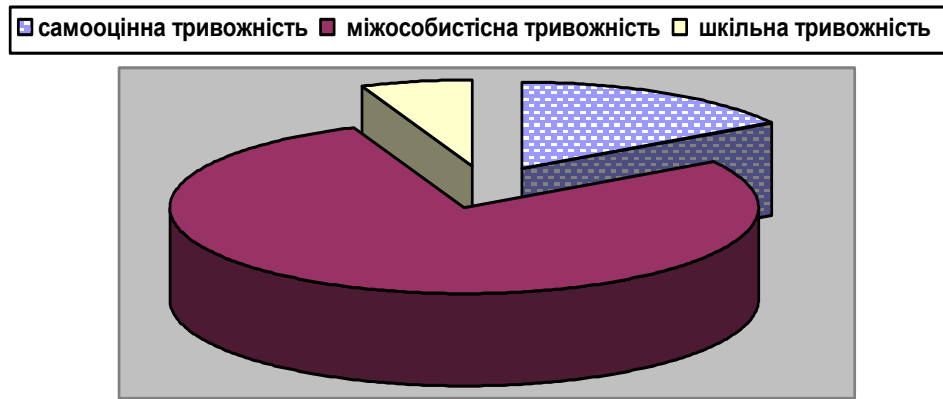
Рис. 3.12. Результати гандикапованих підлітків з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики особистісної тривожності” (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна)) (%)

Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками-колоністами з ЕГ (за „Шкалою тривожності” (А. Прихожан).

За цією методикою нам вдалося встановити, що для гандикапованих депривованих колоністів найхарактернішим видом тривожності є міжособистісна, тобто зумовлена системою субкультурних інституційних обмежень пенітенціарного закладу, а також напруженою атмосферою спілкування і співжиття дітей підліткового віку, які мають кримінальний досвід, різний «злочинний фах» (кишенькові злодії, квартирні крадії, гвалтівники, вбивці тощо), термін відбування покарання та ін.

Для підлітків з обмеженими психофізичними можливостями самооцінна тривожність як наслідок негативної актуалізації уявлень про себе і власну зовнішність не настільки істотна, як міжособистісна, тобто зумовлена гандикапуючими блокованими і ворожими ситуаціями спілкування в колі однолітків-колоністів.

Звичайно ж, непереживання за власну тілесність вносить суттєві корективи у розуміння того, як це впливає на розвиток образу Я та становлення всієї самосвідомості гандикапованих підлітків. Отож колоністи проявили такі показникові результати: «самооцінна тривожність» – 16 %, «міжособистісна тривожність» – 78 %, «шкільна тривожність» – 6 % (див. рис. 3.13). Такий стан справ маніфестує, що найважливішими для них є переживання через міжособистісні взаємини як наслідок відчуття постійного загострення статусно-рольових домагань до них з боку «автритетів». Схильність вищестатусніших однолітків до образ і зневаги, до агресії, конфліктності, глузування та інших неконвенційних форм поведінки культивують загострене переживання і тривожність у сфері міжособистісної комунікації. Знуцання і кепкування (постійні «приколи» і «наїзди»), сварки і бійки між колоністами є типовою ознакою комунікативного мікроклімату таких установ, а отже виступають як своєрідною ілюстрацією високого рівня напруженості й тривожності у системі міжособистісних взаємин колоністів, так і підставою для гандикапізму (звідси й ускладненого функціонування системи особистісного самоусвідомлення). Сумарно це викристалізовує психологічний портрет гандикапованого депривованого підлітка-колоніста як тривожного у спілкуванні суб'єкта (об'єкта), схильного до фрустрації, апатії, зневіри у власне Я, зокрема й насамперед через дискомфортну і спотворену непартнерську систему міжособистісних взаємин.

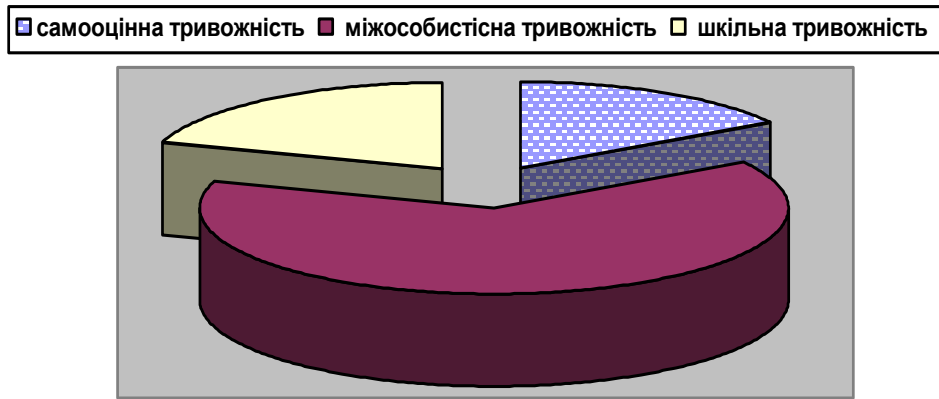

Рис. 3.13. Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за «Шкалою тривожності» (А. Прихожан)) (%)

Як ми вже відзначали вище, лише неістотна частина досліджуваних продемонструвала самооцінну тривожність (16 %), що є типовою ознакою підлітковості через активне пубертатне дозрівання та зацікавлення в самоприйнятті зовнішності як ключової складової побудови власного фізичного образу Я. Тільки 6 % гандикапованих колоністів проявили шкільну тривожність, демонструючи байдужість до когнітивного вдосконалення у ситуації пригнічення базових екзистенційних потреб.

Однак після задіяння всіх сегментів медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу ситуація з різновидовою тривожністю гандикапованих підлітків дещо змінилася, зокрема на 14 % зменшилася кількість тих, які тривожаться через міжособистісні негаразди та розладнану систему взаємин (було 78 %, а стало 64 %) (див. рис. 3.14). Безперечно, таке зниження міжособистісної тривожності у контексті не рівноправних, а сегрегаційних взаємин між різностатусними колоністами є підтвердженням успішності формувальних тренінгових впливів у межах діяльності Т-групи.

Варто наголосити, що між такими полярними й усталеними в кримінальних традиціях субкультурними стратурами неповнолітніх злочинців як «пахани» і «кончені» вкрай складно налагодити партнерське інтерактивне спілкування, насамперед через постійні агресивні і силові, гандикапні за своєю природою спроби «авторитетів» фізичного, емоційного і функціонального домінування у мікрокліматі пенітенціарного закладу.

Рис. 3.14. Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за «Шкалою тривожності» (А. Прихожан)) (%)

Оскільки у Т-групи входили лише гандикаповані підлітки, то впродовж тренінгової роботи, а згодом і в повсякденних ситуаціях спілкування серед собі подібних дітей з обмеженими психофізичними

Очевидно, потрібні окремі спеціальні пенітенціарні установи для неповнолітніх з вадами розвитку і здоров'я. До речі, як ми відзначали в підрозділі 1.3., в Україні діє лише одна спеціалізована колонія для дорослих людей з обмеженими можливостями (Софіївська колонія № 45, яка знаходиться на Дніпропетровщині та визнається найспецифічнішою пенітенціарною установою держави).

Нами встановлено, що після тренінгових занять дещо зросла шкільна тривожність гандикапованих колоністів (на 14 %). Розуміючи недоцільність генерування різних видів тривожності в досліджуваних, ми все ж розглядаємо це збільшення як певний «прогрес», адже від майже повної байдужості до шкільних занять такі діти стали більше переживати через неготовність до уроків та за загальні академічні успіхи. Їхнє занепокоєння власним інтелектуальним вдосконаленням може послужити поштовхом для вдосконалення когнітивних компонентів образу Я.

Отож у межах ЕГ констатуємо певне зняття тривоги й невротизму в гандикапованих підлітків-колоністів зі сфери міжособистісного спілкування та деяке перенесення наголосу й ракурсу тривожності на шкільні справи, що

може оптимізувати когнітивні компоненти самосвідомості. У межах КГ суттєвих змін не виявлено.

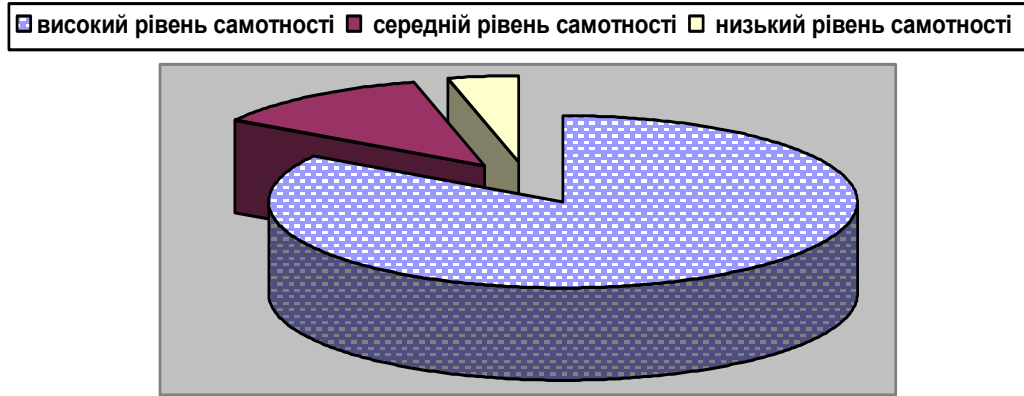
Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками-колоністами з ЕГ (за „Методикою діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності” (за Д. Расселом, М. Фергюсоном)).

Як відомо, стан самотності має найтісніший зв’язок із тривожністю, соціальною ізоляцією, депривацією, депресією, тобто з тими чинниками, які позбавляють можливості бути успішним, комунікабельним, фасилітованим у колі комунікантів і реципієнтів. В учасників ЕГ ми констатували переважання високого рівня самотності як наслідок вимушеної ізоляції в пенітенціарному закладі, причому подвійної, по-перше, самотність як наслідок відбування покарання в місці позбавлення волі (виховна колонія) та позбавлення звичного комунікативного простору й ареалу і, по-друге, як спроба усамітнення через власні психофізичні обмеження і вади розвитку та здоров’я. Тому, щоб встановити ймовірні тісні інтеркореляції між негативним і сегрегуючим впливом гандикапізму на становлення образу Я в колоністів, їхньою високою тривожністю й невротизмом і рівнем переживання ними самотності ми використали «Методику діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності» (за Д. Расселом, М. Фергюсоном).

На рис. 3.15. відображені результати діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності колоністами з ЕГ до початку участі в тренінгових заняттях.

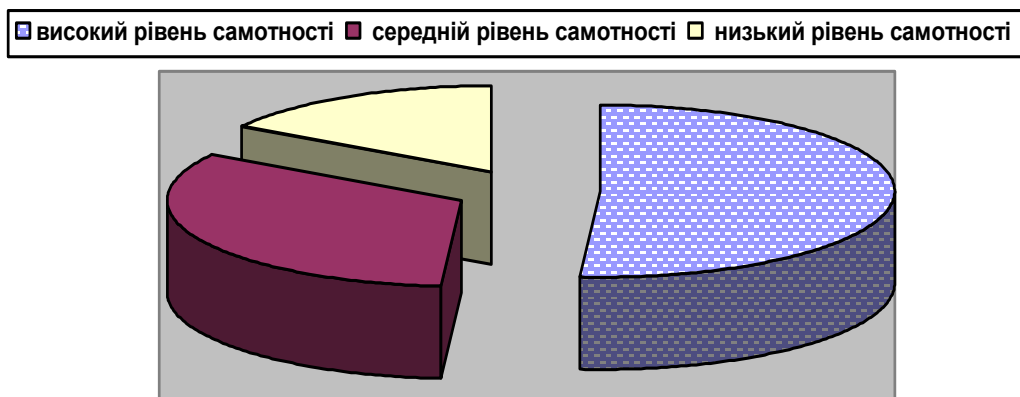
Високий рівень відчуття самотності був зауважений у 84 % досліджуваних, що створює уявлення про особистісну самоту як екзистенційну ознаку депривованої неповносправної дитини підліткового віку, яка обтяжена як девіантно-делінквентним досвідом минулого та досвідом відбування покарання у виховній колонії, так і зазнає принижень, образ, нехтування й інших сегрегаційно-гандикапних проявів щодо себе через вади власного здоров’я.

Рис. 3.15. Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності” (за Д. Расселом, М. Фергюсоном)) (%)

Зазначимо, що 12 % неповносправних колоністів відчувають середній рівень самотності, а тільки 4 % демонструють низький рівень суб’єктивного відчуття самотності (див. рис. 3.16).

Рис. 3.16. Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності” (за Д. Расселом, М. Фергюсоном)) (%)

Самотність як фундаментальний психостан є, по суті, тотальним супроводом соціо- і психогенези гандикапованих підлітків в умовах пенітенціарного закладу.

Комплекс задіяних упродовж формувальних впливів генетично-психологічних розвивальних тренінгових засобів дозволив досягнути істотного зниження самотності. Відбулося кардинальне зменшення кількості

підлітків (на 33 %), які болісно і травмогенно переживають власну самотність або використовують усамітнення як спосіб і механізм психологічного захисту від агресивно забарвлених гандикапних впливів з боку інших.

Майже трикратно збільшилося підлітків із середнім рівнем суб'єктивного відчуття самотності, і, що найважливіше – у чотири рази зросла кількість досліджуваних з низьким рівнем прояву самотності (було 4 %, а стало 16 %).

Основну причину позитивних змін вбачаємо у ревіталізаційному розблокуванні такого вкрай складного соціального й особистісного стану через залучення у Т-групи тільки підлітків з психофізичними проблемами розвитку, які посідають найнижчі статусно-рольові місця в ієрархії міжособистісних взаємин колоністів.

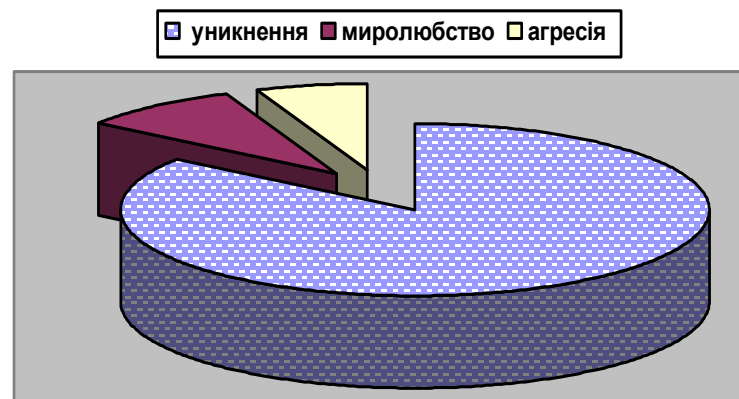
Завдяки розвивально-тренінговій роботі, реалізованій у медіальних (примирювальних) і рефлексійних (усвідомлення і реценція «психічних відображень» інших про себе) комунікативних техніках та спрямованих на засвоєння навичок ампліфікації як самопідсилення, вдалося згуртувати односторонніх. Відчуття гомогенності за ознаками знехтуваності, ігнорованості, гандикапованості тощо об'єднало неповносправних підлітків у певне психологічне утворення з ідентифікаційним пріоритетом єдності образів Я в образ Я (Ми). Тому відчуття самотності істотно розчинилось у спільності виконуваних тренінгових завдань, гуманних, розвивальних і партнерських правилах спілкування у Т-групі та інших ревіталізаційних техніках і практиках. Культивування толерантності й поваги як протиотрути гандикапізму, вправи для примирення і подолання конфліктності/самоконфліктності, налагодження партнерських і перцептивних пріоритетів спілкування посприяли зниженню суб'єктивних переживань з приводу власної самотності, меншоварості та непотрібності.

У досліджуваних колоністів, які входили до КГ, показник «високий рівень самотності» зріс тільки на 1 %.

Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками-колоністами з ЕГ (за „Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко)).

Психозахист особистості як її підсвідома оборонна реакція на захист свого Я часто використовується гандикапованими дітьми як ключовий інструментарій побудови образу Я. Нами констатовано, що в колонії переважна більшість (85 %) гандикапованих підлітків застосовує психозахисний механізм «уникнення» як базову психологічну стратегію і модель поведінки для захисту власного суб'єктного простору від посягань інших.

Миролюбство як стратегія психозахисту гандикапованої особистості, в якій провідну роль відіграють інтелект і характер, застосовується значно рідше (лише 9 % учасників Т-групи) (див. рис. 3.17).

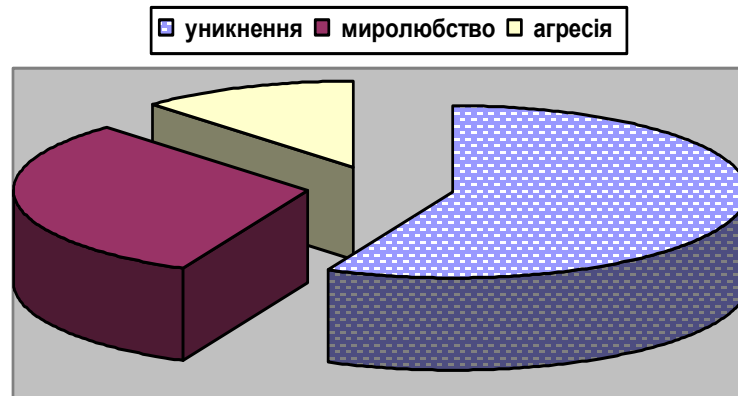

Рис. 3.17. Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками з ЕГ до проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко)) (%)

Відзначимо, що переважній більшості типовому підлітковому агресивному психозахистові (показник „агресія”) віддають тільки 6 % гандикапованих колоністів. Страх перед вербальним і фізичним насиллям з боку вищестатусніших колоністів ламає опірність поведінки підлітків з вадами розвитку, тому агресія в них найчастіше можлива у варіанті самоагресії (іноді аж до суїцидальних намір чи реальних проб самогубства).

Після формувальних впливів як тренінгової активізації власних особистісних ревіталізаційних зусиль в учасників Т-групи проявилися деякі зміни. Уникнення вдалося знизити на 28 % (було 85 %, а стало 57 %), тоді як миролюбність зросла до 31 %, а також двократно збільшилося тих гандикапованих підлітків, які застосовують агресію як механізм психозахисту (було 6 %, а стало 12 %) (див. рис. 3.18).

Вважаємо, що застосовуване дуже часто боязке уникнення не дуже позитивно впливає на побудову впевненого й різнобічного образу Я, а також може стимулювати відчуття безкарності і всевладності в тих однолітків, що вдаються до образливого гандикапного тиску на слабших колоністів з вадами розвитку.

Рис. 3.18. Результати виконання експериментальних завдань гандикапованими підлітками з ЕГ після проведення тренінгово-корекційної роботи (за „Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко)) (%)

Деяке збільшення кількості дітей з психофізичними обмеженнями, які готові застосувати агресивний психозахист, може бути потрактоване як відчуття ними власної сили і спроможності дати відсіч тим, хто ображає, глузує, принижує та гандикапує.

Зазначимо, що помітних змін у застосуванні психологічного захисту досліджуваними з КГ не зауважено.

Зведена таблиця результатів порівняльного аналізу виконання експериментальних завдань підлітками ЕГ з виховної колонії до і після корекції (%) подана у Додатку Г.

Загалом, завдяки задіянню генетично-психологічного розвивально-тренінгового підходу до оптимізації становлення образу Я у підлітків-колоністів вдалося досягнути позитивних результатів.

Запровадження у повсякденну психолого-педагогічну реальність функціонування освітньо-виховного (ресоціалізаційного) простору пенітенціарного закладу програми розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу дозволило істотно гармонізувати й покращити процеси побудови образу Я у підлітків-колоністів з вадами здоров'я, а також суттєво знизити рівень гандикапізму як негативного чинника, що впливає на психогенезу їхнього самоусвідомлення.

Висновки до третього розділу:

1. В умовах пенітенціарного закладу потрібно враховувати як специфіку карно-виправної природи позбавлення волі, так і особливості депривованого контингенту з ознаками соціального ізоляціонізму. Крім традиційної диференціації колоністів на декілька груп: актив, пасив, резерв, засуджені із негативною спрямованістю та ін. потрібно враховувати існування окремої мікрогрупи – підлітки-аутсайдери з проблемами й обмеженнями психофізичного розвитку. Посідаючи низькі статусно-рольові позиції в неофіційній ієрархії підліткової субкультури, такі колоністи зазнають гандикапізму як негативного, зневажливого, упослідженого ставлення до себе і мають проблеми з поведінкою, розвитком самосвідомості та формуванням образу Я.

Слід враховувати, що у жорсткій ієрархії субкультурного розшарування в колонії неповносправні підлітки традиційно складають групу «знехтуваних», тому вони піддаються численним формам сегрегації, гандикапного ставлення, зокрема їх принижують, у них гірші спальні місця,

окремі столи в їдальні та місця в кінозалі, вони миються в лазні окремо і в останню чергу, їх заставляють виконувати брудні роботи тощо.

Потрібно зважати, що гандикапованим колоністам притаманна ціла низка специфічних психоемоційних станів – тривожність, депресія, апатія, фрустрація, недовірливість, підозрливість, дратівливість, ранимість, автоагресивність, а також почуття власної неповноцінності, пригніченості, знехтуваності і меншовартності, що зумовлені насамперед такими чинниками, як ізоляція від соціуму, розміщення у замкнутому депривованому доквіллі, обмеження у задоволенні основних потреб через тотальну пенітенціарну регламентацію поведінки та примусове включення до гомогенних статево однорідних (маскулінних) груп.

У процесі ревіталізаційної діяльності з депривованими підлітками-колоністами, які мають психофізичні обмеження і зазнають негативного впливу гандикапізму, потрібно враховувати як індивідуально-особистісні властивості їхньої неповносправності, так і специфіку пенітенціарної субкультури, в якій відбувають покарання особи підліткового віку з кримінальним, девіантним, делінквентним життєвим досвідом.

2. Генетично-психологічний розвивально-тренінговий підхід до оптимізації образу Я підлітків-колоністів слід вибудовувати як спеціально організовану систему професійних і кваліфікованих гуманних психолого-педагогічних впливів на депривованих вихованців пенітенціарної установи, які мають психофізичні обмеження власного розвитку.

Важливим завданням є залучення сучасних розвивальних технологій, спроможних заблокувати гандикапне ставлення до неповносправних однолітків-колоністів та запропонувати шляхи, способи і засоби їхньої успішної ресоціалізації як комплексного ревіталізаційного (психореабілітаційного, рекреаційного, соціореабілітаційного та ін.) підходу.

Головним призначенням медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу є надання ресоціалізаційної допомоги гандикапованим неповносправним підліткам-колоністам з метою уникнення ними негативних

переживань через сегрегаційний, агресивний, упереджений, деструктивний вплив з боку інших колоністів і адміністрації. Усвідомлення оптимальної перспективи найближчого розвитку завдяки відрефлексуванню гандикапізму призведе до кращого і якіснішого самоусвідомлення таких підлітків та посприє побудові базових конструктів адекватного й різномодального образу Я (фізичного, інтелектуального, презентованого, бажаного; реального, ідеального та ін.).

Змістово-функціональна сутність тренінгово-ресоціалізаційної роботи зводиться до надання різнопланової психологічної допомоги підліткам з психофізичними обмеженнями, які через травмівний і знеособлюючий тиск гандикапізму мають істотні проблеми з поведінкою, стилем життєдіяльності, насамперед із самоусвідомленням і побудовою образу Я.

Для всіх учасників тренінгу, які зазнають негативного гандикапного ставлення з боку інших з приводу власних психофізичних дисфункцій, потрібні так звані «чисті гомогенні групи», в яких зосереджені лише ті, хто зіткнувся із сегрегаційним гандикапізмом. Подібність колоністів за психологічними параметрами і проблемами (об'єкт гандикапізму) сприятиме взаємній привабливості та підтримці, появи і розвитку взаємодовірливих стосунків у тренінговій групі, а також знижує тривожність, нервово-психічну напруженість, фрустрацію, песимізм тощо.

Тренінгові заняття серед інших вправ і прийомів передбачали різнотипні (власне тематичні, біографічні, міжособистісні) групові дискусії як ефективний спосіб організації спілкування між учасниками Т-групи. Основним завданням медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу було навчити неповносправних підлітків-колоністів розуміти психологічні закони ефективної взаємодії спільної діяльності, набути навичок і засвоїти вміння спільного підходу для вирішення і зняття проблеми гандикапного ставлення до себе та побудови ключових контурів свого образу Я.

3. На етапі формувального експерименту процес здійснення якісної інтерпретації та порівняльний аналіз окремих показників методик був

підпорядкований основному критерію – до і після формувально-корекційного впливу.

За результатами проведення „Тесту-опитувальника самоствавлення” (В. Столін, Л. Пантелєєв) вдалося встановити позитивні тенденції, зокрема: 1) зміна пасивних, психозахисних, усамітнювальних тактик і стратегій у побудові образу Я неповносправними дітьми відбулася в напрямку оволодіння ними інструментальним баченням активнішого і впевненішого спілкування із самим собою та з однолітками; 2) відбулось усвідомлення власного екзистенційного потенціалу в адаптації до несприятливих пенітенціарних і гандикапуючих умов та виживання в них, зокрема й за допомогою побудови ціліснішого і впевненішого образу фізичного та соціального Я (насамперед через підвищення розуміння необхідності глобального самоствавлення за допомогою конкретних реальних дій).

За результати проведення „Шкали самоповаги” (М. Розенберг) було встановлено, що самоповага як багатоконпонентне психологічне утворення, яке синтезує почуття власної гідності, самоуявлення про особистісні і соціальні виміри Я-концепції та є мірилом ставлень інших щодо себе, в підлітків-колоністів, які мають вади психофізичного розвитку, детермінована пенітенціарністю, а отже є блокованою, депривованою і пригніченою. Нами встановлено переважання низького рівня самоповаги у підлітків-колоністів з вадами здоров'я. Лише 16 % досліджуваних проявили високий рівень самоповаги, тоді як 84 % неповносправних дітей мають низький рівень самоповаги. Після тренінгу досліджуваних з високим рівнем самоповаги стало 25 %, тобто, по суті, четвертина гандикапованих колоністів все ж таки має високий рівень самоповаги, що трактується нами як дещо статичний, але все ж таки поступ для набуття почуттів високої поваги до себе як запоруки творення збалансованішого й оптимістичнішого образу Я.

За „Тестом самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них” (М. Алексєєва, О. Насонова) зауважена тенденція у становленні образу Я в неповносправних колоністів, які зазнають гандикапізму, суть якої зводиться до визнання таких пріоритетів – через

надмірний емоційний тиск та гіперопіку у варіанті авторитарної гіперсоціалізації (форсованої ресоціалізації, інтенсивного перевиховання тощо) („шкала емоційної концентрації”) відбувається процес усамітненого маскуванню як спроба уникнення тиску інших і насамперед гандикапних ставлень („шкала уникнення”).

За „Методом багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин” (Т. Лірі) встановлено прояв показників у варіанті певного роздвоєння і поляризації, що є основною симптоматикою і базовою тенденцією становлення їхнього образу Я (наприклад, прояв показника „лідерство – владність – деспотизм” і показника „поступливість – боязкість – пасивна покора” в однакової кількості гандикапованих досліджуваних – по 16 %).

За методикою „САН (самопочуття, активність, настрої) встановлено, що після тренінгових занять відбулися позитивні зміщення як у настроєвій гамі почуттів, так і в активності, оскільки всі учасники Т-групи адаптувалися до розвивально-корекційних вправ і закономірно були значно активнішими, ніж на їхньому початкові. Показник „самопочуття” істотно змінив своєвідсоткове навантаження (було 10 %, а стало 32 %), а також зросла активність (було 12%, стало 30 %). Проте все ж самопочуття в досліджуваних фіксувалося амібвалентно, тобто «мені стало нібито краще, а, можливо, і ні», «я відчуваюся краще, ніж було, але не дуже краще» тощо). Образ Я в такому режимі формується досить складно, проте деякі загальні позитивні зміни відбулися – досліджувані активніше приходили на тренінгові заняття та почувалися впевненішими і задоволенішими.

На підставі отриманих результатів за „Методикою діагностики рівня невротизації” (за Л. Вассерманом)) встановлено, що учасники Т-групи демонстрували чітко виражену емоційну збудливість, цілу гаму негативних переживань, зокрема високу тривожність, підвищену нервово-психічну напруженість, помітний неспокій, не вдавану, а справжню перманентну розгубленість, внутрішньо масковану роздратованість тощо. Сумарно відсоткова кількість досліджуваних з високим рівнем невротизації після

участі у розвивальних тренінгово-корекційних заняттях зменшилася на 25 % (було 87 %, а стало 62 %). Однак все ж зауважуємо високий рівень невротизації в гандикапованих підлітків – вихованців пенітенціарного закладу, що потребує подальших психолого-педагогічних зусиль для його зниження, гармонізації процесу побудови образу Я та успішної ресоціалізації.

За „Методикою діагностики особистісної тривожності” (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін) зауважено деяке зниження високого фону тривожності в досліджуваних колоністів, а це дозволяє сподіватися на зняття у них негативної гандикапної симптоматики та є запорукою побудови кращого й ціліснішого, повномірнішого й адекватнішого образу Я.

Завдяки результатам „Шкали тривожності” (А. Прихожан) констатовано у межах ЕГ певне зняття тривоги й невротизму в гандикапованих підлітків-колоністів зі сфери міжособистісного спілкування та деяке перенесення наголосу й ракурсу тривожності на шкільні справи, що може оптимізувати когнітивні компоненти самосвідомості.

На підставі результатів, отриманих за „Методикою діагностики рівня суб’єктивного відчуття самотності” (за Д. Расселом, М. Фергюсоном) встановлено, що самотність як фундаментальний психостан є, по суті, тотальним супроводом соціо- і психогенези гандикапованих підлітків в умовах пенітенціарного закладу. Завдяки формувальним впливам відчуття гомогенності за ознаками знехтуваності, ігнорованості, гандикапованості тощо об’єднало неповносправних підлітків у певне психологічне утворення з ідентифікаційним пріоритетом єдності образів Я в образ Я (Ми). Тому відчуття самотності істотно розчинилось у спільності виконуваних тренінгових завдань, гуманних, розвивальних і партнерських правилах спілкування у Т-групі та інших ревіталізаційних техніках і практиках.

За „Методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту” (В. Бойко) встановлено, що після формувальних впливів як тренінгової активізації власних особистісних ревіталізаційних зусиль в

учасників Т-групи проявилися деякі зміни. Уникнення вдалося знизити на 28 % (було 85 %, а стало 57 %), тоді як миролюбність зросла до 31 %, а також двократно збільшилося тих гандикапованих підлітків, які застосовують агресію як механізм психозахисту (було 6 %, а стало 12 %). Деяке збільшення кількості дітей з психофізичними обмеженнями, які готові застосувати агресивний психозахист, може бути потрактоване як відчуття ними власної сили і спроможності дати відсіч тим, хто ображає, глузує, принижує та гандикапує.

Слід відзначити, що за результатами проведення усіх методик у межах контрольної групи істотних статистично значущих змін не виявлено.

Задіяння генетично-психологічних розвивально-тренінгових підходів, зокрема у варіанті медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу, дозволяє істотно знизити негативний вплив гандикапізму на становлення образу Я в підлітків пенітенціарного закладу.

Основні результати третього розділу висвітлені у таких публікаціях:

1. Макогончук Є. Психологічні особливості тренінгової роботи з підлітками-колоністами : ресоціалізаційний ракурс / Є. Макогончук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Випуск 128. – 2015. – С.171-175.
2. Макогончук Є. Нейтралізація гандикапізму як ревіталізаційне ставлення до підлітків-колоністів : розвивально-тренінговий підхід / Є. Макогончук / Ревіталізація психогенези депривованої особистості : [монографія] / За заг. ред. проф. Я. Гошовського. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. – С.220-242.
3. Макогончук Є. Медіально-комунікативний тренінг для підлітків-колоністів / Є. Макогончук / За заг. ред. проф. Я. Гошовського. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. – С.419-440.

4. Макогончук Є. Специфіка психологічної роботи з особистістю в умовах пенітенціарного закладу // Актуальні проблеми сучасної психології : Збірник матеріалів конференції / За заг. ред. Я.О. Гошовського, О.Є. Іванашко, Н.К. Вічалковської. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. – С. 150-155.
5. Макогончук Є. Психореабілітаційна допомога особистості, яка зазнала гандикапних проявів / Є. Макогончук // Матеріали УІІ Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині : Пріоритети та перспективи досліджень» (12-13 травня 2015 року) : у 3 т., Т. 3. – Луцьк : Східноєвропейський. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – С.455-458
6. Макогончук Є. Специфіка становлення образу Я в підлітків пенітенціарного закладу : ресоціалізаційні аспекти проблеми / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей. [гол. ред. Я. Гошовський]. – Т.1. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2015. – С.141-151.
7. Макогончук Є. Порівняльний аналіз виконання методик гандикапованими підлітками-колоністами, вихованцями спеціальної школи-інтернату і навчально-реабілітаційного центру / Є. Макогончук // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей і тез. [гол. ред. Я. Гошовський]. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. – С.116-124.

ВИСНОВКИ

Узагальнення отриманих у роботі теоретико-емпіричних результатів дало підстави зробити такі висновки:

1. Образ Я є цілісною і системною сукупністю різнобічних уявлень особистості про саму себе як суб'єкта власного ототожнення на когнітивному, емоційно-оцінному та поведінковому рівнях і виступає невід'ємним базальним компонентом побудови її Я-концепції та самосвідомості. Здійснений теоретико-аналітичний огляд науково-психологічної концептуальної бази дав змогу окреслити цей феномен крізь призму багатьох змістово-функціональних вимірів, зокрема індивідуально-особистісного, вікового, соціального, девіантного та ін. Загальновизнаним постулатом є те, що образ Я репрезентує сутнісні особливості людини певного віку, статевої приналежності, соціального статусу, рольового репертуару та уособлює її Я через багатоманітний конгломерат уявлень, відображених на рівні самосвідомості. Як потужне поєднання оцінних експектацій та самооцінних уявлень людини образ Я завдяки самоописам концентрує інформацію про її власну унікальність на фізичному, соціальному, інтелектуальному, конативному та інших рівнях екзистенції. Образу Я властиві ознаки і функції регулятивності психічної і соціальної діяльності, зокрема стабілізатора й активатора мотиваційної сфери людини як неповторного суб'єкта самоусвідомлення та відображення специфіки її внутрішнього і зовнішнього життєвого світу.

Сутність гандикапізу полягає в негативному дискримінаційному ставленні до людей з психофізичними вадами розвитку. Гандикапне ставлення до цих людей, які потребують спеціальних уваги, догляду і супроводу є здебільшого антигуманне, інтолерантне, зневажливе, нехтуюче або й агресивне та жорстоке і базується на цинізмі та байдужості. Гандикаповані люди піддаються стигматизації, наклеюванню принизливих ярликів щодо позначення їх як неповносправних інвалідизованих осіб і розглядаються як

аутсайтери та девіанти. Гандикапізм є причиною багатьох особистісних і соціальних проблем та психотравм і дуже часто породжує в людей з вадами здоров'я відчуття провини, знехтуваності, занедбаності, меншовартості, зігнорованості, непотрібності й зумовлює домінування таких психостанів, як невротичність, тривожність, депресія, самотність тощо.

2. Через специфіку умов позбавлення волі та кримінально-пенітенціарної субкультури у виховній колонії становлення образу Я людини, що відбуває покарання за скоєний злочин, перебігає складно, проблемно і конфліктно. Пенітенціарно-деприваційні умови соціальної ізоляції несприятливо позначаються на особливостях інтрагрупового структурування та міжособистісного сприймання, активно сприяють фіксації розмитого й неадекватного образу Я (Ми). Сегрегаційний вплив гандикапізму проявляється особливо гостро упродовж процесів формування образу Я підлітків з вадами здоров'я, адже, базуючись на засадах зневаги, приниження, образи і насильства щодо слабших і нижчестатусніших, він вносить дисфункції в їхні поведінкові реакції, призводить до амбівалентності і конфліктності самоусвідомлення. Гандикаповані підлітки з обмеженими психофізичними можливостями переживають підвищену тривожність, невпевненість, фрустрацію, страх, нервово-психічне напруження, що гальмівним чином впливає на становлення обмеженого, дифузного і когнітивно спрощеного образу Я. Внаслідок гандикапних ставлень відбувається процес істотного стирання особистісної неповторності, помітна різнобічна травматизація самоусвідомлення, що несприятливо позначається на становленні образу Я та інших конструктів самосвідомості. Завдяки проведеному факторному аналізу вдалося встановити найважливіші і найпритаманніші досліджуваним показники, які склали сутнісно-семантичне наповнення кожного фактора та дали йому назву (F1 «самоакцептивно-агресивний психозахист», F2 «емоційно-самозакохана самотність», F3 «тривожно-невротичне уникнення», F4 «глобально-конформне самоставлення»).

3. На підставі порівняльного аналізу показників специфіки прояву гандикапних впливів на становлення образу Я в підлітків з пенітенціарного закладу, спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру встановлено узагальнений номінативний факторний профіль. Достовірно констатовано, що становлення образу Я в усіх досліджуваних – депривованих підлітків з вадами здоров'я з різних інституцій, які відчувають негативне гандикапне ставлення від інших, відбувається як синтез: 1) самоакцептації, агресії та психологічного захисту; 2) емоційності, самозакоханості й самотності; 3) тривожності, невротизації та уникнення; 4) конформного глобального самоставлення. *Номінативний факторний профіль підлітків з пенітенціарного закладу* дає підстави стверджувати, що становлення образу Я в гандикапованих підлітків-колоністів відбувається насамперед як поєднання: 1) агресивності, психологічного захисту і самотності; 2) конформності, емоційності та самоприйняття; 3) невротичності, тривожності і настрою; 4) поступливості, боязкості й уникнення. Встановлений *номінативний факторний профіль підлітків із спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку*, дає підстави стверджувати, що найтипівішим шляхом становлення їхнього образу Я є така змістова плеяда: 1) конформність, уникнення і психологічний захист; 2) самооцінна тривожність і самотність; 3) пасивність, тривожність і самоакцептація; 4) емоційність, чутливість і самоставлення. *Номінативний факторний профіль гандикапованих підлітків з вадами здоров'я, які навчаються в навчально-реабілітаційному центрі*, фіксує специфіку становлення їхнього образу Я, що полягає в поєднанні таких домінант: 1) самоакцептації, агресивності й активності; 2) впевненості, самозакоханості та самотності; 3) невротичності і прийняття зовнішності; 4) пасивності, тривожності та самоакцептації.

4. Розроблена, апробована і запроваджена у ресоціалізаційну/ревіталізаційну діяльність пенітенціарної установи

програма розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу посприяла здійсненню сприятливих і ефективних формувальних впливів на підлітків-колоністів для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення їхнього образу Я. У процесі ревіталізаційної діяльності з такими підлітками було враховано як індивідуально-особистісні властивості їхньої неповносправності, так і специфіку пенітенціарної субкультури, в якій відбуваються покарання особи підліткового віку з кримінальним, девіантним, делінквентним життєвим досвідом. Генетично-психологічний розвивально-тренінговий підхід до оптимізації образу Я підлітків-колоністів був вибудований як спеціально організована система професійних і кваліфікованих гуманних психолого-педагогічних впливів. Ключовим призначенням тренінгу було надання ресоціалізаційної допомоги гандикапованим неповносправним підліткам-колоністам з метою уникнення ними негативних переживань через сегрегаційний, агресивний, упереджений, деструктивний вплив з боку інших колоністів і адміністрації. Усвідомлення оптимальної перспективи найближчого розвитку завдяки відрефлексуванню гандикапізму призвело до кращого і якіснішого самоусвідомлення та посприяло побудові базових конструктів адекватнішого й різномодальнішого образу Я. Якісні зміни на рівні покращання самоствавлення і самоакцептації, підвищення самоповаги, самопочуття й комунікативно-поведінкової активності, зниження рівня тривожності, невротизації та самотності, оптимізація механізмів психозахисту й інші позитивні зрушення психогенези засвідчили, що задіяння генетично-психологічних розвивально-тренінгових підходів, зокрема у варіанті медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу, дало змогу істотно знизити негативний вплив гандикапізму на становлення образу Я в підлітків пенітенціарного закладу.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у проведенні розгалужених дослідницьких студій з метою виявлення крос-культурних відмінностей і статево-вікових особливостей гандикапізму в контексті

кснофобії та розробці інноваційних засобів його профілактики й нейтралізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аболонин А. Ф. Аффективные расстройства у несовершеннолетних преступников-потребителей ПАВ, совершивших тяжкие преступления / А. Ф. Аболонин, С. И. Гусев, И. А. Жукова ; под науч. ред. В. Я. Семке // Научные достижения и опыт клинических исследований в психиатрии : материалы международной научно-практической конференции психиатров и наркологов Сибири и Дальнего Востока (Томск, 26–27 мая, 2004 г.) / под науч. ред. В. Я. Семке. – Томск, 2004. – С. 7–12.
2. Авельцева Т. З досвіду соціальної роботи з підлітками-вихованцями колоній / Т. Авельцева // Соц. політика і соц. робота. – 2000. – № 2 (14). – С. 107–109.
3. Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 трав. 1996 р.). – Київ : РВВ КІВС при УАВС, 1996. – 330 с.
4. Александров Ю. К. Очерки криминальной субкультуры / Ю. К. Александров. – Москва : Права человека, 2002. – 148 с.
5. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства / Ю. А. Александровский. – Москва : Медицина, 1993. – 400 с.
6. Алферов Ю. А. Личность осужденного / Ю. А. Алферов. – Москва, 1990. – 112 с.
7. Алферов Ю. А. Пенитенциарная социология и перевоспитание осужденных / Ю. А. Алферов. – Домодедово : РИПК МВД РФ, 1994. – 205 с.
8. Алферов Ю. А. Социальная адаптация освобождаемых из мест лишения свободы / Ю. А. Алферов, В. П. Пятков, В. Г. Соловьев. – Домодедово, 1992. – 70 с.
9. Алферов Ю. А. Социально-психологическое изучение особенностей личности осужденного / Ю. А. Алферов. – Домодедово, 1990. – 157 с.

10. Алферов Ю. А. Стрессоустойчивость и дезадаптация человека к преступной среде / Ю. А. Алферов, В. Г. Козюля. – Домодедово, 1996. – С. 18-37.
11. Аминев Г. А. Инструментарий пенитенциарного психолога / Г. А. Аминев, Э. Т. Аминев, С. П. Сафронов. – Уфа, 1997. – 123 с.
12. Анн Л. Ф. Психологический тренинг с подростком / Л. Ф. Анн. – Санкт-Петербург : Питер, 2007. – 271 с.
13. Антонян Ю. М. Исправление и перевоспитание осужденных с психическими аномалиями / Ю. М. Антонян, В. Б. Первозванский. – Москва, 1985. – 79 с.
14. Антонян Ю. М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – Москва, 1998. – 215 с.
15. Артюшкіна Л. М. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. М. Артюшкіна, А. О. Полянничко // Практ. психологія та соц. робота. – 2004. – № 2. – С. 42–47.
16. Бабурин С. В. Психолого-педагогические условия адаптации и реадaptации заключенных : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Бабурин С. В. – Санкт-Петербург, 1999. – 21 с.
17. Баженов В. Г. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников / В. Г. Баженов, В. П. Баженова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. – 320 с.
18. Бандурка А. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных) / А. М. Бандурка, Т. А. Денисова, В. М. Трубников. – Харьков ; Запорожье : НУВД ЗГУ, 2002. – 440 с.

19. Бандурка О. М. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній / О. М. Бандурка, В. М. Трубников, А. О. Яровий. – Харків : НУВС, 2003. – 260 с.
20. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
21. Башкатов И. П. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях / И. П. Башкатов, М. Н. Фицула. – Москва : МВД СССР, 1984. – 326 с.
22. Башкатов И. П. Психология групп несовершеннолетних правонарушителей / И. П. Башкатов. – Москва : Прометей, 1993. – 252 с.
23. Белинская Е. П. Я-концепция и ценностные ориентации старших подростков в условиях быстрых социальных изменений / Е. П. Белинская // Вестник МГУ. Серия 14, Психология. – 1997. – № 4. – С. 25–31.
24. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – Москва : Социальное здоровье России, 1994. – 221 с.
25. Беличева С. А. Социально-психологические основы предупреждения десоциализации несовершеннолетних : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Беличева С. А. – Москва, 1989. – 48 с.
26. Беяева Л. И. Учреждения для несовершеннолетних правонарушителей в России / Беяева Л. И. – Белгород : Высшая школа, 1998. – 135 с.
27. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание : пер. с англ. / общ. ред. В. Я. Пилиповского. – Москва : Прогресс, 1986. – 422 с.
28. Бех М. І. Формування образу "Я – майбутній професіонал" у старшокласників у процесі професійної орієнтації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Бех М. І. – Київ, 2010. – 20 с.
29. Беца О. Соціальна адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі / О. Беца // Соц. політика і соц. робота. – 2002. – № 2. – С. 5–15.

30. Благута Р. І. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти : [монографія] / Р. І. Благута. – Львів : ЛДУВС, 2008. – 175 с.
31. Бланк П. В США на страже прав инвалидов стоят законы и общество [Электронный ресурс] / П. Бланк. – Режим доступа : <http://www.america.gov/st/society-russian/2008/June/20080618123248SrenoD0.7101557.html> (дата обращения: 25.10.16). – Название с экрана.
32. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 496 с.
33. Богданов С. Соціальний захист інвалідів: український та польський досвід : навч. посіб. / С. Богданов. – Київ : Вища освіта, 2002. – 254 с.
34. Бойко И. Б. Применение стандартизированного личностного опросника А. Басса-Дарки в практике ВТК : учебно-методические материалы по курсу „Основы клинической психологии” / И. Б. Бойко, Т. В. Калашникова. – Рязань, 1993. – 37 с.
35. Бойко И. Б. Применение теста С. Розенцвейга в изучении агрессивности несовершеннолетних осужденных женского пола в практике ВТК : методические рекомендации / И. Б. Бойко. – Рязань, 1993. – 34 с.
36. Болелова А. Г. Тренинговые методы социально-психологического обучения подростков, готовящихся к освобождению : научно-методическое пособие / А. Г. Болелова, О. А. Тищенко. – Москва : Арманов-центр, 2010. – 112 с.
37. Бороздина Л. В. Самооценка в разных возрастных группах: от подростков до престарелых : монография / Л. В. Бороздина, О. Н. Молчанова. – Москва : ООО «Проект-Ф», 2001. – 204 с.
38. Бохан Н. А. Депрессивные реакции при пенитенциарной дезадаптации у подростков / Н. А. Бохан, Н. Е. Буторина, Е. Н. Кривулин. – Челябинск : изд-во «Пирс», 2006. – 264 с.
39. Бочелюк В. Й. Соціально-психологічні причини злочинної поведінки

- неповнолітніх [Електронний ресурс] / В. Й. Бочелюк. – Режим доступу : http://pidruchniki.com.ua/18060203/psihologiya/sotsialno-psihologichni_prichini (дата звернення: 25.10.16). – Назва з екрану.
40. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посіб. / В. Й. Бочелюк. – Київ : Центр учб. літ., 2010. – 336 с.
41. Брандт З. В. Толерантность и интолерантность: два полюса одной культуры [Электронный ресурс] / З. В. Брандт. – Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru> (дата обращения: 25.10.16). – Название с экрана.
42. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – Москва : Мысль, 1988. – 248 с.
43. Булах І. С. Генезис різних аспектів „Я” у структурі самосвідомості підлітка / І. С. Булах // Філософія, соціологія, психологія : [зб. наук. пр.]. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип. 7, ч. 1. – С. 24–36.
44. Важенина Т. Т. Структура и динамика девиантного поведения у подростков с различными клиническими формами органического расстройства личности / Т. Т. Важенина // Сибир. вестн. психиатрии и наркологии. – 2004. – № 3. – С. 47–50.
45. Валицкас Г. К. Самооценка у несовершеннолетних правонарушителей / Г. К. Валицкас, Ю. Б. Гиппенрейтер // Вопр. психологии. – 1989. – № 5. – С. 45–55.
46. Васютинський В. О. Ресоціалізація засуджених : нестабільні стосунки в дитинстві як чинник нестабільних стосунків після звільнення / В. О. Васютинський // Сучасна наука – пенітенціарній практиці : зб. матеріалів II Міжнар. практ.-конф. (Київ, 4 груд. 2014 р.) / за ред. В. П. Тихого, Є. Ю. Бараша. – Київ, 2014. – С. 386–388.
47. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И. В. Вачков. – Москва : Ось-89, 2007. – 256 с.
48. Виговський Д. Л. Кримінологічна характеристика впливу кримінальної субкультури на злочинність неповнолітніх в Україні [Електронний ресурс] / Д. Л. Виговський // Університетські наукові записки – 2007. –

- № 4. – С. 346–354. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2007_4_56.pdf (дата звернення: 25.10.16). – Назва з екрана.
49. Виправно-трудоий кодекс України : станом на 11 липня 2003 р. – Київ : Право, 2003. – 66 с.
50. Воспитание трудного ребенка : дети с девиантным поведением : [учебно-методическое пособие] / под ред. М. И. Рожкова. – Москва : ВЛАДОС, 2001. – 240 с. – (Коррекционная педагогика).
51. Вострокнутов Н. В. Медико-психологический аспект средовой дезадаптации несовершеннолетних осужденных с психической патологией / Н. В. Вострокнутов // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов. – Киев ; Харьков ; Днепропетровск, 1994. – С. 190–191.
52. Гайдай М. К. Пенитенциарная девиантность в условиях трансформации российского общества. Социологический анализ / М. К. Гайдай, И. И. Осинский. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2006. – 380 с.
53. Гайдай М. К. Пенитенциарная девиантность и стратегии ее минимизации / М. К. Гайдай. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2006. – 148 с.
54. Гернет М. Н. В тюрьме : Очерки тюремной психологии / М. Н. Гернет. – Харьков, 1930. – 254 с.
55. Глоточкин А. Д. Исправительно-трудоовая психология / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – Москва, 1974. – 426 с.
56. Глоточкин А. Д. Эмоции и чувства человека, лишеного свободы / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – Москва, 1970. – 46 с.
57. Горенко С. В. Педагогічні умови ресоціалізації неповнолітніх засуджених у закладах пенітенціарної системи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Горенко С. В. . – Київ, 2004. – 20 с.
58. Гошовський Я. Генетико-психологічні засади інкультурації українського мовлення у депривований простір вихованців пенітенціарних закладів / Я. Гошовський // Актуальні проблеми психології : Етнічна психологія. Історія психології. Психолінгвістика / за ред. С. Д. Максименка, М.-Л. А. Чепи. – Київ, 2006. – Т. 9, ч. 1. – С. 263–271.

59. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія] / Я. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
60. Гошовський Я. Ресоціалізація підлітків-суїцидентів (на матеріалах пенітенціарного закладу) / Я. Гошовський // Проблеми гуманітарних наук : наук. зап. Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – Дрогобич, 2005. – Вип. 15 : Психологія. – С. 75–84.
61. Гошовський Я. Самосвідомість і образ Я депривованих підлітків : [монографія] / Я. Гошовський. – Дрогобич : Каменяр, 2003. – 170 с.
62. Грачев Л. К. Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов / Л. К. Грачев. – Москва : АРС, 1992. – 256 с.
63. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Греса Н. В. – Харків, 2008. – 20 с.
64. Грись А. М. Адаптивні функції образу-Я неповнолітніх / А. М. Грись // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2011. – Т. 13, ч. 5. – С. 85–94.
65. Грись А. М. Особливості самосвідомості засуджених неповнолітніх у виховній колонії / А. М. Грись // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максимова. – Київ, 2009. – Т. 11, ч. 6. – С. 107–113.
66. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : монографія / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Екон. думка, 2002. – 186 с.
67. Гусак А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гусак А. П. – Київ, 2010. – 16 с.
68. Дебольский М. Г. Проведение социально-психологических тренингов в уголовно-исполнительной системе : учебное пособие / М. Г. Дебольский. – Москва : Акад. упр. МВД России, 1996. – 235 с.

69. Деев В. Г. Психодиагностика осужденных / В. Г. Деев [и др.]. – Рязань, 2000. – 215 с.
70. Деев В. Г. Экспериментальные методы изучения направленности личности осужденных / В. Г. Деев. – Рязань, 1979. – 138 с.
71. Димитров А. В. Основы пенитенциарной психологии : учебное пособие / А. В. Димитров, В. П. Сафронов. – Москва : Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. – 176 с.
72. Дікова-Фаворська О. М. Актуальні проблеми соціальної інтеграції осіб з особливими потребами / О. М. Дікова-Фаворська // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : тези доп. – Київ, 2007. – С. 34–38.
73. Дмитриев Ю. А. Пенитенциарная психология / Ю. А. Дмитриев, Б. Б. Казак. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. – 681 с.
74. Дмитрова Т. В. Образ “Я” як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Дмитрова Тетяна Володимирівна. – Київ, 1993. – 186 с.
75. Довідник з соціальних питань для осіб з обмеженими фізичними можливостями. – Рівне : ПП ВПФ «Папірус-Друк», 2007. – 68 с.
76. Дозорцева Е. Г. Аномальное развитие личности у подростков с противоправным поведением: методология психологического исследования и практики / Е. Г. Дозорцева // Рос. психиатр. журн. – 2000. – № 2. – С. 19–31.
77. Егоров А. Ю. Клиника и психология девиантного поведения : научное издание / А. Ю. Егоров, С. А. Игумнов. – Санкт-Петербург : Речь, 2010. – 398 с.
78. Ениколопов С. Н. Агрессивность как специфическая форма активности и возможности ее исследования на контингенте преступников / С. Н. Ениколопов // Психологическое изучение личности преступника / под ред. А. Р. Ратинова. – Москва, 1979. – С. 83–114.

79. Ениколопов С. Н. Агрессия и агрессивность насильственных преступников : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Ениколопов С. Н. – Москва, 1984. – 23 с.
80. Жигаренко І. Є. Специфіка соціально-психологічної роботи з засудженими до позбавлення волі: диференційований підхід / І. Є. Жигаренко. // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Психологія. – Одеса, 2011. – Т. 16, вип. 12. – С. 80–87.
81. Журжу Т. С. Особливості та психокорекція образу Я у підлітків з девіантною поведінкою : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Журжу Т. С. – Харків, 2009. – 23 с.
82. Завацька Н. Є. Психологія ресоціалізації особистості в умовах соціальної ізоляції : [монографія] / Н. Є. Завацька, І. Є. Жигаренко ; ред.: О. О. Мартинцева, Л. В. Бугокова ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. – 215 с.
83. Заєць О. С. Соціально-психологічні аспекти підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення в місцях позбавлення волі / О. С. Заєць // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2009. – Т. 11, ч. 6. – С. 183–190.
84. Заика Е. В. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением / Е. В. Заика, Н. П. Крейдун, А. С. Ячина // Вопр. психологии. – 1990. – № 4. – С. 83–90.
85. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах : навч.-метод. посіб. / С. Ю. Замула. – Біла Церква : ДПтСУ, 2011. – 240 с.
86. Интегральная индивидуальность, Я-концепция, личность / под ред. Л. Я. Дорфмана. – Москва : Смысл, 2004. – 319 с.
87. Истомина А. А. Возрастные особенности смысложизненных и ценностных ориентаций лиц, отбывающих наказание в виде лишения

- свободы / А. А. Истомин, О. В. Истомина // Безопасность уголовно-исполнительной системы. – 2008. – № 2. – С. 71–74.
88. Истомин А. А. Выраженность смысложизненных ориентаций осужденных, отбывающих наказание в виде лишения свободы / А. А. Истомин // Материалы 10-й межвуз. науч. конф. «Психологические основы педагогической деятельности». – Санкт-Петербург, 2007. – С. 33–37.
89. Истомин А. А. Ценностные ориентации осужденных к лишению свободы : [монография] / А. А. Истомин. – Псков, 2010. – 212 с.
90. Истомин А. А. Ценностные ориентации осужденных, отбывающих наказание в исправительных учреждениях, и законопослушных граждан / А. А. Истомин, Н. В. Березина, А. М. Марченкова // Вузовская наука как составной элемент подготовки специалистов : материалы II Международной курсантской научно-теоретической конференции, 2-3 марта 2007 г. / [редкол.: И. Н. Смирнова и др.]. – Псков, 2007. – С. 138–141.
91. Інвалід і суспільство: проблеми інтеграції : зб. теорем. та метод. рек. для працівників центрів соц. служб для молоді / [упоряд.: Зверєва І. Д., Іванова І. Б.]. – Київ : А.Л.Д., 1995. – 96 с.
92. Каган В. Е. Стереотипы мужественности-женственности и “образ Я” у подростков / В. Е. Каган // Вопр. психологии. – 1989. – № 3. – С. 53–62.
93. Как построить свое “Я” / под ред. В. П. Зинченко. – Москва : Педагогика, 1991. – 136 с.
94. Караман О. Л. Ресоціалізація особистості неповнолітнього засудженого в контексті соціалізаційного процесу / О. Л. Караман // Соц. педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 4. – С. 65–71.
95. Караман О. Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : [монографія] / О. Л. Караман. – Луганськ, 2012. – 448 с.
96. Кацера А. О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків : автореф дис.

- ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Кацера Анжеліка Олександрівна. – Київ, 2005. – 19 с.
97. Киричук О. В. Психологічні особливості Я-концепції безробітного : навч.-метод. посіб. / О. В. Киричук, С. О. Тарасюк. – Київ : ПК ДСЗУ, 2012. – 148 с.
98. Ковалев А. В. Психологические основы исправления правонарушителя / А. В. Ковалев. – Москва : Юридическая литература, 1968. – 136 с.
99. Ковалев О. Г. Криминальная психология / О. Г. Ковалев, А. И. Ушатиков, В. Г. Деев. – Рязань, 1997. – 116 с.
100. Ковалев О. Г. О формировании жизненных программ (сценариев) осужденных в местах лишения свободы / О. Г. Ковалев // Наказание: законность, справедливость, гуманизм : материалы Международной научно-практической конференции. – Рязань, 1994. – 285 с.
101. Ковалев О. Г. Психологические проблемы суицидального поведения осужденных в пенитенциарных учреждениях России / О. Г. Ковалев, Н. П. Тимонин, Э. А. Суслов // Психол. журн. – 1998. – № 5. – С. 30–37.
102. Коваль В. В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Коваль В. В. – Київ, 2010. – 23 с.
103. Колесникова Н. Е. Социально-психологическая ресоциализация осужденных-мужчин в исправительном учреждении : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Колесникова Н. Е. – Москва, 2011. – 24 с.
104. Кондрат Е. Н. Социально-психологическая профилактика делинквентности у несовершеннолетних в местах лишения свободы : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Кондрат Елена Николаевна. – Кострома, 2004. – 267 с.
105. Кондратьев М. Ю. Подросток в системе межличностных отношений закрытого воспитательного учреждения / М. Ю. Кондратьев. – Москва : Просвещение, 1994. – 280 с.

106. Кондратьев М. Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений / М. Ю. Кондратьев. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 304 с.
107. Концепція спеціальної освіти осіб з фізичними та психічними вадами в Україні: найближчі роки та перспективи. – Київ, 1996. – 16 с.
108. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника) / А. Н. Костенко. – Киев : Наукова думка, 1990. – 148 с.
109. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – Київ: Рад. шк., 1989. – 608 с.
110. Крайнова Н. Ресоциализация осужденных: зарубежный опыт / Н. Крайнова // Уголов. право. – 2002. – № 2. – С. 83–84.
111. Крейдун Н. П. Психологическое содержание криминогенного комплекса личности и его динамика в условиях изоляции от общества (на материале несовершеннолетних правонарушителей) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Крейдун Н. П. . – Киев, 1991. – 19 с.
112. Ксенофобія в Україні: статистика взаємної неприязні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=226 (дата звернення: 25.10.16). – Назва з екрана.
113. Кулаков С. А. Проблемы и перспективы групповой психотерапии подростков с патологическими нарушениями поведения. / С. А. Кулаков // Возрастные аспекты групповой психотерапии при нервно-психических заболеваниях : сборник научных трудов. – Ленинград, 1988. – С. 74–78.
114. Кушнар'ов С. В. Науково-теоретичні проблеми соціалізації і ресоціалізації неповнолітніх засуджених / С. В. Кушнар'ов // Соц. педагогіка: теорія та практика. – 2009. – № 4. – С. 47–54.
115. Лазоренко Б. П. Психокорекція деформованих життєвих домагань та ресоціалізація проблемної молоді / Б. П. Лазоренко // Життєві домагання

особистості : колект. моногр. / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – Київ, 2007. – С. 394–409.

116. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек ; пер. Г. А. Овсянникова. – Изд. 1-е, рус. – Прага : ЧССР : Авиценум : Мед. изд-во, 1984. – 334 с.
117. Лапшин Т. Ю. Психологические особенности переживания одиночества у лиц, находящихся в условиях групповой (тюремной) изоляции : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Лапшина Л. Ю. – Ростов-на-Дону, 2007. – 181 с.
118. Линецкая Н. М. Интолерантность в структуре индивидуальности: психофизиологические предикторы : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.02 / Линецкая Н. М. – Уфа, 2004. – 148 с.
119. Литвишков В. М. Формирование воспитывающего коллектива несовершеннолетних осужденных : [монография] / В. М. Литвишков. – Рязань, 1999. – 159 с.
120. Лихтарников А. Л. Социально-психологическая реабилитация осужденных подростков / А. Л. Лихтарников, Е. Н. Чеснокова. – Санкт-Петербург : Мемориал : Penal Reform International, 2001. – 175 с.
121. Личко А. Е. Делинквентное поведение при разных типах акцентуаций характера у подростков / А. Е. Личко, А. А. Вдовиченко // Судебно-психиатрическая экспертиза : сборник. – Москва, 1980. – № 34. – С. 14–19.
122. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : руководство для врачей / А. Е. Личко. – Ленинград : Медицина, 1979. – 304 с.
123. Лобков Ю. Л. Социально-психологические аспекты эффективности помощи подросткам и юношам в условиях социальной депривации : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Лобков Ю. Л. – Москва, 1998. – 21 с.
124. Лэнг Р. Д. Расколотое «Я» : перевод с английского / Р. Д. Лэнг. – Санкт-Петербург : Белый Кролик, 1995. – 352 с.

125. Лютова Е. К. Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми / Е. Лютова, Г. Моница. – Санкт-Петербург : Речь, 2006. – 192 с.
126. Макогончук Є. Депривований образ Я та специфіка гандикапізму в умовах пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки / Херсон. держ. ун-т, Ф-т психології, історії та соціології. – Херсон, 2015. – Т. 1, вип. 1. – С. 144–149.
127. Макогончук Є. Психологічна специфіка формування образу Я підлітків в умовах пенітенціарного закладу / Є. Макогончук // Scientific issue of education, knowledge, law and management. – Lodz, 2014. – № 4 (8) grudzien. – S. 195–204.
128. Макогончук Є. С. Психологічні особливості гандикапізму депривованих дітей / Є. Макогончук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. – Луганськ ; Северодонецьк, 2015. – № 3 (38). – С. 264–272.
129. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – Киев : Изд-во ООО “КММ”, 2006. – 240 с.
130. Максименко С. Д. Генетическая психология / С. Д. Максименко. – Москва : изд-во “Рефл-бук” ; Киев : изд-во “Ваклер”, 2000. – 319 с.
131. Максимова Н. Ю. Вплив тюремного середовища на особистість засуджених / Н. Ю. Максимова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2011. – Т. 7. Екологічна психологія, вип. 26. – С. 318–325.
132. Малиш Н. В. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Малиш Н. В. – Харків, 2005. – 25 с.
133. Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии / И. И. Мамайчук. – Санкт-Петербург : Речь,

2003. – 400 с.

134. Марасанов Г. И. Социально-психологический тренинг / Г. И. Марасанов. – 5-е изд., испр. и доп. – Москва : Когито-Центр, 2007. – 251 с.
135. Масагутов Р. М. Клинические варианты посттравматического стрессового расстройства у осужденных мужчин / Р. М. Масагутов, В. Л. Юлдашев, Р. М. Тамеева // Соц. и клин. психиатрия. – 2005. – № 2. – С. 87-89.
136. Масагутов Р. М. Показатели агрессивности у заключенных юношей с различным статусом в неформальной иерархии воспитательной колонии / Р. М. Масагутов, С. Н. Ениколопов // Психол. журн. – 2004. – Т. 25, № 1. – С. 119-124.
137. Масагутов Р. М. Психопатологическая картина регресса у несовершеннолетних правонарушителей в воспитательных колониях / Р. М. Масагутов. – Москва, 2000. – С. 209–210.
138. Молоствов А. В. Представления осужденных о жертвах преступлений: диагностика и коррекция : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Молоствов А. В. – Рязань, 2006. – 28 с.
139. Мудрак І. Специфіка прояву тривожності особистості в умовах пенітенціарної установи: теоретико-методологічні засади / І. Мудрак // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2013. – Т. 10 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, вип. 24. – С. 408–417.
140. Мудрак І. А. Психологічне вивчення феномену пенітенціарної дезадаптації особистості в умовах позбавлення волі / І. А. Мудрак // Психологічні перспективи. – 2013. – Вип. 21. – С. 154–163.
141. Мухамедьяров Н. Н. Образ фізичного Я особистості як складова Я-концепції / Н. Н. Мухамедьяров // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С. 84–90.

142. Найбільш специфічна в'язниця в Україні колонія для інвалідів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/naybilsh-specifichna-v-yaznicya-ukrayini-koloniya-dlya-invalidiv-1.html> (дата звернення: 25.10.16). – Назва з екрана.
143. Наприс А. В. Теоретические и методологические вопросы исследования личностных жизненных планов и их влияния на поведение осужденных молодежного возраста / А. В. Наприс. – Рязань, 2003. – 258 с.
144. Наточій А. М. Соціально-педагогічна реабілітація вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів : навч.-метод. посіб. / А. М. Наточій. – Миколаїв : Гліон, 2004. – 180 с.
145. Нетерпимость к нетерпимости [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://truemoral.ru/intoler.php> (дата обращения: 25.10.16). – Название с экрана.
146. Нижник Л. Допомога дітям з особливими потребами / Л. Нижник, О. Сагірова. – Київ : Знання, 2004. – 240 с.
147. Низовець О. М. Соціально-психологічні умови оптимізації процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених / О. М. Низовець // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; голов. ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2014. – Вип. 121, т. 2. – С. 58–62. – (Серія: Психологічні науки).
148. Новоселова А. С. Психолого-педагогические основы взаимодействия убеждения и внушения как условие ресоциализации личности осужденных / А. С. Новоселова. – Пермь, 1998. – 102 с.
149. Нуртдинова З. Н. Уроки понимания инвалидности [Электронный ресурс] / З. Н. Нуртдинова. – Режим доступа: <http://voi-ufa.narod.ru/paper21.htm> (дата обращения: 25.10.16). – Название с экрана.
150. Олейник А. Н. Тюремная культура / А. Н. Олейник. – Москва : Политика, 2001. – 418 с.

151. Организация исправления и перевоспитания осужденных : учебник / под ред. А. И. Зубкова, М. П. Стуровой. – Москва : Академия МВД СССР, 1985. – 414 с.
152. Організаційно-методична робота з неповнолітніми-правопорушниками, котрі готуються до звільнення з місць позбавлення волі : метод. посіб. / О. М. Бойченко [та ін.]. – Київ : Видавець Надтока О. Ф., 2010. – 160 с.
153. Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее «Я» человека / А. Б. Орлов // Вопр. психологии. – 1995. – № 2. – С. 5–19.
154. Основи пенітенціарної психології : навч. посіб. / Н. П. Крейдун, О. М. Лактіонов, А. В. Сорока, С. І. Скоков. – Харків : ХНУ, 2007. – 140 с.
155. Отношение к инвалидам (handicapped, attitudes toward [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_psyhology (дата обращения: 25.10.16). – Название с экрана.
156. Панасенко Н. М. Рольова гра та тренінг як засоби психологічної корекції образу «Я» акцентуєваних підлітків з девіантними формами поведінки / Н. М. Панасенко // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2005. – Вип. 26, т. 3. – С. 302–307.
157. Парфентьева О. В. «Синдром травмы изнасилования» как модель психогении / О. В. Парфентьева, Б. В. Шостакович // Клинические и организационные вопросы судебной и общей психиатрии : материалы научно-практической конференции. – Калуга, 1979. – Вып. 2. – С. 193–196.
158. Пастушеня А. Н. Криминогенная сущность личности преступника (психологический аспект) : дис. ... д-ра юрид. наук : 19.00.06 / Пастушеня А. Н. – Москва, 2000. – 551 с.
159. Пенитенциарная психология, педагогика и совершенствование организации воспитательной работы с осужденными в ВТК : сборник методических рекомендаций по подготовке слушателей к семинарским и

практическим занятиям / под ред. В. Н. Синева, В. И. Кривуши. – Киев : РИО КИВД при УАВД, 1993. – 120 с.

160. Первозванский В. Б. Об особенностях обращения с осужденными, имеющими психические отклонения (в рамках вменяемости) / В. Б. Первозванский // Управленческая деятельность руководителей органов, исполняющих наказания : [сборник научных трудов]. – Москва, 1989. – С. 98–102.
161. Перелигіна Л. А. Особливості фрустраційної толерантності неповнолітніх правопорушників і вплив соціальної ізоляції на розвиток особистості / Л. А. Перелигіна, М. Г. Самойлов, Н. В. Малиш // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2003. – Т. 5, ч. 5. – С. 231–236.
162. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи / В. Ф. Пирожков. – Тверь, 1994. – 320 с.
163. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Кн. 2. Подросток в условиях социальной изоляции / В. Ф. Пирожков. – Москва : УРАО, 1998. – 280 с.
164. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Кн. 1. Психология подростковой преступности / В. Ф. Пирожков. – Москва : УРАО, 2000. – 350 с.
165. Пирожков В. Ф. Криминальная субкультура: психологическая интерпретация функций, содержания, атрибутики / В. Ф. Пирожков // Психол. журн. – 1994. – № 2. – С. 38–51.
166. Питлюк-Смеречинська О. Д. Особистісні зміни в умовах позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Питлюк-Смеречинська О. Д. – Київ, 2005. – 19 с.
167. Питлюк-Смеречинська О. Д. Особливості ціннісної сфери злочинців в умовах пенітенціарного впливу / О. Д. Питлюк-Смеречинська // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту

психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2003. – Т. 5, ч. 7. – С. 121-124.

168. Поздняков В. М. Использование достижений зарубежной и отечественной психологии в ресоциализации несовершеннолетних осужденных / В. М. Поздняков // Вестник института: преступление, наказание, исправление. – 2010. – № 12. – С. 39–44.
169. Поздняков В. М. Особенности адаптации осужденных / В. М. Поздняков // Исправительно-трудовые отношения. – Москва, 1982. – № 19. – С. 19-21
170. Поздняков В. М. Отечественная пенитенциарная психология: история и современность : [монография] / В. М. Поздняков. – Москва : Акад. упр. МВД России, 2000. – 270 с.
171. Полянин Н. А. Гуманистическая направленность личности и ее актуализация у осужденных молодежного возраста в условиях лишения свободы : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Полянин Н. А. – Рязань, 2005. – 228 с.
172. Притыко А. П. Воспитание подростков в условиях специального учреждения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Притыко Алексей Петрович. – Ростов-на-Дону, 1967. – 22 с.
173. Проскура В. В. Підготовка засуджених до реінтеграції у суспільство / В. В. Проскура, Н. А. Карпенко. – Львів : ТЗОВ «Дизайн-студія «Папуга», 2007. – 200 с.
174. Пряхіна Н. О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Пряхіна Н. О. – Київ, 2007. – 24 с.
175. Психологія суїциду : посібник / за ред. В. П. Москальця. – Київ : Академвидав, 2004. – 288 с. – (Альма-матер).
176. Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / под ред. С. А. Беличевой. – Москва : Образование, 1999. – 289 с.

177. Пушкар В. А. Особливості розвитку образу "Я" дітей-сиріт у навчальних закладах інтернатного типу : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Пушкар Вікторія Анатоліївна. – Київ, 2007. – 191 с.
178. Разумова Е. М. Психологические особенности личности преступников-рецидивистов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Разумова Е. М. . – Санкт-Петербург, 2007. – 209 с.
179. Ратинов А. Р. Изучение самооценки преступников / А. Р. Ратинов. // Юридическая психология : хрестоматия. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 148–158.
180. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – Красноярск, 1988. – 256 с.
181. Ратинов А. Р. Психология личности преступника: ценностно-нормативный подход / А. Р. Ратинов // Личность преступника как объект психологического исследования / под ред. А. Р. Ратинова. – Москва, 1979. – С. 3–33.
182. Реан А. А. Характерологические особенности подростков-делинквентов / А. А. Реан // Вопр. психологии. – 1991. – № 4. – С. 139–143.
183. Робоча книга пенітенціарного психолога / за заг. ред. В. М. Синьова, В. С. Медведєва. – Київ : МП «Леся», 2000. – 224 с.
184. Романенко О. В. Особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Романенко Оксана Вікторівна. – Київ, 2003. – 18 с.
185. Ростова Л. М. Особливості Я-концепції неповнолітніх, схильних до правопорушень / Л. М. Ростомова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2009. – Т. 9, ч. 6. – С. 344–351.
186. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Москва : Педагогика, 1973. – 424 с.

187. Рыбак М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики : дис. .... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Рыбак Михаил Степанович. – Саратов, 2001. – 450 с.
188. Садков Е. В. Маргинальность и преступность / Е. В. Садков // Социол. исслед. – 2000. – № 4. – С. 43–47.
189. Саламатина И. И. Ресоциализация делинквентных групп несовершеннолетних (на материале США и Англии) : [монография] / И. И. Саламатина. – Москва : МПГУ, 2007. – 376 с.
190. Сандомирский М. Е. Психическая адаптация в условиях пенитенциарного стресса и личностно-типологические особенности осужденных / М. Е. Сандомирский. – Уфа : Здравсохранение Башкортостана, 2000. – 88 с.
191. Семенова О. Ф. Особенности смысловой сферы несовершеннолетних с психическими расстройствами, совершивших насильственные правонарушения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Семенова О. Ф. – Москва, 2001. – 229 с.
192. Семке В. Я. Пенитенциарная психология и психопатология. В 2 т. Т. 1 / В. Я. Семке, С. И. Гусев, Г. Я. Снигирева. – Москва ; Томск ; Кемерово, 2007. – 576 с.
193. Семке В. Я. Пенитенциарная психология и психопатология. В 2 т. Т. 2 / В. Я. Семке, С. И. Гусев, Г. Я. Снигирева. – Москва ; Томск ; Кемерово, 2007. – 544 с.
194. Синьов В. М. Організація роботи з ресоціалізації засуджених в умовах виховно-трудової колонії / В. М. Синьов, В. І. Кривуша // Соціальна реабілітація неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді. – Київ, 1995. – С. 6–18.
195. Синьов В. М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. М. Синьов, Г. О. Радов, В. І. Кривуша. – Київ : МП “Леся”, 1997. – 272 с.

196. Синьов В. М. Проблема збереження психічного здоров'я неповнолітніх засуджених / В. М. Синьов, В. І. Кривуша // Реформа навчально-виховного процесу у виховно-трудових колоніях: теорія і практика : матеріали пед. читань, (Самбір, 13–14 черв. 1994 р.) – Київ, 1995. – С. 12–17.
197. Славская А. Н. Экзистенциальный подход к проблеме Я-концепции ребенка / А. Н. Славская // Современная психология: состояние и перспективы исследований : материалы юбилейной научной конференции ИП РАН, 28–29 января 2002 г. – Москва, 2002. – Ч. 3 : Социальные представления и мышление личности. – С. 171–185.
198. Словарь основных терминов исправительно-трудовой психологии и педагогики / А. В. Беца [и др.] ; под ред. В. Н. Синева, В. С. Медведева. – Киев : КП ВИПК МВД СССР, 1990. – 180 с.
199. Словарь практического психолога / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.
200. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. – Москва : Изд-во МГУ, 1989. – 213 с.
201. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии. – Москва : Academia, 2005. – 52 с.
202. Соціальна робота з людьми з особливими потребами : навч. посіб. / [за ред. І. Д. Зверєвої]. – Київ : Знання, 2000. – 262 с.
203. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / [за ред. В. М. Синьова]. – Київ, 2003. – 222 с.
204. Соціальна робота : навч. посіб. / [ред. Г. М. Лактіонова]. – Київ : Центр навч. літ., 2005. – 328 с.
205. Ставицький О. О. Гандикапізм: психологічний аналіз : [монографія] / О. О. Ставицький. – Рівне : Принт Хаус, 2013. – 352 с.
206. Ставицький О. О. Психологія гандикапізму : [монографія]. / О. О. Ставицький. – Рівне, 2011. – 376 с.

207. Ставицький О. О. Психологія проявів комплексу гандикапу: демографічний аспект / О. О. Ставицький // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка / голов. ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2014. – Вип. 121, т. 2. – С. 160–164. – (Серія: Психологічні науки).
208. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 288 с.
209. Сулицький В. В. Психологічні основи підготовки засуджених до життя на волі / В. В. Сулицький. – Горлівка, 2003. – 95 с.
210. Сухов А. Н. Криминогенное общение в среде осужденных : учебное пособие / А. Н. Сухов. – Рязань : РВШМВД РФ, 1993. – 134 с.
211. Татицинова Т. Г. Соціальна реадаптація бивших заключених / Т. Г. Татицинова // Социс. – 1992. – № 3. – С. 12–19.
212. Тищенко Н. В. Гендерные аспекты тюремной субкультуры в современной России / Н. В. Тищенко. – Саратов : Наука, 2007. – 178 с.
213. Третьяк Е. С. Социально-психологическая компетентность несовершеннолетних осужденных как составляющая процесса ресоциализации / Е. С. Третьяк, Е. Н. Низовец // Вестник института: преступление, наказание, исправление. – 2012. – № 3. – С. 62–65.
214. Трубина Е. Г. Рассказанное Я : проблема персональной идентичности в современной западной философии / Е. Г. Трубина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1995. – 200 с.
215. Устинова О. А. «Образ Я» и его развитие средствами диалога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Устинова Ольга Анатольевна. – Москва, 2012. – 25 с.
216. Ушатиков А. И. Основы пенитенциарной психологии : учебник / под ред. С. Н. Пономарева, А. И. Ушатиков, Б. Б. Казак. – Рязань : Акад. права и упр. Минюста России, 2001. – 536 с.

217. Ушатиков А. И. Психологическая подготовка сотрудников пенитенциарных учреждений к действиям в экстремальных условиях / А. И. Ушатиков, О. Г. Ковалев, В. А. Семенов. – Рязань, 1997. – 97 с.
218. Ушатиков А. И. Психология основных средств исправления и ресоциализации осужденных / А. И. Ушатиков, Б. Б. Казак. – Рязань, 2000. – 217 с.
219. Федоришина И. Л. Влияние образа “Я” на особенности профессионального самоопределения старшеклассников : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Федоришина Л. И. – Киев, 1990. – 185 с.
220. Фигдор Г. Может ли школа помочь условно осужденным подросткам? / Г. Фигдор // Вопр. психологии. – 1998. – № 4. – С. 30–41.
221. Финаева А.Г. Ресоциализационный потенциал семьи осужденного / А. Г. Финаева // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2012. – № 4 (14). – С. 175–177.
222. Фомин Н. С. Теория и методика социально-педагогической поддержки осужденных в процессе их ресоциализации : дис. . д-ра пед. наук : 13.00.02 / Фомин Николай Степанович. – Москва, 2005. – 330 с.
223. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика / К. Фопель ; пер. с нем. М. Н. Полякова. – Москва : Генезис, 2013. – 267 с.
224. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана]. – Москва : Прогресс, 1990. – 368 с.
225. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы : перевод с английского / А. Фрейд. – Москва : Педагогика, 1993. – 144 с.
226. Фрейд З. Я и ОНО: Труды разных лет : в 2-х кн. : перевод с немецкого / З. Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. – 2 кн.
227. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Москва : АСТ, 2006. – 6440 с.

228. Характеристика личности осужденного (социально-психологический портрет) : учебно-методическое пособие. – Москва : НИИ УИС Минюста России, 2004. – 115 с.
229. Хачатурян С. Д. Психологическая коррекция осужденных за совершение сексуальных преступлений : учебно-методическое пособие / С. Д. Хачатурян. – Владимир, 2009. – 112 с.
230. Хачатурян С. Д. Психологический портрет личности несовершеннолетнего осужденного : методическое пособие / С. Д. Хачатурян, Е. С. Ткаченко, С. А. Худоконенко. – Владимир, 2008. – 127 с.
231. Холостовой Е. П. Социальная работа с инвалидами. Настольная книга специалиста / Е. И. Холостовой, А. И. Осадчих. – Киев : Друк С, 2001. – 189 с.
232. Хорни К. Я-идеальное / К. Хорни // Психология самосознания : хрестоматия. – Самара, 2000. – С. 423–441.
233. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы / Г. Ф. Хохряков. – Москва : Политика, 1991. – 224 с.
234. Царькова О. В. Особливості проведення психологічного тренінгу із засудженими в процесі їх ресоціалізації / О. В. Царькова // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків, 2006. – Вип. 17. – С. 141–150.
235. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. – Київ : Знання, 1965. – 48 с.
236. Чебоненко С. О. Педагогічні та правові основи ресоціалізації засуджених в умовах пенітенціарного закладу / С. О. Чебоненко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2010. – Вип. 76. – С. 318–323.
237. Чернобровкіна В. А. Особливості смислової структури феномена внутрішньої свободи – несвободи в осіб, позбавлених волі / В. А. Чернобровкіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-

- ту психології Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2012. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 28. – С. 246–256.
238. Шакирова А. Ю. К проблеме социальной реабилитации дезадаптированных детей и подростков / А. Ю. Шакирова. – Томск, 2003.
239. Шамриленко І. Г. Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених в період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Шамриленко І. Г. – Київ, 2012. – 22 с.
240. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Шевченко Олена Василівна. – Київ, 2005. – 22 с.
241. Штефан Е. Ф. Психокоррекция агрессивного поведения осужденных мужского пола при длительных сроках наказания : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Штефан Е. Ф. – Рязань, 2008. – 25 с.
242. Щербаков Г. В. Мотивационная сфера осужденных молодежного возраста и ее влияние на адаптацию в исправительном учреждении : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Щербаков Г. В. – Рязань, 2002. – 169 с.
243. Щербаков Г. В. Мотивационная сфера осужденных: понятие, диагностика, коррекция / Г. В. Щербаков. – Рязань : Акад. права и упр. Федер. службы исполнения наказаний, 2009. – 112 с.
244. Яковлев В. В. Психологическая характеристика смысловой сферы личности осужденных к лишению свободы : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Яковлев В. В. – Рязань, 1999. – 192 с.
245. Я-концепция личности в отечественной психологии / А. В. Иващенко [и др.] ; Моск. гуманитар.-соц. акад., Каф. психологии личности и педагогики. – Москва : МГСА, 2000. – 154 с.
246. Ялом И. Групповая психотерапия. Теория и практика. / И. Ялом ; [пер. с англ. С. Баркова] – Москва : Апрель Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.

247. Ярмиш І. О. Поведінкові стратегії делінквентних підлітків в „значущих ситуаціях” / І. О. Ярмиш // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2008. – Т. 15, ч. 2. – С. 472–479.
248. Ярмиш І. О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Ярмиш І. О. – Харків, 2003. – 20 с.
249. Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній : автореф. дис. .... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Яровий А. О. – Харків, 2002. – 20 с.
250. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – Київ : Либідь, 1996. – 264 с.
251. Campbell S. B. Behavior problems in preschool children: Clinical and developmental issues / S. B. Campbell. – New York : Guilford Publications, Inc., 2006. – 334 p.
252. Chowanna : Resocjalizacja mlodziezy niedostosowanej spolecznie – wybrane konteksty. T. 2 (27) / A. Nowak. – Katowice : Uniwersytet Slaski, 2006. – 189 s.
253. Januszewska-Warych M. Nowe drogi resocjalizacji / M. Januszewska-Warych // Piotrkowskie studia pedagogiczne / T. Wroblewska. – Piotrkow Trybunalski, 2001. – Т. 9. – S. 177–192.
254. Kalinowski M. Resocjalizacja nieletnich w panstwach europejskich i pozaeuropejskich / M. Kalinowski. – Warszawa : Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2005. – 298 s.
255. Kwiatkowska A. Struktura ja osob z inwalidztwem pourazowym / A. Kwiatkowska // Przegląd Psychologiczny. – 1987.– Т. 30, № 3. – S. 734–755.
256. Life events and personality factors in children and adolescents with obsessive-compulsive disorder and other anxiety disorders / D. Gothelf [et al.] // Comp. Psychiat. – 2004. – № 45. – P. 192–198.

257. Profilaktyka społeczna i resocjalizacja młodzieży : skrypt dla studentów pedagogiki resocjalizacyjnej : [praca zbiorowa] / red. nauk. B. Urban. – Mysłowice : Gornoslaska Wyższa Szkoła Pedagogiczna imienia Kardynała Augusta Hłonda, 2004. – 310 s.
258. Stavitsky O. Genesis of Handicaps, Handicap and Handicapping / O. Stavitsky // Eastern European Scientific Journal. – 2014. – № 1. – P. 120–125.
259. Szajek J. Rola arteterapii w twórczej resocjalizacji nieletnich / J. Szajek // General and Professional Education. – 2012. – № 2. – P. 20–30.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Фото вихованців Ковельської виховної колонії

(узято з

<https://www.google.com.ua/search?q=Фото+вихованців+Ковельської+виховної+колонії+офіційний+сайт>)

**Окремі методики для діагностики особливостей становлення образу Я
в гандикапованих підлітків-колоністів**

**Шкала для вимірювання рівня самоповаги
(за М. Розенбергом)**

Мета: виявити глобальне ставлення особистості до себе.

Хід проведення. Досліджувані мають уважно прочитати опитувальник, що складається з десяти суджень. На кожне з них пропонується чотири градації відповідей, поданих у таблиці.

Відповіді	Судження (в балах)	
	Прямі	Зворотні
Повністю згоден	4	1
Згоден	3	2
Не згоден	2	3
Зовсім не згоден	1	4

Судження

1. Я відчуваю, що я гідна людина - принаймні не меншою мірою, ніж інші.
2. Я схильний відчувати себе невдахою.
3. Мені здається, що я маю й хороші якості.
4. Я здатний робити дещо не гірше, ніж інші.
5. Гадаю, мені немає чим особливо пишатися.
6. Я добре ставлюсь до себе.
7. Загалом, я задоволений собою.
8. Мені б хотілося більше поважати себе.
9. Я іноді ясно відчуваю свою непотрібність.
10. Часом думаю, що я в усьому поганий.

Обробка даних.

Код опитувальника: прямі запитання - 1, 3, 4, 6, 8;

зворотні запитання - 2, 5, 7, 9, 10.

Максимально можлива сума - 40 балів, мінімальна - 10 балів.

10-19 балів - низький рівень самоповаги;

20-29 балів - середній рівень самоповаги;

30-40 балів - високий рівень самоповаги.

Глобальне ставлення особистості до себе виявляється у тривожності, депресивності, психосоматичних захворюваннях (чим воно нижче, тим більше останнє), а також в активності під час спілкування, прагненні до лідерства, почутті міжособистісної безпеки (чим вищий показник глобального самоствавлення, тим сильніші інші почуття).

Методика САН (самопочуття, активність, настрої)

Інструкція: Перед тобою шкала протилежних якостей. Оціни, будь ласка, свій стан протягом дня (з ранку до моменту перевірки), вибравши бал, який найбільшою мірою відображає співвідношення між двома протилежними якостями:

1. Добре самопочуття	5	4	3	2	1	погане самопочуття
2. Сильний	5	4	3	2	1	слабкий
3. Активний	5	4	3	2	1	пасивний
4. Рухливий	5	4	3	2	1	малорухливий
5. Веселий	5	4	3	2	1	сумний
6. Гарний настрої	5	4	3	2	1	поганий настрої
7. Працездатний	5	4	3	2	1	непрацездатний
8. Повний сил	5	4	3	2	1	знесилений
9. Швидкий	5	4	3	2	1	повільний
10. Діяльний	5	4	3	2	1	бездіяльний
11. Щасливий	5	4	3	2	1	нещасний
12. Життєрадісний	5	4	3	2	1	похмурий
13. Напружений	5	4	3	2	1	розслаблений
14. Здоровий	5	4	3	2	1	хворий
15. Захоплений	5	4	3	2	1	байдужий
16. Схвильований	5	4	3	2	1	спокійний
17. Піднесений	5	4	3	2	1	похнюплений
18. Радісний	5	4	3	2	1	зажурений
19. Відпочилий	5	4	3	2	1	стомлений

20. Свіжий	5	4	3	2	1	виснажений
21. Збуджений	5	4	3	2	1	сонливий
22. Бажання діяти	5	4	3	2	1	бажання відпочити
23. Безтурботний	5	4	3	2	1	заклопотаний
24. Оптимістичний	5	4	3	2	1	песимістичний
25. Витривалий	5	4	3	2	1	кволий
26. Бадьорий	5	4	3	2	1	млявий
27. Міркую без напруження	5	4	3	2	1	міркувати можу лише через силу
28. Уважний	5	4	3	2	1	неуважний
29. Сповнений надій	5	4	3	2	1	розчарований
30. Задоволений	5	4	3	2	1	незадоволений

Оцінка результатів. Показник самопочуття визначається за середнім балом на основі номерів шкали:

самопочуття — 1, 2, 7, 8, 13, 14, 19, 20, 25, 26;

активності — 3, 4, 9, 10, 15, 16, 21, 22, 27, 28;

настрою — 5, 6, 11, 12, 17, 18, 23, 24, 29, 30.

Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності (за Д. Расселом, М. Фергюсоном)

Мета: Встановити рівень суб'єктивного відчуття самотності.

Інструкція: Потрібно оцінити кожне твердження з погляду частоти їхнього прояву стосовно Вашого життя за допомогою чотирьох варіантів відповідей: “часто”, “іноді”, “зрідка”, “ніколи”. Вибраний варіант відзначне “+”.

Твердження **часто іноді зрідка ніколи**

1. Я не щасливий, займаючись стількома справами наодинці
2. Я немаю з ким поговорити
3. Мені нестерпно бути таким самотнім
4. Мені не вистачає спілкування
5. Я відчуваю нібито ніхто по-справжньому не розуміє мене
6. Я застаю себе за очікуванням, що люди

зателефонують чи напишуть мені

7. Немає нікого, до кого я б міг звернутися
8. Я зараз більше ні з ким не близький
9. Ті, хто довкола мене, не поділяють мої
інтереси й ідеї
10. Я відчуваю себе покинутим
11. Я не спроможний розслаблюватися і
спілкуватися з навколишніми
12. Я відчуваю себе зовсім самотнім
13. Мої соціальні зв'язки і взаємини є поверхневими
14. Я помираю за компанією
15. Насправді ніхто як слід не знає мене
16. Я відчуваю себе ізольованим від інших
17. Я нещасний, будучи таким знехтуваним
18. Мені важко знаходити друзів
19. Я відчуваю себе виключеним та ізольованим іншими
20. Люди довкола мене, але не зі мною.

Обробка результатів: Підраховується кількість кожного з варіантів відповідей. Сума відповідей “часто” множиться на три, “інколи” - на два, “зрідка” – на один і “ніколи” – на нуль. Отримані результати додаються. Максимально можливий показник самотності – 60 балів.

Рівень самотності:

- Високий - від 40 до 60 балів
- Середній - від 20 до 40 балів
- Низький - від 0 до 20 балів

**Методика діагностики домінуючої стратегії
психологічного захисту у спілкуванні
(за В.В. Бойком)**

Методика дозволяє визначити домінуючу стратегію психологічного захисту в спілкуванні (миролюбство, уникнення чи агресію).

Інструкція для учасників опитування: Відповідаючи на запитання, виберіть відповідь, яка найбільше Вам підходить:

Текст опитувальника:

1. Знаючи себе, Ви можете сказати:

- а) я скоріше людина миролюбна, покладиста;
- б) я людина гнучка, здатна оминати загострені ситуації, уникати конфліктів;
- в) я скоріше людина, що йде прямо навпростець, безкомпромісна, категорична.

2. Коли Ви подумки з'ясовуєте стосунки з тим, хто Вас образив, то найчастіше:

- а) шукаєте спосіб примирення;
- б) обмірковуєте спосіб не мати з ним справ;
- а) міркуєте про те, як його покарати чи «поставити на місце».

3. У спірній ситуації, коли партнер абсолютно не намагається або не хоче вас зрозуміти, Ви скоріше за все:

- а) будете спокійно домагатись того, щоб він Вас зрозумів;
- б) будете намагатися завершити спілкування з ним;
- а) будете роздратовуватися, ображатися чи сердитися.

4. Якщо, захищаючи свої інтереси, Ви відчули, що можете посваритися з хорошою людиною, то:

- а) підете па значні поступки, компроміси;
- б) відступите від своїх домагань;
- в) будете відстоювати свої інтереси.

5. В ситуації, де Вас намагаються образити чи принизити, Ви скоріше за все:

- а) будете намагатися набратися терпіння і довести справу до кінця;

б) дипломатичним шляхом уникнете від контактів;

в) дасте гідну відсіч.

6. У взаємодії з владним і водночас несправедливим керівником Ви:

а) зможете співпрацювати заради справи;

б) будете намагатися якнайменше контактувати з ним;

в) будете чинити опір його стилю, активно захищаючи свої інтереси.

7. Якщо вирішення питання залежить тільки від Вас, але партнер зачепив вашу самолюбність, то Ви:

а) підете йому назустріч;

б) уникнете конкретного рішення;

в) вирішите питання не на користь партнера.

8. Якщо хтось із друзів час від часу дозволятиме собі образливі випадки на вашу адресу, Ви :

а) не станете надавати цьому особливого значення;

б) будете намагатися обмежити або припинити контакти;

в) кожного разу дасте гідну відсіч.

9. Якщо у партнера є претензії до Вас і він при цьому роздратований, то Ви:

а) спочатку заспокоїте його, а потім зреагуєте на претензії;

б) уникнете з'ясування стосунків з партнером у такому стані;

в) поставите його на місце чи будете переривати його репліки.

10. Якщо хтось із колег почне розповідати про всілякі негарні чутки-плітки, що кажуть про Вас інші, Ви:

а) тактовно вислухаєте його до кінця;

б) залишите поза увагою;

в) обірвете розповідь на півслові.

11. Якщо партнер виявляє занадто активну настійність і хоче отримати зиск за Ваш рахунок, то Ви:

а) підете на поступку заради миру;

б) ухилитеся від остаточного рішення, розраховуючи на те, що партнер заспокоїться і тоді Ви повернетесь до питання;

в) однозначно дасте зрозуміти партнерові, що він не отримає зиску за ваш рахунок.

12. Коли Ви маєте справу з партнером, який діє за принципом «зірвати якнайбільше», Ви:

а) терпляче домагаєтесь своїх цілей;

б) надаєте перевагу обмеженню взаємодії з ним;

в) рішуче ставите такого партнера на місце.

13. Маючи справу з нахабною особистістю, Ви:

а) відшукуєте до неї підходи за допомогою терпіння і дипломатії;

б) зводите взаємодію до мінімуму;

в) дієте аналогічними методами.

14. Коли той, що сперечається, ставиться до Вас вороже, Ви зазвичай:

а) спокійно і терпляче долаєте його настрій;

б) уникаєте спілкування;

в) зупиняєте його чи відповідаєте тим же.

15. Коли Вам ставлять неприємні, з «подвійним дном» запитання, то найчастіше Ви:

а) спокійно відповідаєте на них;

б) уникаєте прямих відповідей;

в) «заводитеесь», втрачаєте самовладання.

16. Коли виникають гострі суперечності між Вами і партнером, то це найчастіше:

а) спонукає Вас шукати вихід зі становища, знаходити компроміс, йти на поступки;

б) спонукає згладжувати протиріччя, не зважаючи на відмінності в позиціях;

в) активізує бажання довести свою правоту.

17. Якщо партнер виграє у суперечці, Вам звичніше:

а) привітати його з перемогою;

б) зробити вигляд, що нічого особливого не відбувається;

в) «воювати до останнього патрона».

18. У випадках, коли взаємини з партнером набувають конфліктного характеру, Ви взяли собі за правило:

а) «мир будь-якою ціною» – визнати свою поразку, вибачитись, піти назустріч побажанням партнера;

б) «пас убік» – обмежити контакти, відійти від спору;

в) «розставити крапки над «і» – з'ясувати всі суперечності, неодмінно знайти вихід із ситуації.

19. Коли конфлікт стосується Ваших інтересів, то Вам найчастіше вдається його виграти:

а) через дипломатію та тямущість;

б) через витримку та терпіння;

в) завдяки темпераменту та емоціям.

20. Якщо хтось із колег спеціально зачепить Вашу самолюбство, Ви:

а) дотепно і коректно зробите йому зауваження;

б) не станете загострювати ситуацію, зробите вигляд, що нічого не трапилось;

в) дасте гідну відсіч.

21. Коли близькі критикують Вас, то Ви:

а) сприймаєте їх зауваження з вдячністю;

б) намагаєтесь не зважати на критику;

в) роздратовуєтесь, чините опір чи сердитесь.

22. Якщо хтось з рідних та близьких каже Вам неправду, то Ви зазвичай:

а) спокійно і тактовно домагаєтесь істини;

б) робите вигляд, що не помічаєте брехні, обминаєте неприємний момент справи;

в) рішуче виводите брехуна на «чисту воду».

23. Коли Ви роздратовані та нервуєте, то найчастіше:

а) шукаєте співчуття, розуміння;

б) усамітнюєтесь, щоб не виявляти свого стану на партнерах;

в) на комусь відіграєтесь, шукаєте «грушу для биття».

24. Коли хтось із колег, менш гідний і здібний за Вас, отримує заохочення керівництва, Ви:

а) радієте за колегу;

б) не надаєте факту певного значення;

в) засмучуєтесь, роздратовуєтесь чи сердитесь.

Обробка та інтерпретація результатів:

Для визначення притаманної Вам стратегії психологічного захисту в спілкуванні з партнерами треба полічити суму відповідей кожного типу:

«а» – миролюбство, «б» – уникнення, «в» – агресія. Чим більше представлено відповідей того чи іншого типу, тим чіткіше виражена відповідна стратегія; якщо їх кількість приблизно однакова, то в контакті з партнерами Ви активно вживаєте різні захисти своєї суб'єктивної реальності.

Який же зміст і принцип дії кожної стратегії?

Миролюбство – психологічна, стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, в якій провідну роль відіграють інтелект і характер.

Інтелект пригнічує чи нейтралізує енергію емоцій в тих випадках, коли виникає загроза для «Я» особистості. Миролюбство – це партнерство та співробітництво, вміння йти на компроміси, поступатися та бути піддатливим, готовність жертвувати декотрими своїми інтересами задля головного – збереження гідності. У деяких випадках це означає пристосування, прагнення поступатися настійності партнера, не загострювати стосунків і не вступати в конфлікти, щоб не випробовувати своє «Я». Однак одного інтелекту буває недостатньо, аби миролюбство стало домінуючою стратегією захисту. Важливо ще мати відповідний характер – м'який, врівноважений, комунікабельний. Інтелект в ансамблі з «хорошим» характером створюють психогенне підґрунтя для миролюбства. Звісно, буває й так, що людина з не дуже гарним характером також повинна демонструвати миролюбство. Скоріш за все, її «зламало життя», і вона зробила мудрий висновок: треба жити в мирі та злагоді. В такому разі її стратегія захисту обумовлена досвідом та обставинами, тобто вона є соціогенною. Зрештою, не так вже й важливо, що керує людиною - природа чи досвід, чи те й інше разом. Головне результат: чи виступає миролюбство провідною стратегією психологічного захисту, чи проявляється лише епізодично поряд з іншими стратегіями. Не треба вважати, що миролюбство – бездоганна стратегія захисту «Я», яка згодиться у всіх випадках. Цілковите миролюбство – доказ безхребетності, втрати почуття власної гідності, котре якраз повинна зберігати ця стратегія. Переможець не повинен ставати

трофеєм. Найкраще, коли миролюбство домінує і співвідноситься з іншими стратегіями (м'якими їх формами).

Уникнення – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, що базується па економії інтелектуальних або емоційних ресурсів.

Індивід звично без бою уникає чи залишає зони конфліктів та напружень, коли його «Я» підпадає під «атаки». При цьому він відкрито не витрачає енергію емоцій і мінімально напружує інтелект. Чому він так вчиняє?

Причини бувають різними. Уникнення має психогенний характер, якщо воно обумовлено природними особливостями. У індивіда може бути слабка уроджена енергія: бідні, ригідні емоції, посередній розум, млявий темперамент.

Можливий також інший варіант: людина має від народження потужний інтелект, щоб уникаючи напруження контактів, не спілкуватися з тими, хто зазіхає на її «Я». Щоправда, спостереження показують, що одного розуму для домінуючої стратегії уникнення недостатньо. Розумні люди часто активно долучаються до захисту своєї суб'єктивної реальності, і це природно: інтелект покликаний стояти на сторожі наших потреб, інтересів, цінностей і завоювань. Очевидно, потрібна ще й воля. Нарешті, можливий такий варіант, коли людина примушує себе обминати гострі кути в спілкуванні і конфліктні ситуації, вміє своєчасно сказати собі: «Не вилазь зі своїм «Я». Для цього треба мати міцну нервову систему, волю та життєвий досвід за плечима, котрий в потрібну мить каже: «не тягни на себе ковдру», «не плюй проти вітру», «не сідай не в свій тролейбус». Отже, що виходить? Стратегія миролюбності будується на основі якісного інтелекту і гарного характеру – доволі високі запити до особистості. Уникнення дещо простіше, не потребує особливих розумових та емоційних затрат, але зумовлене підвищеними запитами до нервової системи та волі. Інша річ – агресія – використовувати її як захист свого «Я» найпростіше над усе.

Агресія – стратегія психологічного захисту суб'єктивної реальності особистості, яка діє на основі інстинкту. Інстинкт агресії – один з «великої

четвірки» інстинктів, притаманних усім тваринам – голод, секс, страх та агресія. Це одразу пояснює той факт, що агресія не виходить за межі репертуару емоційного реагування. Достатньо окинути уважним поглядом типові ситуації спілкування, аби переконатися, що агресія часто зустрічається, легко відтворюється та є звичною жорсткої чи м'якої форми. Її міцна енергетика захищає «Я» особистості на вулиці, в міському натовпі, в громадському транспорті, в черзі, на підприємстві, вдома, у взаємостосунках зі стороннім:, та дуже близькими людьми, з друзями та коханими. Агресивних видно здалеку. Зі збільшенням загрози для суб'єктивної реальності особистості її агресія зростає. Особистість та інстинкт агресії, як виявляється, є вельми сумісними об'єктами, а інтелект виконує при цьому роль «передавальної лапки» – за його допомогою агресія нагнітається, «розкручується на повну катушку». Інтелект працює в режимі трансформатора, посилюючи агресію за рахунок змісту, що їй надається.

Вибрані зразки тренінгових занять і вправ з «Програми розвивального медіально-рефлексійного комунікативного тренінгу для зниження негативного впливу гандикапізму на становлення образу Я особистості»

Зміст тренінгових занять

Заняття № 1

Мета заняття: створення у групі ознайомлювально-адаптаційної психологічної атмосфери, сприятливої для самопізнання і самореалізації; формування навичок гуманістичного антигандикапного ставлення.

Після короткої самопрезентації модератор повідомляє учасникам соціально-психологічного тренінгу основну мету його проведення – психологічна підтримка колоністів для отримання знань та набуття умінь і навичок протистояти зневажливому, нехтуючому, агресивному ставленню щодо них як людей, що мають певні вади здоров'я.

Основна увага членів Т-групи зосереджується на тому, що тут добровільно зібралися тільки ті колоністи, які мають певні розлади здоров'я, деякі об'єктивні і незалежні від них психофізичні відмінності від однолітків та можуть зазнавати негативного (гандикапного) щодо них ставлення з боку інших. Учасників тренінгу не будуть виховувати, перевиховувати або читати їм нудні лекції та повчання у вигляді „нотацій”. Ключовими формами роботи за взаємною згодою повинен бути аналіз ускладнених пенітенціарним кримінально-субкультурним мікрокліматом повсякденни життєвих ситуацій, в яких кожен за бажанням може проявити себе, програвати певні ролі, виконувати спеціальні розвивальні психотренінгові вправи для оптимізації їхньої життєдіяльності, а також дискутувати щодо проблем, які є нагальними та потребують гуманного вирішення.

Модератор повідомляє, що одне з базових правил, яких слід дотримуватися, є звертання до інших по імені, відмова від жаргонних кличок

і прізвиськ («поганял»), тобто взаємоповага на рівні називання самого себе та інших власним іменем.

Оскільки учасники Т-групи можуть бути з різних загонів, а отже незнайомими між собою, то потрібно зосередитися на налагодженні первинної неагресивної і небоязкої комунікації на рівні партнерського міжособистісного спілкування осіб з подібними психофізичними проблемами та соціальними негараздами (позбавлення волі в колонії, психофізичні недоліки, низькі статусно-рольові індекси, переживання себе, власного образу Я, своєї самості як суб'єкта, який є об'єктом насмішок, кепкувань, образ тощо).

Потрібно звертати увагу на такі деталі, як те, що навіть за умови знайомості психологові варто швидко запам'ятати імена учасників, не плутати їх та не вдаватися до відомого прийому „напишіть свої імена на листочку і причепіть до куртки”. В неповносправних підлітків жорсткі субкультурні правила пенітенціарного закладу виробили певну відразу щодо цього прийому. Він традиційно розглядається як ознака ганебності, додаткове навішування ярлика, своєрідне принизливе маркування, тому може викликати негативну реакцію, тобто не тільки зайву надмірну невротичність, невпевненість, страх, тривожність, але й призвести до категоричної відмови від участі в тренінгу через стигматизацію. Такі необережні похибки можуть бути додатковим чинником, що посилює гандикапізм та негативно впливає на становлення образу Я і всієї самосвідомості.

Модератор лаконічно і чітко (бажано багаторазово) викладає основні правила участі і співпраці в гурті, а також коротко їх коментує в режимі редуційного спрощення для якіснішого засвоєння. Завжди слід пам'ятати, що учасники тренінгу є людьми з певними психофізичними обмеженнями (наприклад, слухових, зорових аналізаторів тощо). Особливо слід уникати жорстких окриків і незадоволених слів чи гримас, адже це істотно нейтралізує будь-який ревіталізаційний ефект.

Вправа 1. „Особистісна самопрезентація”. *Мета* : діагностика уявлень колоністів про себе; створення умов для самопрезентації та саморозкриття; формування настановлень про значущість себе як повноправної особистості.

Процедура. Тренер пояснює, що для успішної роботи Т-групи потрібно якомога краще знати один одного, тому просить усіх по черзі коротко розповісти про себе. Важливо говорити не стільки про біографію, хоча це теж важливо, скільки про свої особистісні риси. Наголос слід робити на розкритті своїх переваг і достоїнств, а не проблем і невдач. Такий ракурс важливий в багатьох ситуаціях, насамперед для вироблення навичок впевненої та оптимістично налаштованої самопрезентації, а також згодом після звільнення з колонії та для налагодження майбутнього працевлаштування, тобто багато що залежить від уміння „подати себе”, презентувати не свої вади і хиби, а переваги і позитиви.

Усі члени Т-групи і ведучий можуть ставити питання типу : Чи є у Тебе позитивні риси, якості ?; Чи можеш ти їх назвати ?; Твоє головне достоїнство?; З ким із членів групи ти відчуваєш найбільшу подібність (відмінність) ?; Які почуття ти переживаєш, коли говориш про себе (коли слухаєш інших) ?

Важливою умовою є те, що форма обговорення має бути м'якою, зацікавленою, ненастирливою, неагресивною. На самопрезентацію одного члена Т-групи відводиться 5-10 хв.

Вправа 2. „Моє ім'я”. *Мета* : сприяти усвідомленню учасниками цінностей власного Я, а також цінностей інших людей.

Процедура. Учасники на аркуші паперу великими літерами пишуть своє ім'я (реальне і бажане). Тренер пропонує на кожну літеру написати свою позитивну/негативну рису характеру. Обговорення вправи: Які риси було легше писати ? Які складніше ? Чому саме ці риси ви написали ?

Вправа 3. „Спільний малюнок”. *Мета* : об'єднання групи за допомогою виконання спільної діяльності; діагностика соціальних

настановлень засуджених колоністів, побудова нетривожного фону тренінгового спілкування, налагодження міжособистісної взаємодії.

Процедура. На заняття потрібно принести великий аркуш паперу і фломастери. Учасникам тренінгу ставиться завдання намалювати загальний малюнок вільної тематики, не домовляючись між собою. Після цього обговорюється композиційні особливості спільного малюнку та змістове і функціональне навантаження окремих деталей та всього малюнку: Що зображено на малюнку ? Хто задавав тон ? Що відчували Ви під час малювання ? Чи можна на підставі малюнку зробити висновок про настрій і думки групи ?

Вправа 4. „Мовчазне спілкування”. *Мета:* зміна ставлень щодо знехтуваності.

Група обирає ведучого. Після цього тренер пояснює, що в цій грі не можна розмовляти. Учасники можуть спілкуватися між собою і зобов'язані відповідати на запитання ведучого, але тільки жестами. Всі мовчать, аж поки ведучий не скаже „Стоп”. Той, хто промовив якийсь звук, виконує бажання ведучого. Тренер стежить, щоб бажання ведучого не були образливими для виконавця.

У вправі на роль ведучого добре вибирати несміливих, невпевнених у собі учасників. Це дасть їм можливість відчути себе важливими, до думки яких прислухаються. Група матиме можливість продемонструвати зміну ставлення до „ізолюваних”, „невидимих” та „відторгнених” учасників.

Вправа 5. „Моя розділена радість”. *Мета :* діагностика ціннісних орієнтацій і розвиток довірливих взаємин між членами Т-групи.

Процедура. Згадайте ситуацію, коли Ви у своєму житті пізнали найбільшу радість. Постарайтеся на одну-дві хвилини воскресити, відновити, відтворити це почуття. Поділіться своїми спогадами з іншими, навчіть тішитися подібному.

Вправа 6. „Емоційна абетка настрою”. *Мета :* навчити учасників Т-групи розпізнавати негативні та позитивні сторони емоцій.

Процедура. Перед початком проведення вправи тренер розповідає учасникам про те, які бувають емоції, робить їх перелік. Потім об'єднує учасників у дві групи за принципом „радість – щастя”. Група „радість” знаходить позитивні сторони емоцій, а група „щастя” – негативні. Після цього обговорюється: Які емоції вам подобаються найбільше ? Чи можна вважати якусь емоцію неважливою ? Чому ?

На завершальній частині заняття учасникам тренінгу задаються запитання: Чи задоволені Ви заняттям ?; Ваші домінуючі почуття сьогодні ?; Що в тренінгу сподобалося, а що ні ?; Що дала робота в змістовному плані ?

Тренер також повинен висловитися про своє сприйняття тренінгу, підвести загальні підсумки.

Заняття № 2

Мета заняття : формування умінь і навичок особистісної рефлексії; розвиток адекватної самооцінки та збалансованої Я-концепції, формування гуманістичних настановлень щодо інших людей; налагодження реалістичного й оптимістичного стилю мислення і поведінки.

З метою формування умінь і навичок особистісної рефлексії та психоемоційної чутливості кожне заняття повинно розпочинатися з аналізу попереднього. Учасникам задають такі питання: Хто подумки повертався до минулого заняття ?; Що згадували ?; З якими почуттями йшли на сьогоднішнє заняття ?; Чи не тривожилися з приводу своєї поведінки ?; Хто найактивніше брав участь у груповій дискусії ?; Про кого можна сказати, що він був лідером (генератором ідей, критиком, „мовчуном” і тому подібне) ?; Що можна сказати про ефективність стилю взаємодії учасників Т-групи, наскільки вони спокійні і зосереджені на успіхові своєї тренінгової участі?

Вправа 1. „Моя „Я-концепція”. *Мета :* розвиток адекватних уявлень про власне Я, про виконувани соціальні ролі й особистісні риси; розвиток рефлексії, самоприйняття та самооцінки.

Перед початком виконання вправи потрібні деякі пояснення тренера щодо змісту поняття „Я-концепція” (образу Я, самооцінки, самоприйняття тощо), її важливості для розуміння себе та інших людей. Важливо наголосити, що побудова адекватного образу Я, вироблення в собі навичок адекватного з тенденцією до завищення самооцінювання дасть змогу впевнено протистояти нападкам та образам інших.

Процедура. Візьміть аркуш паперу і запишіть на ньому 10 відповідей на питання: „Хто я такий ?” Зробіть це швидко, записуючи свої відповіді так, як вони відразу спадають на думку. Вкажіть свою соціальну роль (наприклад, засуджений, брат, друг, товариш, колега), особистісні якості й уміння (добрий, порядний, вольовий, розумний, впевнений, емоційно розбалансований, тривожний, боязкий тощо).

Відповідайте на це ж питання так, як відгукнулися б про Вас Ваші родичі (батько, мати, бабуся, мати, сестра). Відповідайте на те ж питання так, як висловилися б про Вас Ваші друзі в колонії. Відповідайте на це ж питання так, як відгукнулися б про Вас начальник загону, директор школи чи колонії.

Досить часто колоністи відмовляються від письмового виконання вправи, тому в такому випадку Я-концепція може обговорюватися в усній формі. Під час аналізу Я-концепції увага учасників тренінгу звертається на такі питання: Які соціальні ролі для Вас найбільш значущі ?; У чому схожість і в чому відмінність усіх трьох відповідей ?; Якщо є відмінності, та як Ви їх пояснюєте стосовно себе ?; У якій мірі Ви поведетеся по-різному з різними людьми і в різних соціальних ролях ?; Яким чином ці відмінності пояснюються, виходячи з соціальної ролі та індивідуальних особливостей інших людей ?; Які з пунктів вказаної Вами самохарактеристики торкалися соціальних ролей, фізичних якостей, психологічних особливостей та як вони впливали на рівень і частоту прояву психологічного захисту від нападок і образ вищестатусніших однолітків ?

Вправа 2. „Моя самооцінка”. Мета : розвиток адекватної самооцінки у засуджених.

Процедура. Учасникам дається перелік 20 особистісних рис на окремих листочках. Завдання кожного – проаналізувати ці риси за мірою важливості (індивідуальна робота). Потім уся група приступає до виконання загального завдання. У ході спільного обговорення група повинна вирішити, яка якість є найважливішою для людини та як вона впливає на її спокій та повноцінну й упевнену поведінку. Потім вибирається інше завдання за рівнем важливості і так далі. Спірні проблеми обговорюються аж до повної згоди. Після цього учасники тренінгу зіставляють свої самооцінки з прорангованими групою рисами. Тренер пропонує учасникам обговорити, що відбувалося в групі під час дискусії. Перелік рис для рангування: сміливість, енергійність, доброзичливість, терплячість, грубість, запальність, боязкість, зарозумілість, впевненість, жорстокість, соромливість, наполегливість, цілеспрямованість, відважність, упертість, заздрісність, товариськість, порядність, мстивість, підозрілість.

Вправа 3. „Панцир рицаря”. Мета : розвиток здібностей до самоаналізу, психозахисту, виділення глибинних внутрішніх і зовнішніх властивостей особистісного „Я”.

Процедура. Заплющіть очі, розслабтеся. Уявіть себе рицарем у кольчугі, що складається з безлічі броньованих кілець. Роздивіться ці умовні кільця, кожне з яких захищає вас. Це ваш панцир, ваше зовнішнє „Я”, шар зовнішніх масок і поведінки в суспільстві. Сума всіх кілець кольчуги якраз і складає вашу силу, захист, спостерігайте появу образу, що втілює „Я” – сильне, рішуче, нетривожне, небоязке, впевнене, успішне. Просто спостерігайте цей образ і звертайте на нього увагу, вірте у власні сили та можливість реально захиститися від образ і принижень завдяки задіянню цих оборонних кілець – сильних рис вашого характеру. Заняття завершується рефлексією психічного стану колоністів.

Вправа 4. „Життя у за ґратами”. Мета : діагностика кримінальної зараженості засуджених (прихильності їх до „злочинських” субкультурних пенітенціарних норм), піддатливості гандикапним впливам.

Процедура 1. Учасників тренінгу просять відповісти на питання: За який вчинок у колонії їх перестали б шанувати інші засуджені ?; Стали б відноситися до них зневажливо, а це б їх дуже тривожило ? Обговорення проходить „у колі”.

Процедура 2. Уявіть, що незабаром після звільнення до Вас як „фахівця” звернулися знайомі, брат (друг) яких скоїв злочин, і попросили дати рекомендації, як себе тримати у СІЗО і колонії, щоб не бути приниженим, невпевненим, пасивним, боязким і низькостатусним. Сформулюйте неофіційні правила поведінки у місцях позбавлення волі, напишіть короткий «кодекс поведінки» за ґратами.

Вправа 4. „Моє вільне фантазування”. *Мета :* діагностика особистісних проблем, які найбільше тривожать, зниження напруги в міжособистісних взаєминах у групі, визначення специфіки ототожнення.

Процедура. Методики фантазування можуть бути структурованими і неструктурованими. Під час неструктурованого фантазування колоністи зручно розташовуються в кріслах, а потім починають спонтанно описувати свої зорові фантазії. При структурованому фантазуванні члени групи, наприклад, можуть отримувати завдання вибрати якусь тварину, птаха, героя кінофільму і спробувати ідентифікуватися з нею.

Вправа 5. „Безлюдний острів”. *Мета:* формувати навички, необхідні для успішної взаємодії між людьми, вироблення впевненості, антигандикапності, встановлення міри інтерференції власного образу Я з груповим узагальненим образом Я(Ми).

Процедура. Учасники гри об’єднуються у підгрупи (4-6 осіб).

Тренер: Уявіть собі, що ви вирушили у навколосвітню мандрівку, але ваш корабель зазнав катастрофи, і ви були змушені покинути його. Ви потрапляєте на безлюдний острів. Що вам робити ? Чи зможете ви протриматися деякий час ? Чи стане цей час для вас важким випробуванням, чи принесе багато цікавих незабутніх спогадів ? Чи зможете ви використати свої знання і уміння ? Чи станете ви однією командою ? Щоб зрозуміти це,

вам потрібно буде: дослідити острів, намалювати карту, зібрати цінні матеріали; розподілити між собою обов'язки; подбати про свою безпеку на острові; подбати про те, щоб життя на острові було цікавим.

Умови гри: Нікого не залишити за „бортом”, кожен має право на свою думку, кожна людина унікальна, зумій бути корисним. Після завершення обговорення учасники презентують своє життя на острові. Після цього обговорюється: Чи вдалося зберегти дружні відносини в групах? Як треба діяти, щоб зберегти дружні відносини? Хто кому допомагав?

Вправа 6. „Спасибі за заняття”. *Мета:* вироблення навичок спільної радості за успіхи і здобутки.

Учасники стають в загальне коло. Їм пропонується взяти участь в невеликій церемонії, яка допоможе висловити дружні почуття і вдячність одне одному. Гра проходить наступним чином: один з учасників стає в центр, інший підходить до нього, потискує руку і вимовляє: „Спасибі за приємні заняття!”. Обидва залишаються в центрі, як і раніше тримаючись за руки. Потім підходить третій учасник, бере за вільну руку або першого, або другого, потискує її і каже: „Спасибі за приємні заняття!”. Таким чином, група в центрі кола постійно збільшується. Всі тримають один одного за руки. Коли до групи приєднується останній учасник, коло замикається і закінчується церемонією безмовного міцного триразового потискання рук.

Заняття № 5

Мета заняття : формування умінь і навичок психоемоційної стабілізації, вироблення навичок медіації для побудови адекватного і гармонійного образу Я.

Вправа 1.. „Психоемоційне дзеркало”.

Всі учасники діляться на пари. Один виконує роль „дзеркала”, яке повинне віддзеркалити емоційний стан, показаний партнером. Цю вправу необхідно виконувати мовчки. Емоційний стан показується за допомогою міміки й пантоміми. Кожен виконує вправи по 3 рази (різні емоційні стани).

Вправа 2. „Скульптура”.

Ця вправа виконується в парах. Нехай один учасник буде „скульптором”, а другий - „глиною”. „Глина” - піддатлива „скульптору” і зберігає форму, яку їй надають. „Скульптор” надає „глині” вираз емоції, яку пропонує ведучий. „Скульптор” повинен працювати мовчки і не давати жодних словесних вказівок „скульптурі”.

Вправа 3. „Перетворення”.

Група повільно рухається. Один учасник стоїть у центрі кола. Інші уявляють, що він перетворився:

- а) у чудовисько – група показує відразу;
- б) у супермена – група показує захоплення;
- в) у надзвичайно гарну людину, в яку всі закохуються;
- г) у того, кого ніхто не хоче помічати;
- д) у суворого директора школи;
- е) у найбагатшу людину світу.

Своє ставлення учасники повинні виражати тільки за допомогою міміки і жестів. Після закінчення вправи учасники обмінюються враженнями. Цю вправу можна використати також на занятті з рольової поведінки.

Вправа 4. „Привіт”.

Ведучий роздає учасникам картки з назвами емоційних станів. Кожен має сказати „Привіт!” з тим почуттям, яке позначено у картці. Вправа допомагає усвідомити, що емоційний стан людини передається, насамперед, за допомогою невербального спілкування, яке може суперечити вербальному посланню.

Вправа 5. „Я не я... ”.

Учасники сидять у колі. Кожен по черговому промовляє фразу „Я не я, коняка не моя, моя хата з краю, нічого не знаю” з різними інтонаціями (із задоволенням, з роздратуванням, радісно, з розчаруванням, як політичний діяч, як хвора людина, як дошкільник, як закохана людина і тощо).

Вправа 6. Негативні та позитивні думки про себе

Пригадайте про ваші невдачі, які і зараз впливають на ваше життя, поведінку та самопочуття. Напишіть десять таких речей.

А тепер спробуйте замінити негативні думки про себе на позитивні. Це можна зробити трьома способами:

- звертання до своїх прав (якщо ти думаєш, що не такий, як усі, то можеш замінити таку думку, на іншу: „Завжди я мушу все зіпсувати” – „Я маю право на помилку”);
- звертання до позитивного досвіду на дану тему („Я нерішучий” – „Є ситуації, в яких мені вдається швидко приймати рішення”);
- заміна прикметників („Я товстий” – „Я привабливий”). Тренер пропонує обговорення.

Вправа 7. „Мій девіз”

Тренер розкажує про середньовічну традицію розміщувати на брамі замку, на щиті рицаря родовий герб з девізом. Після цього він пропонує придумати свій девіз, який виражає життєве кредо, ставлення до світу учасника групи. Щоб допомогти (якщо це молодші школярі) зрозуміти завдання, він може для прикладу назвати свій девіз (напр.: „Завжди служити людям”). Можна ускладнити завдання і запропонувати скласти девіз зі слів, які починаються на ту ж букву, що й ім'я.

Вправа 8. „Малюнок мій герб”

Після закінчення роботи над девізом ведучий пропонує кожному намалювати свій герб.

Вправа 9. „Драбинка”

У даній вправі партнери вступають у конфліктний діалог. Перший говорить щось суперникові. Другий відповідає йому фразою з кількох слів. Потім — знову перший. Кожна наступна фраза повинна бути на тон вищою, емоційно забарвленішою, але кричати не треба. Програє той, хто не зможе підвищити тон, знайти фразу, яка перевершить останню фразу партнера.

Вправа 10. „Обмін”.

Ведучий пропонує учасникам пригадати час, коли вони були маленькими дітьми і любили обмінюватись різними предметами. Він пропонує обмінятися предметами, які вони мають при собі. Виграє той, хто буде мати найбільшу кількість обмінів.

Після вправи доцільно розпочати роботу з обговорення впливу вибраного стилю поведінки на ефективність спілкування. Якщо учасники будуть поводитись дуже „чемно”, ведучий може спровокувати ситуацію: забрати предмет обміну силою або хитрощами, не давши нічого взамін, або намагатися маніпулювати учасником, апелювати до його людяності тощо.

При обговоренні дають відповіді на запитання: Які стилі ви використовували? Як вам відмовляли? Чи легко було відмовляти? Коли було приємніше спілкуватися?

Вправа 11. „Скринька образ”.

Учасники групи записують 1-2 образи, які їм не вдалося вибачити, і кладуть папірці із записами у скриньку. Потім приймають рішення, що зробити із вмістом цієї скриньки (спалити, порвати, викинути тощо). Зі словами: „Я вибачаю тебе, мій образнику, і більше не серджуся на тебе” — група виконує обрану дію.

Заняття № 10

Мета заняття : формування умінь і навичок особистісної ресоціалізованості; спроможності до побудови збалансованого образу Я.

Вправа 1. „Дружнє рукостискання”. *Мета* : звільнення учасника тренінгу від психічної напруги, тривожності, неспокою, невпевненості; вироблення навичок антигандикапності.

Процедура. Вправа запропонована Елізабет Монц (1991) для зняття емоційної напруженості в осіб, які заглушили, пригнітили свої почуття щодо людини, з якою раніше стався конфлікт.

Учасникові тренінгу пропонується заплющити очі і покласти свої долоні на кулаки ведучого або когось із членів групи. Потім ведучим виконується роль особи з минулого найближчого оточення засудженого - матері, батька, брата, потерпілого, імітуючи тон їх мовлення. Колоніст повинен висловлювати будь-які думки, що приходять у голову, і одночасно виражати переживані почуття за допомогою стискання рук співрозмовника. При такому поєднанні фізичного і словесного вираження внутрішніх переживань заблокована емоція поступово відтворюється і реалізується в реальній поведінці, особливо та, яка „відповідає” за впевненість, сміливість, річущість протистояти гандикапізму.

Вправа 2. „Старий покинутий магазин”. *Мета:* діагностика неусвідомлюваних особистісних компонентів Я, базальних потреб, їх розуміння і можливість корекції.

Психологічна суть вправи. В основу покладена концепція гештальттерапії, зокрема закономірності цілісної уяви і проєкції. Ідентифікуючись з якимось предметом (уявляючи себе якимось предметом), засуджені проєктують на цей предмет свої особистісні проблеми, усвідомлення яких сприяє їх розвитку або корекції. Запропоновані вправи уперше описані Дж. Стівенсоном (1971). Деякі процедури адаптовані стосовно засуджених М. Дебольським (1992), Я. Гошовським (2005), І.Мудраком (2013).

Процедура. Уявіть, що Ви тільки сьогодні звільнилися з колонії. Ваш потяг (автобус, маршрутка) буде лише вранці наступного дня. Ви йдете вниз по міській вулиці пізно вночі. Що Ви бачите, чуєте, відчуваєте, наскільки це турбує і тривожить Вас ?

Ви помічаєте маленьку бічну вуличку, на якій знаходиться старий покинутий магазин. Вікна його брудні, але якщо заглянути в них, можна помітити якийсь предмет. Ретельно його розгляньте. Відійдіть від магазину, опишіть предмет, виявлений Вами за вікном покинутого магазину. Потім уявіть себе цим предметом, описуючи його від першої особи. Як Ви

почуваєте себе ? Чому Ви залишені в магазині ? На що схоже Ваше існування, як цей предмет ? Наскільки це Вас тривожить ?

Через декілька хвилин „станьте самим собою” і ще раз розгляньте предмет у вікні. Чи бачите Ви в нім щось нове ? Чи хочете щось сказати йому ?

Вправа 3. „Мій життєвий шлях”. Мета: виявлення сильних особистостісних рис власного образу Я.

Процедура. Заплющіть очі, розслабтеся і згадайте своє життя. Не кваптеся, на це відводиться до 10 хв. Починайте з найраніших дитячих спогадів. Згадайте кожне ваше досягнення, кожную заслугу, кожную виконану справу, якою ви можете гордитися. Відмовтеся від тих зауважень, що спотворюють ваші достоїнства, принижують ваше Я. Зверніть особливу увагу на ті події, які без вашої участі прийняли б зовсім інший характер і розвиток (наприклад, виступили на захист товариша з вадами здоров'я перед усіма упередженими щодо нього людьми). Не забудьте вчинки, які комусь можуть здатися легкими, але для вас були важкими (наприклад, піти на розрив стосунків з раніше близькою людиною). Як це вас тривожило і наскільки хвилювало?

Кожен член групи повинен розповісти про свої сильні сторони - про те, що він любить, цінує, приймає, що дає йому почуття внутрішньої упевненості і довіри до себе в різних ситуаціях. Не обов'язково говорити тільки про позитивні риси характеру, важливо відмітити те, що є або може стати точкою опори в різні моменти життя. Важливо, щоб той, хто говорить, „не брав у лапки” свої слова, не відмовлявся від них, не зменшував особистих переваг, щоб він говорив прямо, без „але” і „якщо”.

Ця вправа спрямована не лише на визначення власних сильних сторін, самоствердження власного Я, але і на уміння мислити в позитивному напрямі, не тривожитись і бути впевненим, протистояти гандикапним впливам. Тому, виконуючи його, необхідно уникати будь-яких висловлювань про свої недоліки, помилки, слабкості.

Тренер і всі інші члени Т-групи повинні уважно стежити за цим і припиняти кожную спробу самокритики, самокартання і самоосуду.

Викликається перший охочий член Т-групи. Він може говорити про свої сильні сторони 3-4 хв., і навіть якщо закінчить раніше, час, що залишився, все одно належить йому. Це означає, що інші члени групи залишаються тільки слухачами, вони не можуть висловлюватися, уточнювати деталі, просити роз'яснень або доказів. Можливо, значна частина часу пройде в мовчанні. Колоніст, що говорить про себе, не зобов'язаний обґрунтовувати, чому вона вважає ті або інші свої якості сильною стороною. Досить того, що він сам у цьому впевнений і не тривожиться, коли говорить про це.

Тренер стежить за часом і дає сигнал, коли настає черга наступного члена Т-групи, що сидить праворуч від того, що попередньо виступав. Так триває до тих пір, поки всі не висловляться по черзі. Після того, як усі висловилися, керівник роздає папір і олівці, пропонуючи усім спробувати провести „інвентаризацію” своїх сильних сторін, свого «глобального Я», переписавши їх на аркуші паперу. Він пропонує кожному перерахувати не лише те, що він сказав про себе, але і інші сильні сторони, які кожен бачить в собі сьогодні. Після цього група ділиться на підгрупи і обговорює, як, спираючись на свої сильні сторони, зробити щось по-справжньому цінне, не обмежуючись тільки індивідуальними інтересами і потребами. Потім уся група збирається, і учасники розповідають один одному про те, як вони мають намір використовувати свої сильні сторони в протистоянні гандикапізму, в особистісному зростанні як у колонії, так і на свободі.

Вправа 4. „Валіза”. Мета : рефлексія змін, що сталися в учасниками за час участі у Т-групі.

Процедура. Один з учасників тренінгу виходить з кімнати, а інші починають збирати йому в далеку дорогу, умовно кажучи, „валізу”, в яку поміщається те, що, на думку групи, допомагає людині в спілкуванні з людьми взагалі та із засудженими в межах пенітенціарного закладу зокрема.

Обов'язково вказуються і ті якості, які заважають цій людині, його негативні прояви, для усунення яких їй треба активно попрацювати. Зметодичної точки зору це зручно робити таким чином: аркуш паперу ділиться навпіл, і член групи пише на одній стороні вгорі знак „+”, на другій – знак „-”. Під першим знаком група збирає усе позитивне, а під другим – негативне. Для хорошої „валізи” треба не менше п'яти-семи характеристик і з різних сторін.

Потім учасникові, який виходив і увесь час, поки група збирала йому „валізу”, залишався в коридорі, зачитується і передається цей список. У нього є право на одне запитання, якщо щось незрозуміло. У міру психологічної готовності учасників уся процедура повторюється, поки усі члени групи не отримають свою „валізу”.

Негативні якості подаються не як „вирок”, а як резерви особистісного зростання, що не гальмують його і тривожать, а, навпаки, заспокоюють та оптимізують до ресоціалізації.

Вправа 5. „Упевненість у власному майбутньому”. *Мета* : розвиток упевненості в собі, у власному Я, в можливості подолання труднощів на волі; формування умінь з подолання цих труднощів.

Процедура 1. Ви готуетесь до звільнення. Які думки у Вас викликають занепокоєння, в чому Ви не упевнені в собі та стривожені ? Проблеми обговорюються в колі.

Процедура 2. Ситуації, які викликають занепокоєння, рангуються за рівнем складності і програються у вигляді рольової гри або психодрами (від менш складних до складніших). На завершальному етапі заняття аналізуються психологічні процеси в групі і стан засуджених.

Вправа 6. „Я хотів би, щоб про мене казали...”. *Мета* : підвищити самооцінку учасників Т-групи, налаштувати на позитивне сприйняття себе та один одного.

Процедура. Кожен учасник по черзі говорить фразу, яка розпочинається зі слів: „Я хотів би, щоб про мене казали ...” (наприклад: що я добрий, сильний, впевнений, ввічливий, вмію дружити тощо).

ДОДАТОК Г

Результати порівняльного аналізу виконання експериментальних завдань підлітками ЕГ з виховної колонії до і після корекції (%)

Методика	Показники, що порівнюються	До корекції	Після корекції
«Тест-опитувальник самоставлення» (В. Столін)	глобальне самоставлення	26	29
	самоставлення диференційоване	51	41
	рівень конкретних дій	23	30
«Шкаласамоповаги» (М. Розенберг)	високий рівень самоповаги	16	25
	низький рівень самоповаги	84	75
«Тест самоакцептації» (М. Алексєєва, О. Насонова)	шкала прийняття своєї зовнішн.	12	31
	шкала емоційної концентрації	28	15
	шкала уникнення	39	4
	шкала прийняття характеру	6	9
	шкала поведінки	6	17
	шкала ставлення до викон. справ	4	15
	шкала акцептації	5	9
«Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі)	вимогл. – непримир. – жорсток.	17	10
	лідерство – владність – деспотизм	16	9
	добросерд. – несамоств. – конформ.	21	20
	безкорисл. – чутлив. – жертовн.	19	20
	поступлив. – боязк. – пас. покора	16	7
	впевн. – самовпевн. – самозакох.	4	22
	скептиц. – упертість – негативізм	2	7
	довірлив. – слухнян. – залежність	5	5
	Методика «САН»	самопочуття	10
	активність	12	30
	настрій	78	38
«Методика діагност. рівня невротизації» (за Л. Вассерманом)	високий рівень	87	62
	низький рівень	13	38
«Методика діагност. особист. тривожн.» (Ч. Спілбергера)	високий рівень	77	62
	середній рівень	17	22
	низький рівень	6	16
«Шкала тривожн.» (А. Прихожан)	самооцінна	16	16
	міжособистісна	78	64
	шкільна	6	20
«Методика діагн. рівня суб'єктивного відчуття самотності» (за Д. Расселом)	високий рівень	84	51
	середній рівень	12	33
	низький рівень	4	16

«Методика діагн. домінуючої стратегії психол. захисту» (В. Бойко)	уникнення	85	57
	миролюбство	9	31
	агресія	6	12

ДЕРЖАВНА ПЕНІТЕНЦАРНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У
ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

КОВЕЛЬСЬКА ВИХОВНА КОЛОНІЯ

вул. Шевченка, 20, м. Ковель, Волинська обл., 43000, тел./факс (03352) 5-32-10, Код ЄДРПОУ
08562677

№ 24/2476/5 від 11.11.2015р.

ДОВІДКА

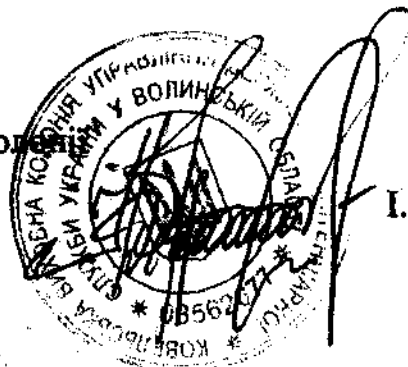
про впровадження результатів дисертаційної роботи
аспірантки Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки **Макогончук Євгенії Сергіївни** за темою **«Гандикапізм як
чинник становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу»**

Результати дисертації Макогончук Є.С., в якій досліджено особливості становлення самосвідомості, зокрема образу Я, осіб, що перебувають у виховній колонії, запроваджені в процес їхньої ресоціалізації.

Працівники виховної колонії використовують у роботі з підлітками розроблені й апробовані дослідницею положення розвивальної програми формування оптимального образу Я та нейтралізації гандикапних ставлень у міжособистісних взаєминах.

Укладений Макогончук Є.С. пакет валідних психодіагностичних методик для отримання об'єктивної інформації про гандикапізм і розроблені нею методичні тренінгово-розвивальні підходи активно застосовуються в роботі з неповнолітніми, засудженими до покарання у виді позбавлення волі.

Начальник Ковельської виховної колонії
підполковник внутрішньої служби

Г.Д.Абрамчук

ДПтС України
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ
УКРАЇНИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

вул. Січова, 22, м. Луцьк, 43008, тел. (0332) 25-03-81, факс 25-01-40, E-mail: 02@kvs.gov.ua
Код ЄДРПОУ 08562654

24.12.2015 № 02/5710/15

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи аспірантки
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
Макогончук Євгенії Сергіївни за темою «Гандикапізм як чинник
становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу»

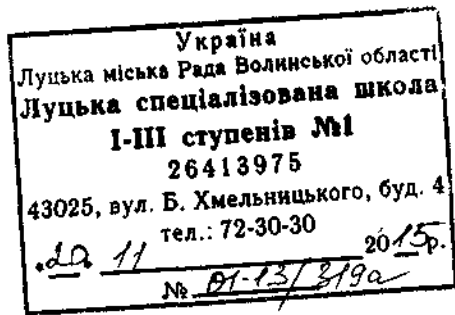
Розроблені Макогончук Є.С. концептуальні положення про психологічні особливості нейтралізації випадків гандикапізму як негативного чинника становлення самосвідомості особи, яка відбуває покарання, активно застосовуються у функціональних параметрах діяльності працівників підпорядкованих органів та установ виконання покарань.

Здійснені дослідницею психодіагностичні заміри та розроблений тренінгово-корекційний інструментарій застосовуються для покращання ревіталізаційної роботи та для запобігання дисциплінарних проступків з боку засуджених до позбавлення волі.

Начальник управління
полковник внутрішньої служби

[Signature]
О.В.Герасимчук

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи аспірантки
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
МАКОГОНЧУК ЄВГЕНІІ СЕРГІЇВНИ за темою «Гандикапізм як
чинник становлення образу Я особистості в умовах пенітенціарного
закладу»**

Упродовж проведення теоретико-емпіричного дослідження на базі нашого освітнього закладу Макогончук Є.С. проявила високий рівень фахової ерудиції, виважено й детально вивчаючи специфіку становлення образу Я в дітей, які зазнавали негативних гандикапних ставлень.

Дослідниця проводила тривалу психодіагностичну роботу з дітьми, а також застосовувала сучасні розвивальні та корекційні технології з метою нейтралізації проявів гандикапізму.

Макогончук Є.С. надавала консультації психологові, соціальному педагогові та вчителям нашої школи. Результати її дослідження використовуються у повсякденній навчально-виховній роботі з депривованими дітьми насамперед з метою активізації їхнього успішного і гармонійного загальноособистісного розвитку.

Директор

Андрій Киця

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЛУЦЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-
РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ЦЕНТР
ЛУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ“**

вул. Лесі Українки, 20,
м. Луцьк, Волинська область, 43016,
тел. (0332) 723 959,
E-mail: lnrcentre@ukr.net
Web: <http://lnrcenter.blogspot.com>
ЄДРПОУ 26414118

Від 13.01.2016 № 02-15/11
на № _____ від _____

Д О В І Д К А

про впровадження результатів дисертаційної роботи аспірантки
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

МАКОГОНЧУК ЄВГЕНІІ СЕРГІЇВНИ

за темою «Гандикапізм як чинник становлення образу Я особистості в
умовах пенітенціарного закладу»

Макогончук Є.С. упродовж трьох років брала активну участь у навчально-виховному житті нашої школи-інтернату. Аспірантка провела низку експериментально-психологічних досліджень як діагностичного, так і консультативно-корекційного характеру.

У парадигмі розвивальної освіти, культивованої в нашому освітньому закладі, дисертантка наполегливо і плідно вивчала соціально-психологічні проблеми становлення образу Я та нейтралізації випадків гандикапізму в міжособистісному спілкуванні учнів.

Дослідниця користувалася авторитетом у вихователів та педагогів, які активно запроваджують запропоновані нею розвивальні методи і засоби оптимізації життєдіяльності депривованих дітей.

Директор НРЦ

Л.І.Волинець

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, факс (0332) 72-01-23
e-mail: post@eenu.edu.ua, web: <http://www.eenu.edu.ua>, код ЄДРПОУ 02125102

31.12.2015 № 03-29/02/4364 Г

на № _____ від _____

Г

Г

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи аспірантки
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
Макогончук Євгенії Сергіївни за темою «Гандикапізм як чинник становлення
образу Я особистості в умовах пенітенціарного закладу»

Основні результати дисертаційної роботи Макогончук Є.С., присвяченої вивченню специфіки становлення образу Я особистості в умовах гандикапізму, запроваджені в навчальний процес фахової підготовки студентів різних факультетів університету.

Окремі базові положення концептуальних теоретико-емпіричних поглядів дисертантки використовуються викладачами факультету психології на заняттях із загальної, вікової та педагогічної психології. Ключові лінії та результати дослідження використовуються для занять з магістрантами, зокрема в курсах «Пенітенціарна психологія» та «Психологія депривації».

Ректор
доцент кафедри філософських наук, професор

 КОЦАН І.Я.

Відповідає за
Вірна Ж.П.
24-93-92